

Сәкен Жүнісов

«Аманай мен Заманай» повесі

Бұл сұмдықты қараша тау бөктеріндегі қарасы жиырма шақты үйлі шағын ауыл келесі күні білді. Құлағы бар адам тегіс естіді. Бірақ бұған селт еткен ешкім жоқ. Терезелері жермен-жексен сығырая шөгіп, қабырғалары мүжілген соқпа тамда тұратын, өздері де сол жер үйлердей әбден тозып, төменшік тартып басылған жүдеу жандар мылқау адамдарша үнсіз меңірейіп тыңдайды да қояды. Аядай ауылда үйді-үйге кіріп, көзінің сорасы ағып жүрген жалғыз Әлима. Оған ақыл айтып, ой қосқан тірі пенде жоқ. Не іздеу салып, Әлимамен бірге ілесіп, жан-жақты шолып, тым құрмаса көңілін аулаған, мүсіркеген біреу болсашы. Ауыл да тым-тырыс меңіреу, ауыл адамдары да мәңгі. Бұл ауыл біреудің қайғысына күйзелудің не екенін де ұмытқан тәрізді. Әлимаға сұмдық көрінген жай ауыл адамдарына сұмдық та, оғаш та көрінбейтін сияқты. Әлима – осы ауылдағы жесір әйел. Күйеуінен тірідей айрылғанына биыл бақандай он жыл. Ол кезде Аманайы бесіктегі үш айлық бала еді. Қазір он жасар сол ұлы мен енесі Балзия кемпір – үшеуі ауыр тұрмысты бастарынан өткеріп, тапшылық тауқыметін татып, өлмесінің күнімен қалт-құлт тіршілік етіп жатыр. Бұдан үш күн бұрын Әлима алыс бір жамағайынының үйінде түннің бір уағына дейін болып, кеш оралған. Қолында бетін майлық орамалмен қымтап жапқан меске. Мескеде ешкі етінен жасалған салма. Соңғы ұзақ жылдар бойы осы қараша ауылда бір-ақ үйде нәресте пайда болып, бір-ақ үйде бес-алты әйелдің басын қосқан шілдехана өтті. Сол шілдеханадан ала қайтқан сарқыт. Көптен ауыздарына жас еттен пісірген ыстық ас тимеген Аманайы мен енесіне әкеле жатқан өзінше табысы. Бірақ Аманайы болмаса, Балзия кемпір астан қалғалы қашан. Жетпіс үшке келген Балзия «биыл осы мүшел жастан қалар ма екенмін, қауіпті жас» деп жүретін. Айтқанындай, ана-мынаға қайыспайтын, асыл сүйекті мықты кемпір, өз-өзіне сөзі тиіп не тілі өткендей, ұшып жығылды. Алғашқыда тұмау боп тиген ауру бірден алып ұрды да, арты сүзекке айналып, төсек тартып жатып алды. Бір айдай төсек тартқан сырқат кейінгі бір жұмада астан да қалған. Ішетіні ыстық шай ғана. Аузының дәмін алып соратыны – биыл алыстағы бір жамағайындары жіберген құрттан үнемдеген аз ғана малта. Бас көтеретін еркегі жоқ үйде соңғы кезде жермай да таусылған. Үнемдеп жағатындары білтелі май шам. Әлима қысы-жазы тиегі салынбай ашық тұратын ауыз үйдің тапал есігін иығымен итеріп кірді де, мескені еденге қойып, біраз сипалап жүріп, үнемі пеш кенересінде тұратын жыпылық май шамды босаға жақтағы арса-арсасы шыққан кебеженің үстінен тапты. Сықсиманы қолына алып, бұл уақытта шырт ұйқыда жататын ұлын аяп тұрды да, майы тез қататын ешкінің салмасы суып кетер деп, төргі үйге кірді. Кірді де, әуелі, «қара көлеңкеде көзім үйренбей тұр ма?» дегендей, екі төсекке бірдей ұзақ қарады. Екі төсекте де ешкім көрінбеген соң, қолын көлегейледі. Онда да ештеме көрінбеді. Әлима енді шамды шынылары жамау-жамау, атам заманда бояған көк сыры қара қошқыл ысқа айналған төрт көз терезенің алдына апарып қойды да, өз көзіне өзі сенбегендей, екі төсекті де қолымен сипалады. Екі төсектің үсті де мұздай. Әлиманың да жүрегі бір сәт мұздай боп кетті де, өзінің төсағашына келіп аз отырған соң барып жүрегі орнына түскендей болды. Аманай жасынан әжесінің қойнына жатып үйренген. Осы соңғы бір айдың ішінде ғана, кемпір сырқаттанып қалған соң, амалсыз өз шешесі Әлиманың қойнына ауысқан. Осы бір ай ішінде Әлима да аналық мейірім, аналық сезімнің не екенін тұңғыш рет ұққандай. Ұлын құшақтап, маңдайынан иіскеп, бұйығып ұйықтағалы күннен-күнге бауыр басып бара жатқан. Енді енесі ауруынан айыққан күнде қасындағы Аманайынан қалай айырылатынын ойлағанда, кәдімгідей күйзеліп қалатын.

Осыны тағы да ойлап отырып, төсегіне қисайды. «Қой, өзі де мінезі тік әрі кіді енемді ренжітпейін, енді көп болса, бірер жұма қасында болар, кәріп жанды жасытпайын» деп, тысқа әжесін шығарып кеткен Аманайын, санаулы күндері қалған Балзия кемпірдің ғаріптігін ойлап жатып, қалай ұйықтап кеткенін білмеді. Ежелден ұйқысы қатты Әлимаға бұл түн мазасыз түн болды. Күзге салым салқын тартқан едені сыз, қабырғалары ызғар жер үйде тоңазыған келіншек астындағы қалың, ауыр көрпені ұйқылы-ояу үстіне тартқылап, бір шалғайымен ғана бүркеніп, алғашқыда жылы бұйығып тәтті бір ұйқы құшағына кіргендей еді, әлден уақытта жүрегі өз-өзінен өрекіп, жиі-жиі дүрсілдеп, тынысы тарыла берді.

Жартылай жамылған көрпесін серпіп тастап, әлсін-әлсін аунақшып, қырынан ұзақ жата алмай дөңбекшиді. Неше бір түсініксіз, бір-біріне байланыссыз шым-шытырық түстер көріп жатып, ақыры бастығырылады. Әлдебір ғаламат албастыға ұқсаған бірдеме екі иығынан басып тырп еткізбейді. Бірдеме дейін десе аузы ашылмайды, тек еріндері ғана жыбырлайтын сияқты. Тынысы бітіп, енді өлдім-ау, өлдім-ау деп тұншығып жатқанда шошып оянып, көзін ашып алды. Айдың жарығынан ба, әлде таң атқан ба, үй іші бозамық тартып, алакөлеңкеленіп қалыпты. Тұла бойы жеңілденіп, аяқ-қолы икемге келіп қимылдаған Әлима енді түсінде емес, өңінде шошыды. Енесінің төсегіне көзі түскенде, қалай ішін тартып, орнынан ұшып тұрғанын байқамады. Тысқа шықты деген кемпір мен бала әлі жоқ. «Бұларға бір бәле болған екен, бәсе, жүрегі құрғыр алып-ұшып бірдемені сезгендей еді» деп үрейленген Әлима тысқа ата жөнелді. Үйдің маңын төңіректеп, күл, көң төгілген әр қалтарыс, бұлтарысты, шұқанақ, ұра атаулыны тегіс аралап, терең орлардың түбіне үңіліп, тінте қарап дағдарған Әлима уақыт өткен сайын үрейленіп, тырс еткенге құлағын тігіп, ауыл сыртындағы жыра сайлар мен сидиған әр түп шидің түбіне дейін түк қалдырмай сүзіп шықты. Кемпір де, бала да үшті-күйлі жоқ. Күн шығып, ел орнынан тұрғанша бір барған жеріне екі-үш қайтара барып, аядай ауылдың маңын шыр айнала жүгіріп, алқынған бейбақ, енді тоқал тамдардың терезесін, есігін ұрғылап, жұртты оята бастаған. Ұйқыдан маужырап, көзін аша алмай есінеген қатын-қалаштың бәрінің жауабы біреу-ақ: «Біздің үйден не алады ол. Келген жоқ... Е-е, өлмелі кемпір қайда кетуші еді, жүрген шығар бой жасап...» «Жүрген шығар бой жасап...». «Сонда қайда жүрмек?» Аманай ғана болса бір сәрі. Төсек тартып хал үстінде жатқан кемпірді жын көтеріп әкетпесе, кім әкетпек? Анда-санда ғана немересі мен келінінің сүйемелдеуімен тысқа шығып, қарға адым жерге қырық бөгеліп, қырық жөтеліп жететін кәріп қайда кетіп, қайда ұзамақ... «Тұра тұр, тұра тұр... айтқандай, алдыңкүні, қазан астына тамызыққа курай шауып әкелген жолы, қараңғы шошалада жалғыз күйбеңдеп жүрген кемпірдің үстінен шыққаны қайда? Алжиын дегені ме: кемпір өз-өзінен қуыстанып, әлдебірдеңелерді камзолының өңіріне тыққыштап, сасқалақтап қалғаны қайда? Сол күні кемпірдің өңі де бұрынғысынан тәуір, сөзі де пысықтау сияқты емес пе еді. Шынымен өлер алдында бой жасағаны ма, әлде? Қайтадан сауығайын дегені ме? Ал сауықсын, сонда қайда бармақ?»

* * *

Бұдан үш күн бұрын Балзия кемпірдің, шынында да, беті бері қарағандай еді. Тысқа өз бетімен шығып, күнұзын шошала-да әлденелерді іздеп, қырық жылғы емен сандығын қайта-қайта ашқыштап, әлдебір заттарды түйіншектеп, қоржынға салып, алыс сапарға шығатындай өз-өзінен әбігерленіп, ширақ қимылдайды. Әлима даладан отын әкеліп, қазандық маңында күйбеңдеп не басқа шаруа қамына кіріскенде ғана сәл аялдап, келінінің

тысқа қашан шығарын аңдығандай, төсек үстінде үнсіз томсырайып отырып қалады. Кешке қарай Әлима шілдеханаға баратынын айтқанда, кейінгі кезде келін сөзінің бәрін қисық көріп, қабак шытып, ытырынып, жақтырмайтын Балзияның аяқ астынан жылы-жылы сөйлеп, бәйек бола қалуы да күдікті еді: – Бар, бар. Үйде отыра бермей, андасанда неге ауыл үйді қыдырмайсың? Менің қасымда отырғанда жанымды алып қалармын деймісің. Бара ғой, қатар құрбыңмен бір мезгіл ойнап-күліп, өлең айтып, көңіліңді көтерсеңші, шырағым-ау! Әлиманың үйден шығуы мұң екен, Балзия да күні бойы қамдаған дүниелерін апыл-ғұпыл жиыстырып, немересін алас-күлес киіндіре бастаған. Тарамыс қолдары жыпың қағып, Аманайды өзі шұлғауландырып, былтыр Томар-Омарға тіктірген сары етігін кигізіп жатқанда барып:

– Әже, қайда барамыз? – деді, мына бейуақытта жанталасқан әже әбігеріне таң қалған бала. Бірдемені білгісі келсе қашан жауап қатқанша сұрауын қоймайтын немересінің мінезіне қанық әже, маңында ешкім болмаса да, жан-жағына жалтақтап, Аманайдың құлағына таянып, естілер-естілмес сыбырлады.

– Дымың ішінде болсын! Сәукелеге барамыз. «Сәукелеге?!» Аманай қуанғаннан алақайға басып, айқайлап жібе-ре жаздап, әжесі ескерткен соң, әрең шыдап қалды: «Дымың ішінде болсын!» Бұл сөздің мағынасын Аманай жақсы біледі. «Айтылған сөз ішінде болсын, тісіңнің арасынан шығарма! Сыр сақта» деген сөз екенін түсінгелі қашан. Бірақ неге «дымың ішінде болсын» деді? Сәукелеге баратынымызды жасырудың не қажеті бар? Онда тұрған не құпия? Мейлі, кейін сұрармын, қазір әжем аузыңа берік бол де-генде, сен енді азаматсың, жігітсің деп маған үлкен сенім артқаны шығар, ендеше, тап осы арада оның себебін сұрап, қыңқылдаудың орны жоқ... Әлде сұрасам ба екен! Қой, онда әжем Сәукелеге апар-май қояр!..» Аманай ес білгелі Сәукелені де біледі. Бірақ, білгенде алыстан көзбен көріп, ол жайында құлақпен естігені болмаса, қасына барған емес.

– Сәукеле – биік шың. Жұрт оны шың демейді, Сәукеле тауы деп кеткен. Сәукеле десе дегендей – қысы-жазы аппақ боп, маңындағы кішігірім таулардың арасында да ерекше көрінетін үп-үшкір шың, расында да қалыңдықтың сәукелесінен аумады. Тіпті тұла бойына қадаған асыл тастарына дейін шын сәукеледен айнымайды. Қайсыбір кезде күнге шағылысып, алыстан көз ұялтатынын қайтерсің. Жазда мөлдір аспанда жүзген ақша бұлттар да сұлу шынды айналшықтап, мамырлап жатып алады. Кейде дәл төбесіне қонақтағанда-ақ шыңға үлбірете қадаған шоқ үкі ме дерсің. Күзді күндері жиі түсетін ақ тұман да осы шыңға үйірсек. Ертеден қара кешке оның белуарынан құшақтап, көпсіте түтілген ақ түбіт құсап, тапжылмай тұнып қалады. Сәукеле болса, тұман арасынан шошақ төбесі озық көрініп, бүкіл төңірекке сылана қараудан танбайды. Жоқ, ол сылана қарамайды екен. Суық түспен состиып, үнемі қалғымайтын сұсты сақшыдай, жан-жағынан көзін алмайды екен. Қалың нөсерлі күндері, қарала-торала бұлттың арасында екі-үш күн көрінбей кетсе, күн ашылған таңертеңгілікте жаңа жауған ақ шатырдай жарқырап шыға келеді. Ондай кездерде, өзіне аяқ бітіп жылжығандай, бұрынғыдан да жақындап, тап ауыл шетінде тұрғандай болады. Осындай тұрқын көргенде Аманай Сәукелеге қарай жалаң аяқтанып алып жүгіргісі келеді. Әудем жерде ап-анық боп тұрған ақ тауға оп-оңай жететін сияқтанады. Бала тауды көріп тұрса, тау да ылғи мұны көріп тұратын тәрізді. Иә, Сәукеленің көзі бар. Көзі ғана емес, мұрны, аузы да бар. Оны әжесі айтқан. Бұдан екі-үш жыл бұрын шығар-ау, әжесі екеуі қора алдындағы көгалда қамыс бойра тоқып отырып, Сәукелені әңгіме қылған... Жаздың бір желсіз шуақты күні еді, алыста шуақты күнге шағылысып меруерттей құлпырған, жарқ-жүрқ сәуле

пашқан сиқырлы тауға қызыққан Аманай оны жақыннан бір көргісі келіп, әжесіне қолқа салған.

— Жо-оқ, балам, оны жақыннан көре алмайсың. Ол сен түгіл, сенен ересек адамдардың өзін маңына жуытпайды. Оның қасына ердің ері ғана бара алады. Ер жет әуелі. Сонсоң өзін де көрерсің, — деп әже сөз аяғын түсініксіздеу бұлдыратып, жұмбақтай салған. Бірақ әңгіме онымен тамамдалмады. Әжесінен жалғыз көзді дәулер, жеті басты аждаһалар, сиқырлы мыстандар, алып батырлар, қанатты тұлпарлар жайлы қорқынышты, үрейлі ертегілерді, о дүниедегі, бұ дүниедегі, қызық хикаяларды ылғи естіп өскен бала ұшығы шыққан Сәукеле әңгімесін айтқызбай тынбады. Бар адам кәрлі сұсынан именетін кемпірден Аманай ықпайтын. Неге екенін кім білсін, әйтеуір немересі бірдеме сұраса, не жылап мазаласа, ешкімге оңайлықпен жібімейтін қаһарлы, қажырлы әже мұның алдында кәдімгі кінәлі адамдай жасқаншақтап, асты-үстіне түсіп, бәйек бола-ды. Тегі, немересіне деген жаны бөлек-ау!— Жәрайды, жәрайды, жалғyzым, айтайын, айтайын, — деп, жанашыр әжеге еркелігі ме, жетім көңілдің кіділігі ме, әйтеуір тез өкпелеп, тез кемсеңдеп кетіп бара жатқан немересін қайта шақырып алған. Бетін қағып, меселін қайтармауға тырысатын әже Сәукеле әңгімесін сол арада айтқан еді. Сәукеле жайында ауыздан-ауызға, елден-елге тараған ұзақ әңгіме бар. Әңгіме емес-ау, жұрт аузындағы аңыз десе де болады. Әркім әр түрлі етіп боямалап, кей тұсын бұрмалап, ұмытылған жерін, кісі аттарын жанынан қосып, әйтеуір ұзын-ырғасын бұзбай таратқан бұл аңыздың ел арасында айтылмағанына не заман. Содан ба, әйтеуір, Балзия кемпір де бұл аңызды өзінше айтады. Атам заманнан бері қалыптасқан ертегілердің үлгісімен сыдыртып, қалпы мен мәнері бөлек аңызды кей жерінде қазақыландырып жіберетіні де бар. Бұл жолы да, сол әдетімен, Сәукеле жайлы аңызды асықпай отырып жыр етіп еді...«Ерте-ерте ертеде осы өңірде ғаламат өнерімен атақтары бүкіл елге жайылған екі ұста өмір сүріпті. Ағаш пен ағашты бір-біріне кендірдей матап, арқандай күрмеп, түймедей түйетін, білектей темірді сағыздай созатын, ағаштың да, темірдің де асқан шеберлері, қайрақ тасты қамырдай илейтін мүсінші, шыныдан меруерт, қайыршақтан ақық жа-сайтын зергер өнерпаздар екен. Біреуінің аты Сәннәт та, екіншісінің аты Зеннәт екен. Екеуінің де өнерлері бір-біріне парапар, екеуінің де мінездері ұқсас болыпты. Өнері мен өнері, атағы мен атағы тең түсер пенде бұл фәни жалғанда, ежелден, біріне-бірі қас, реті келсе, бірінің аяғынан бірі шалатын күншіл, орайы келсе, қапысын тауып бірін-бірі жардан итеріп, терең құзға құлататын дұшпан болары хақ. Бұлар он-дай қаскөйлік пен зұлымдықтан, залымдық пен зымияндықтан аулақ, біреуінің өнеріне екіншісі қуанатын, ерекше жаратылған жандар екен. Араларынан қыл өтпейтін достықтары сонша, бірінсіз бірі ас ішпей-тін, бірінсіз бірі іс қылмайтын. Екеуінің діні де бір, тіпті екі ұстаны бір ұста сокқандай түрі де бір. Бар айырмашылығы — Сәннәт дүңген де, Зеннәт ұйғыр екен. Сәннәттің жеті қызы, Зеннәттің жеті ұлы болыпты. Осыншама өнерді аямаған жасаған ием, екеуін де қолы қысқа кедей етіп, ғұмыр бойы тарықтырып қойыпты. Бірақ екеуі де жаз-мыштан озмыш жоқ деп, қыңқ етіп қыңбапты. Сауда жасап байымай, бұйырып соғар бұйымдарын өзі сияқты кедей-кепшікке бере беріп-ті. Сәннәт қыздарын сатып бұлдамапты да, Зеннәт ұлдарын арқа тұтып, мейманасы таспапты. Екеуі де ұлы мен қызы ер жеткен сайын қосақтап қосып, келесілері жетілгенде тағы да осы жолмен құдалық жаңғырта беріпті. Бір ғажабы — Сәннәттің қыздарына ісмерлік жаз-бапты да, Зеннәттің ұлдарына зергерлік, ұсталық қонбапты. Сол заманда осы өңірдің қылышынан қан тамған қаһарлы жаса-мыш хан Ми-Лау билеп-төстеп тұрған екен. Халық оны Ми деп кеткен. Күндердің күнінде сол хан екі зергердің қараша ауылына кең сарай салдырып, басы жерге жетердей иілген бүкір ұлы Жәәйді күтуші

малайларымен, күндерімен бірге әкеліп, ұсталық оқуға береді. Сәннәт пен Зеннәтқа бұйрық етіп, бар жұмысты тастап, осы ұлымды өздеріңнен асқан зергер етіп шығарасыңдар, сонда ғана тір-шілік етесіңдер, үйрете алмасаңдар, құлықсыз болсаңдар, екеуіңнің де бастарың алынып, қазыққа ілінеді деп шарт қояды. Сәннәт та, Зеннәт та зергерлік өнер қонар бала табылса үйретуден жалықпайтын жандар еді. Әкімнің ұлына өздері-ақ шын пейілмен ұстаздық етіп, үйрете береді, баули береді. Бала да алғыр екен, нені түсіндірсе, қолма-қол қайталап, қандай қиын жұмысты қағып алып, келе-келе ұстаздарынан да аса бастайды. Күндердің күнінде Сәннәт пен Зеннәт тағы да перзентті болады. Бұл жолы Сәннәт ұлды болады да, Зеннәт жетінші ұлдан соң се-гізінші қыз көрді. Он алты жыл баладан тоқтап, қартайғанда көрген екі ананың соңғы кенжелерін ел болып мадақтап, әс көтеріп, шама-шарқынша жұрт барын төгіп, той жасады. Жеті жерде жеті отау тігіп, үйлі-баранды болған жеті ұлы мен жеті қызы да жеті күн, жеті түн ән айтып, би билеп, масайрады. Сол той үстінде Сәннәт пен Зеннәт тағы да құда болып, екі нәрестені бесігінде атастырды. Тұңғыш рет азан шақырып, қыздың атын Гүлсәнә, ұлдың атын Ғиззат қойған. Тел қозыдай қатар өскен Гүлсәнә мен Ғиззаттың қарын шаштары түсіп, былқылдаған еңбегі сәл қатая бере, қара барқыттай толқынды, жібектей жұмсақ, құндыздай үлбіреген шаш шыға аяқтарынан қаз тұрып, тәй-тәй басыпты. Екі сәби бір жасқа толар-толмастан-ақ көргеннің көзі тоймайтын адамзаттың сұлуы атанып, айдында таранған аққудың қос көгілдіріндей қос перзенттің аттары бар өңірге мағлұм болыпты. Бір ғаламаты – екі сәбидің де туғаннан аппақ ны-санасы бар екен. Гүлсәнәнің нысанасы дәл тамағының астында да, Ғиззаттың нысанасы білегінде екен. Үш жасқа келгенде-ақ нысана жалтырап, күннен-күнге жүз құбылып, меруертке айналады. Жұрт Ғиззаттың нысанасын он саусағынан өнер тамған шеберлік белгісі, Гүлсәнәнің нысанасын тамағынан күн көрінетін сұлулықтың белгісі деп дұрыс топшылап, дәл жорыпты. Дүйім жұрттың аузына аңыз боп тараған екі перзенттің ғажайып сұлулығын естіген Ми бір күні бүкіл нөкерлерін ертіп, көрмекке ке-леді. Күн асқан сайын құлпырып, тау гүліндей жұпар иісімен көргенде мас қылар қос сәбидің аналары кейінгі кезде көзсұқтан қорқып, пер-зенттерін жасырып ұстайды екен. Ми-Лаудың қаһарынан именіп, амалсыз көрсетеді. Хан нөкерлерімен таң-тамаша қайран қалып, адамзаттың бойына бітер мұндай сұлулыққа естері шығып, кең са-райда бірнеше күн қатарынан той тойлап, шарап ішумен болыпты. Шарапқа да, сұлулыққа да масайған Ми бір күні сол төңіректегі өзіне бағынышты елдің тайлы-таяғына дейін жиып алып, жүздеген тұқ2шарап ішкізіп, жүз түрлі тағам жегізіп, желігіп отырып сөз бастапты:– Ал, жұртым, қара халық, сендерді шақырғаным – менің қуанышыма сендер де ортақ болсын, бірге тойлап, бірге қызықтап, масаттансын дедім. Жалғыз ұлым Жәәйға, кедейдің қызы болса да өзім лайықтап, Гүлсәнәні атастырдым. Бүгіннен бастап екеуі бір сарайда тәрбиеленіп, бірге өмір сүреді. Гүлсәнәнің жасы балиғатқа жеткенде екеуін қосып, бүкіл ғалам таң қаларлық той жасаймыз. Сәннәт пен Зеннәт зар илеп, ханның аяғына жығылады: «Аса мәртебелі әміршіміз, біздей пақырларыңды аяй көріңіз! Еке уін де туғаннан атастырып қойып едік. Біздің ең соңғы қызығымызды өзімізге қия көріңіз!» Хан иілмейді:– Не айтып, не тантип тұрсыңдар. Дүниеге перзент келген соң ол сендердің биліктеріңнен біржола кетеді. Ол сендердің адамдарың емес. Бұл төңіректегінің бәрі – менің құлым. Мен нені қалаймын, сол орындалады. Ал сенің ұлың Ғиззат бүгіннен бастап Жәәй мен Гүлсәнәнің күтуші малайы болады!» Басы жерге тиердей бүгілген мүсініне өңі де сай ұсқынсыз Жәәй әкесінің бұл ұйғарымына алғашқыда қарсы тұрғанымен, қаһарлы әміршінің қайтпас бетінен именіп, екі сәбиге жасар зұлымдығынан қорқып, амалсыз илігіпті. Бірақ хан қаһарына бетпе-бет

келмегенмен, зерделі, ақылды Жәәй әке әміріне қарсылығын жасырын жасай береді. Он жасар Ғиззатты малай емес, өзіне іні санатында ұстап, бір кезде Сәннәт пен Зеннәт баулыған өнерге енді оны баулып, ұстаздық ете бастайды. Ғиззат та, бір кездегі Жәәй сияқты, үйреткен өнерді лезде қағып алып, ұстазын таң қалдырады. Күннен-күнге талабы өрге сүйреп, ұстазынан да өнері аса бастайды...Күндердің бір күнінде Жәәй ойламаған жерде бақытсыздыққа тап болып, қаза тауыпты. Соңғы бір жыл бойы Жәәй қасына Ғиззатты ертіп, төбесіне бұлтпен таласқан биік тау ішіндегі заңғар жартасқа барып жүреді екен. Неше күн, неше түн сол жартасқа түнеп, екеуден-екеу тас қашап, ішер сусын, жейтін ас біткенде барып, әбден бұралып елге оралады екен. Не істеп жүргендерін ешкімге айтпайды. Ешкім олардың соңынан баспалап барып байқауға бата алмайды. Сол қаралы күні ғана алыстан дауыс қылып, зар жылаған Ғиззат-тың алдынан ел болып шығыпты. Сөйтсе, бала қайыңның сыпыртқы жапырағына мылжа-мылжасы шыққан Жәәйді шалқасынан салып, бетін жауып, белі қайысқан Ғиззат зорға сүйреп келе жатыр екен. Жартастың құлама бетінде тас қашап аңдаусыз отырған Жәәй, оқыстан жер сілкініп, биіктен ұшып өліпті. Баласының қазасын естіген Ми жауға шабардай қаһарына мініп, мың-мың қолмен жер солқылдата жетеді. Бірақ қапелімде кімнен өшін аларын білмей, ұлы құлаған жартасқа барса, бұрын-соңды адам баласы көрмеген ғаламатқа қарап, бүкіл әскер ауыздарын ашып, там-сана беріпті. Сүйтсе, Жәәй осы жартасқа келгенде Ғиззатқа ішкі сы-рын айтқан екен:

– Біреуге зорлап қосқан жар жар болмайды. Гүлсәнә – сенің теңің, сенің бақытың. Бақытыңнан айырылма. Айырылсаң, сенің тіршілігіңде қызық та, мағына да жоқ. Маған өнер үйреткен екі ұстазымды жылатып, Гүлсәнәға үйленбеймін. Бар ұсталығымды салып, тауды қашап, сендерге арнап, мәңгі өлмейтін ескерткіш жа-саймын. Қаһарлы әкенің де көзін жеткіземін. Осы біткен соң, бұл арадан мүлдем қарамды батырып, жасырын ел ақтаймын. Үйренген өнерімді ел-жұртыма шашамын. Өттең, таудағы жұмысын да аяғына дейін бітіре алмай, арманда кетіпті. Алып жартасты екі жыл қашап, періштедей екі сәбидің мүсінін жасаған екен. Біреуі – Гүлсәнә да, екіншісі – Ғиззат. О, ғаламат, көрген жанның тегіс таңғалып, қыршын кеткен ұстаның өнеріне бас иіп жыламағаны жоқ. Шебер мүсінші екі перзенттің пет-пішіні-нен айнытпай шығарған. Бір-біріне күлімдей қарап, әлденені уілдеп айтқысы келіп, бал-бұл жанған жүздерінен адамзат перзентінің кір-шіксіз аппақ көңілі, дүрсілдей соққан тап-таза сәби жүректерінің тір-шілікке ынтық, өмірге құштар лүпілі естіліп тұрғандай. Сол екеуінің сәби күлкісін тыйып, жүрегін жаралауға, бала біткеннің, болашақ бақыт атаулының қан тамырына у жіберіп шағуға ұмтылып, айыр тілі жалаңдап жорғалаған шұбар ала жасыл әбжылан жартастың етек жағынан жоғары өрмелеп барады. Жыланның тура желке тұсынан әлдекімнің тамыр-тамыры білеудей алып қолы бас салып ұстап, буындырғалы тұр. О, ғажап, жартастың астында тұрып қа-раса, жыланның құйрығы адамның басына ұқсайды. Үңіле түсіп зер салған кісі әлгі адам басының тура Мидың басы екенін айырап еді. Қалқиған құлағы, жырта қарыс ауыздай түгелдей қашалып бітпегенмен, жылтындап қараған мейірімсіз көзі тура хандікі екенін бүкіл ғаскер, бүкіл жиналған жұрт жазбай танып, іштерін тартыпты. Миге жалт қараған барша жұрт жылан көргендей шошына, жиір-кене, тітіркене қалыпты. Мұны аңғарған ханның түсі өзгеріп, си-рек, сойдақ тістері ақсиып, жылан көзі қанталап, ғаскерлеріне әмір етеді. Бүкіл елден мың қашау, мың балға жинатып, мың ғаскерге ұстатып, мың арқанмен, белдерінен байлап, жартастың үстіне сал-бырата түсіріп, Жәәй жасаған қос сәбидің мүсіндерін бұздырады. Алып жартастың бетіне үймелеп қонған мың атбас шегірткедей құжынаған ғаскер күні-түні шақылдатып, шыңдап ғаламат шебер қолдан шыққан ғажайып мүсіннің бетін шұрқ-шұрқ

тесіп, айғыздай береді. Талай адам арқаны үзіліп, аяғы тайып, басы айналып, жартас- қыздың тұла бойы қалыпқа түсіп тартылып, келе-келе қиылған белі, жіп-жінішке саусақтары, қолдары мен ағаш кебіс кигізген аяқтары нәзік қалпында солып, өспей қалады. Анда-санда байлауын ауы-стырып отырар қыздың жасы он алты-он жетілерге келген шақта әлгі дәке-қалыптарды мүлдемалып тастамақ. Қыз бала жел үрлесе жығылатындай үлбіреген торғын қалпында қалмақ. Осы өңірде Ми ойлап тапқан сорақы, сұмдық келе-келе дәстүрге айналып, қолында билігі бар талай әміршілер мен әкімдер қолдарына бірнеше тәтәй ұстап, сол арқылы орасан байлыққа кенелетін болып-ты. Тіпті, келе-келе байлыққа құныққандар тәтәйді қыз-бала тәй-тәй басқан шағынан дайындайтын болыпты. Сондықтан да шығар кейбі-реулер Тәтәйді Тәйтәй атап кетіпті...Әжесінің шындыққа бергісіз әрі қызық, әрі аянышты аңыз ер-тегісін үнсіз тыңдап отырған Аманай тап осы тұста шыдай алмай, балалық құштарлықпен, түсінбей қалған жерлерін ежіктеп сұраған. – Әже, Гүлсәнәнің атын неге Тәтәй қояды. Неге ол кішкентай қыз болады, ол өспей ме? Оны неге қолдан-қолға көшіп жүреді дейсің. Сонда ол адам емес, қуыршақ па?Тәтәй жайын былай да түсініксіздеу етіп айтқан Балзия немересі-не одан сайын бұлдырлау жауап беріп, орағытып кеткен:– Тәтәй деп, енді, ханның әшейін бір қоя салған аты ғой. Оның өспей қалатын себебін айттым емес пе. Баласы өлген соң, әдейі қысастық жасаған екен деп Мидің де олардан алған өші ғой. Өзің дұрыс айтып отырсың – қалыпқа салған тәтәй қуыршақ қана болып қалады. Оны жұрт ойнау үшін ғана алады. Тірі қуыршақты әркімге уақытша берген хан, әрине, тегін бермейді. Оны қазір айтамын.– Иә, сосын не болады, әже? Айта бер. Енді түсіндім, – деп «қуыршақ», «ойыншық» дегенді білетін Аманай үзілген ертегінің жалғасын ынтыға күткен.– Арада жыл өтеді. Тәтәй-Гүлсәнә дәл бабына келді-ау дегенде хан Ми жаршыларына әмір етіп, шартарапқа жар салдырады. «Жан-ды қуыршақ Тәтәй-Гүлсәнә дер шағына жетті. Енді қолға алып мейірі қанғанша ойнауға болады. Бірінші алатын адамның қолында Тәтәй отыз күн тұрақтауға тиіс. Осылайша ол қолдан-қолға отыз күннен ауыса бермек. Ол үшін шарт біреу: кімде-кім алтынмен апта-лып, күміспен күптеп, асыл тастармен жауып, меруертпен тізген бас киімді жаздың бір шуақты күні Тәтәй қуыршаққа тарту етуге тиіс. Бұл Тәтәй-Гүлсәнәнің тілеуі. Таңдауын да сол шешеді. Кімде-кімнің бас киімі Тәтәйға ұнаса, қуыршақты алып ойнайтын бірінші иесі сол болады. Қалған кезекті бас киімдерге қарай Мидің өзі шешеді. Ми қай бас киімді Тәтәйға кигізеді, – келесі иесі сол болмақ. Бір ай киілген бас киім хан соқтырған «Тәтәй сарайында» қалып отырмақ. Бас киімдер жарысы, Тәтәй қуыршақты иемденушілер жарысы ке-лесі жылдың жазында өтеді. Бір жыл дайындалуға пұрсат».Шартарапқа жайылған бұл хабар жеті таудың ар жағындағы жеті өзеннің төңірегін мекендеген қалың елге де жетеді. Бұл кезде Мидің қаһарынан қорқып, жер басып, күн көре алмаған Ғиззат жеті таудан асып, сол елге қашып барып, паналап жүрген. Таласқа түсер Тәтәй-Гүлсәнә жайын бұл да естиді. Естиді де, қатты күйзеледі, іші өртеніп аласұрады. Не істерін білмей қамығып жүріп, сол өлкедегі жасы жүзге келген аты шулы кемеңгер ақсақал Садыр қартты іздеп барып, мұңын шағады.Зергер ұста баланың қайғымен өткен бар өмірін егжей-тег-жейлі сұрап білген кемеңгер Садыр ұзақ ойланып отырып, оған көрегендікпен ақыл айтқан екен: «Өзіңмен бір күнде туып, қатар өскен Гүлсәнәң мұндай қиын-қыстауда жатқанда тағдыр талқысына түсіп, көрінгеннің қолжаулығы болып, еріккеннің тәлкегіне айналғалы тұрғанда, оны құтқару үшін басыңды ажалға тігемін деуің ерлік қана емес, азаматтық. Бірақ, ай, балам-ай, өте қиын әрекетке бастағалы тұрсың. Бас сауғалап, өмір бойы тірі өлік болып жүргенше, адал өліммен өлгеніңді артық санайды екенсің. Бетіңнен жарылқасын. Бар. Гүлсәнәнің бас киімді қалауы, шуақты ашық күнді қалауы те-гін емес.

Мұнда ғажайып сыр бар. Ол жұмбақты өзің шеш. Ойлан. Қолыңнан келсе, жеңіп ал, реті келсе, ғашығыңды алып қаш. Жеті өзенді жайлаған осынау жалпақ елге жетсең, екеуіңе де бұл жер пана. Осы жолы саған таза жүрегің басшы да, өнерің жебеушің болар. Ой-лан. Бар өнерінді сал, аянба. Шын өнер қиыннан алып шығар. Бер-дім шын тілеу, ақ батамды!» Ақылды қарияның батасынан қуат алып, қырандай қанаттанған Ғиззат күні-түні ұйқы-күлкісіз жүріп, әкеден көрген, ұстаздан үйренген бойындағы бар өнерін салып, дайындалады. Келесі жылы, жаздың бір шуақты күні, Мидің жаршыларынан құлақтанған дәмелілер жан-жақтан ағылып, тау бөктеріндегі ат шап-тырым кең алаңға жиналыпты. Көктемдегі қара қарғаларша, өлімтікке жиналар құзғындарша қаптаған өңкей әумесер байлар мен саудагер-лер, төрелер мен әкімдер алқа-қотан отырғанда жер қайысыпты. Тап ортада, биік сәкіде, қабығы аршылған тұттай жанды қуыршақ. Тэтэй. Тал шыбықтай бұралған мүсініне көз тоймайтын, сұлулығынан көз ұялатын Гүлсәнәнің жығылып қалмас үшін ұстаған күміс таяғы мен аяғында алтыннан зер жүргізген хайыз ғана бар. Жазылған жозы-дай шағын жайдақ төбеде, алтын тақта отырған хан күн арқан бойы көтерілгенде қолындағы балдағын көтеріп, белгі беріпті. Белгі күткен дәмелілер қоржынға тығып, сандыққа салып үлбіретіп әкелген, неше бір шебердің қолынан шыққан бас киімдерін кезекпен келіп, Гүлсәнә-Тэтәйдің алдына салыпты. Алтынмен аптап, күміспен күптеп, інжу, маржаннан зерленген, бірінен бірі өткен ғажайып тақиялар мен топы-ларды, бөріктер мен төбетейлерді көргенде қызыққа жиналған жұрт таң-тамаша қайран қалысыпты. Осы өлкені жайлаған ойраттар мен торғыттар, бояттар мен дербеттер, өлеттер мен зақшын, қошыттар өз милләтінің киімін тарту еткенде, Мидің де көзі жайнап, осынша байлыққа кенелгенін ойлағанда есі шығып, ыржалаңдап күле беріп-ті. Бірақ осыншама баға жетпес қымбат дүниелердің бірі ұнамайды Гүлсәнәға. Тэтэй қыз қолына алған бұйымдарды жаратпай, ба-сын шайқап, сәкінің қасына лақтыра береді, лақтыра береді. Тэтэй қуыршақпен ойнауға дәмелілердің әкелген бас киімдері үйіле-үйіле биік төбеге айналады. Жарқ-жұрқ етіп көздің жауын алған асыл тас-ты бұйымдарға қуанған Мидің сойдыған жайын тістері ырсиып, тілі күрмеле беріпті. Күн дәл тас төбеге келіп, сый тартар адам таусылған кезде, жан баласы бұрын-соңды көрмеген бір салт атты сақыр-сұқыр етіп же-теді. Көзіне киіз көзілдірік киген таңғажайып жігіттің астындағы аты да таңғажайып: құлындай ғана ергежейлі, тұрқы ұзын, жал-құйрығы, құлағы жоқ керемет мақұлық. Шоқытқан бойы ешкімге сәлем де берместен, рұқсат та сұрамастан тура сәкінің қасына тоқтап, қанжығасындағы қоржыннан ораулы затты ала бергенде-ақ түсі кел-мей өңі бозарып, шуаққа да жылынбай қалтыраған Тэтәйдің бетіне қан ойнап, қызғалдақтай құлпырып, сәби күлкімен Миге қарап белгі беріпті. Мұнысы осы адамның сыйын ұнаттым, бірінші қалауым осы дегені екен. Ойда жоқта тап болған жат адамды хан ұнатпай, езуін жиып, күлкісін тиып, «әуелі киіп көр, бәріміз көрейік» деп, тағынан атып тұрып, алыстан зіркілдейді. Жат жолаушы орауын ашып, бас киімді Гүлсәнәға кигізе бергенде Ми де, қарақұртша қаптаған қалың жұрт та «аһ» деп, көздерін басып отырып қалыпты. Жолаушының қолындағы бас киімнің асыл тастары күнге шағылысып, айдай әлем жарқ еткенде бәрінің көзі қарығып, көпке дейін аша алмапты. Орауын жаза берген жолаушының бір жақ шолақ қолын аңдып қалған кәрі Ми: «Ұстандар. Мынау ұры малай, ұры Ғиззат», – деп жан даусы шығып байбалам салып айғайлап, сорақы үнмен бақырыпты. Бұл кез-де сәукелені басына кигізген Гүлсәнәні артына мінгестіріп, «белімнен мықтап ұста, көзіңді жұмып отыр!» деп топтың ортасынан Ғиззат сытылып шыға беріпті. Астына мінгені – өзі жасаған бұрандалы ағаш ат. Гүлсәнәнің басына кигізгені – жеті өзен жұртының үлгісімен тігілген қалыңдық сәукелесі. Бір жыл бойы таулар мен өзен, көлдерді ұйқы-күлкі көрмей тынымсыз аралап, бай өлкенің асыл

тастарынан өзі қашап, өзі мәнерлеп жасаған бұйымдары, жүргізген зерлері саф алтын, шын меруерттен де артық, өткір күнге шағылысып, жалт-жұлт жарқылдап, сәуле шашып, от бүркіп барады. Қап ұрылып отырып қалғандар Ғиззат пен Гүлсәнә алысқа ұзап кеткен соң ғана көздерін ашып, естерін жиып, алас-күлес жүгірісіп, аттарына қонады. Ми де күміс күймесіне кіріп, ең жүйрік деген қырық малайына төрт жағынан кезекпен-кезек көтертіп, алыста жарқырап кетіп бара жатқан екі жастың соңынан қуып береді. Бұлар тура тауға қарай қашыпты. Сондарынан андыздай шапқан мыңдаған дәмелі жандар кешке дейін бұларды өкшелей отырып, тек алыстан ғана көз жазбай қуа беріпті. Жақындай қалса-ақ күнге шағылыса жарқылдаған сәукелеге қарай алмай, ат тізгінін тартып, амалсыз тежейді екен. Күн қайтып, кеш түсе бергенде барып Ғиззат пен Гүлсәнә тауға жетеді. Сәукеленің де енді күн бата көз ұялтқан сәулесі азайып, алыстағы жұлдыздардай ғана жарқырап бара жатады. Сонда ғана қуғыншылар қиқу салып аттарына камшы басады. Тау етегіне жеткенде ағаш аттың да бұрауы таусылып, Ғиззат пен Гүлсәнә жерге түсіп, сыңсыған ну қарағайлы тауға жаяу жүгіреді. Уф еткен желге майысар балапан аяқ нәзік Гүлсәнә сүрініп құлай береді. Қолындағы таяғы түсіп, аяғындағы хай ұшып кетеді. Артынан жау қуған Ғиззат Гүлсәнәні көтеріп алады. Тау жүрген сайын биіктей береді, жүрген сайын қия тастар қиындай береді. Аттарын төменде қалдырған қуғыншылар да жан-жағынан қаумалап, бұларға қарай жақындай түседі. Әбден шаршап, әлі құрып титықтап, әлсін-әлсін бір құлап, бір тұрып биікке ұмтылған Ғиззат ақтық күшін салып, қуғыншылардан ұзап, ең биік төбеге шығып дамылдапты. Күнұзын ағаш атпен жан ұшырып қашып, кешқұрым биік тауға жаяу-жалпылай шыққанша жүрегі өрекіп, буын-буыны босап, қайғыдан, ызадан налып отырып, талып ұйықтап кеткен Ғиззатты Гүлсәнә оятуға аяйды. Бәрібір оятқанмен не шара – тақия төбе таудың жан-жағынан андыздап, тінте сүзіп келе жатқан илеуі-не жеткен құмырсқадай қаптаған жұрттан енді құтылу жоқ. Ама-лы құрыған дәрменсіз Гүлсәнә басындағы сәукелесін шешіп алып, Ғиззатқа естіртпей, зар илепті: «О, тәңірім не күніңді тез шығара көр, не аспаныңды аша гөр, біздей бейбақтарыңды ана қанды қол қарақшылардан құтқара гөр! Тым құрмаса тау асып та кете алмадық. Жеті таудың ар жағындағы жеті елге де жете алмадық» деп жалынып, жалбарыныпты. Бұл оразаның тұсы екен дейді. Қуғыншылардың алды, міне, міне жетті-ау, енді Ғиззатты өлтіріп, Гүлсәнәні тірідей мазақ етіп, қорлайды-ау деген сәтте аспан қақ айрылыпты. Бұл түн кәдір түні екен. Оразаның алдында, соңында бір келер кәдір түнінде аспан қақпасы ашылады екен. Оны әркім көре бермейді. Оны көрген адам тәңірінен не тілесе, сол тілеуі қабыл болады дейді. Тек шарты сол – екі тілеу емес, бір-ақ тілек айту керек. Және аспан қақпасы жабылғанша үлгеру керек. Айдай әлем күндізгідей жап-жарық болып, көк жүзі нұр сәулеге бөленгенде Ғиззат та «аһ» деп көзін ашқан екен, Гүлсәнә да тәңіріне сыңар тілеуін айтып үлгеріпті. «О, жасаған ием, осы төңіректің бәрін мұзға айналдыра гөр!» Аспан қақпасы қайта жабылғанда ақ сәукеле әп-сәтте аспанмен тілдескен аппақ мұзды шыңға айналып-ты да, Ғиззат пен Гүлсәнә құшақтасқан қалпында шыңның ішінде қала беріпті. Сәукеленің ақ жібек жаулығы тау ішіндегі терең көлді жауып, шың бөктері мәңгі мұзартқа, қуғыншылар мұз қабыршығына айналып кетіпті. Төбесіндегі бергек желекке қадалған қарқара үкі ақша бұлтқа айналыпты. Төбесінде ылғи шыр айналып жүзіп жүретін бір шөкім ақ бұлт сол қарқара екен де, шыңның бетіндегі күнге шағылысып тұратын жұлдыздар төбелдірігі мен маңдайшасына қадалған, салпыншақ бет жақтауына тізген асыл тастар екен. Рас па, өтірік пе, кім білсін: «Құдайдың құдіретін көргің келсе, тауға шық» деген сөз осыдан қалыпты деседі...» Тұңғыш рет естіген мына аңыз-ертегіге кәдімгідей сеніп, бүкіл оқиғаға шын

иланған Аманай көпке дейін, неше күндер мен түндер бойы Сәукелені есінен шығара алмаған. Әжесінен қайта-қайта сұрайтыны – бұрынғыдан да енді ғажайып жұмбаққа айналған Сәукеле жайы:– Сонда Сәукеле түгел мұзға айналып кеткен бе?– Иә, түгел мұзды шыңға айналған.– Сонда, Ғиззат пен Гүлсәнә да мұзға айналып кеткен бе?– Иә, мұзға айналған. – Сонда, олар енді тірілмей ме?– Тірілер еді, бірақ оларды шыңның астынан шығару қиын ғой.– Шынды қопаруға болмай ма?– Жоқ, болмайды. Тек кәдір түнінде, аспан ашылған кезде ғана қайтадан тілек айтып құтқаруға болады.– Ендеше біз неге барып құтқармаймыз, әже, барайықшы. Кәдір түнін күтейікші.– Е, Аманым, ол жерге жету қиынның қиыны: кәдір түнін күтем деген адам әңгекке⁴ түсіп кетеді, не боранда ұшып, аязда үсіп өледі.– Онда жаз болмай ма, жылы жаз?– Жоқ, онда мәңгі қыс, мәңгі мұз. Гүлсәнә солай тілеген. Осы беттен барар адам баласына өзінің де көңілі мұздаған Тәтәй қыз, сәукелеге мәңгі ызғар шаштырып қойған. – Тәтәйлер мен қатал заң ешқайда жетпесін. Бар зұлымдық осы маңда қалсын, бұл араға жан аяғын баспасын, жамандықтан тәлім алмасын, мұз құрсаңған Сәукеле екі жаққа шекара болсын деп тілесе керек. Ал Сәукеленің арғы бетіне ассаң, шіркі-ін, күн де жадыраңқы, жер де жайдары...Сәукеленің арғы бетін айта бастаса-ақ әжесінің қызыл жиек-ті қартайған көзінің түкпіріне жылт етіп бір түйір жас келе қалады. Мұны алғашқыда Аманай аңғармайтын. Кейін бір тағы да сұрап, тағы да ежіктегенде, көңілі босаған әженің үнінде тұншығып жатқан жасырын сиқырлы сырдың барын жай ғана жүрегі сезіп, байқағандай еді. Әжесінің мұңды жүзіне аянышпен қараған бала бәрібір жетесіне жетіп түсінген жоқ. Ол жөнінен әжесі де тіс жарып ештеме айтқан емес. Енді, міне, әжесінің айтқаны рас болса (бұған дейін ол өтірік ай-тып көрген емес), сол Сәукеле тауына қарай, екеуден-екеу ұзай берді. Өлмелі кемпір, қаршадай қағылез бала. Бұлар тауға қарай беттегенде шағын ауыл үйлерінің терезелерінен жаңа жаға бастаған шам жарықтары әлсіз сығырайып, ел орынға отырған. Іңір қараңғылығында бейсауыт шыққан жолаушыларды ешкім аңғарған жоқ. Тек ауыл сыртынан тышқаншылап қайтқан жалғыз-саяқ ит қана, өзіне таныс кемпір мен баланың соңынан ұзақ қарап тұрды да, мүлдем бөтен жаққа салғырт шәуілдеп, үйіне қарай сөлең-сөлең жорта берді. Онысы «осы бейуақта қайда барасыздар?.. Е, мейілдерің!» деп, өзінше әрі мүсіркеп, әрі мысқылдағаны сияқты. Әже мен немере ескі сүрлеумен әудем жер ұзап шыққан соң, арттарынан қызыл ай туды. Ол да: «Бейуақта қайда сапар шектіндер, о-о, бейбақтар, қараңғыда адаспайсыңдар ма, жарайды, жол көрсетейін» дегендей, көкжиектен қылт етіп шығысымен көк мақпал аспанға өрмелеп, биіктей берді. Биіктеген сайын самалдай жайнаған жұлдыздардың оты өлеусіреп, қызыл ай ағарып, жарықтана түседі. Төңірек енді анық көріне бастады. Сүрлеу, бір заманда керуен жолы деп аталатын, ат тұяғынан от ша шарлық қайрақтай қасқа жол болса керек. Ол кезде бұл арамен кім жүрмеген: қаздай тізілген түйелер кернеуі де, қыз алып, қыз беріскен құдалар нөпірі де, қыстаудан жайлауға, жайлаудан күземге ағылған табын-табын жылқы тұяғы мен отар-отар қой-ешкінің аша тұяғы да, қашқан да, пысқан да, ұры да, қары да осы жолды басқан шығар-ау. Заман өтіп, жер тозған сайын, сауық кетіп, ел азған сайын қасқа жол да тарыла-тарыла келіп, кең қара жолға, қара жол тілім-тілім жарылып, ескіре келе үш аяқты арба жолына, одан келе-келе өрістен қайтар азбыншы малдың жалғыз аяқ жолына айналса керек. Қазір, жүргіншілер қатынамайтын, қалған көне жол екенін білдіретін бел-гілер – сүрлеудің екі қапталына бойлай өскен ащы жусан мен сабағы сидіған бойшаң қурайлар ғана. Қолына сабаудай қысқа таяқ ұстап, бір иығына теңдеп асқан қос қоржынды кемпір алда. Дәл кемпірге ұқсап кішілеу екі қоржын асқан бала соңында. Екеуі де үнсіз. Екеуі де ширақ. Бұлар ұзақ жүрді. Он төртінде дөп-дөңгелек болып мінсіз толған ай иыққа көтерілгенше жүрді. Ай биіктеген сайын сүттей

жарықтанып, иен дала кеңіп барады. Алыста сұлап жатқан алып тау жоталары да қарауытып, белдеуленіп, жазық жерден еңсесі биік көрінеді. Сол жоталардың ар жағында, үшкір басы ай жарығына шағылысып, Сәукеле де жарқырайды. ұзақ жүрді. Алыстағы Сәукелеге қарағыштап қойып, әжесінің соңынан үнсіз ерген Аманай анда-санда тоқтап, артына бұрылады. Мұнысы – «қанша жер жүрдік?» – деп, өзінше, аяңмен алған жол-ды мөлшерлегені. Қараған сайын елден ұзағанын ауыл оттарының өлеусіреп сөне бастағанынан аңғарады да, артына қайырылмастан еңкейген әжесінің соңынан томпаңдай басып, қуып жетеді. Туғалы тұңғыш рет аулынан ұзап шыққан Аманайға айналасында түнгі табиғат әрі қызық, әрі жат. Әлгі әзірде ауыл маңында жусаған өзіне таныс екі-үш жылқының пыскырғаны, бағанағы кеткен итке қосылып шәуілдеген бір-екі иттің үні жүрген сайын талып естіліп, тұншыға тынған. Ауыл енді бұлармен мәңгіге қоштасқандай, қара-құра тартқан үйлеріне дейін көзден ғайып болып, жым-жырт күйге түсіпті. Ай астында үнсіз мүлгіген иесіз жапанда екі-ақ тіршіліктің дыбысы естіледі. Шаңсыз шөптесін сұрлеумен аяңдаған әже мен немеренің аяқ сыбдыры, арагидік жол жиегіндегі бетегеден пыр етіп ұшқан бір топ бөдене қанатының суылы. Түн тыныштығын бұзып үрке көтерілген бөденелер лезде жер бауырлай суылдап, лезде қара жерге сүңгіп кеткендей болады. Тек әр тұстан «бытпылдык, бытпылдык, қайда барсам бытпылдык» деп, бір-біріне түнгі ұйқы алдында хабар берген дыбыстарынан ғана олардың тірі екендігі сезіледі. Әлден уақытта таңдайы тақылдаған бөденелер үні де сиреп барып, мүлдем семді. Тегі, олар да таң алдында жағы талып ұйқыға кететін шығар. Анда-санда тұс-тұстан сирек естіліп тұратын бытпылдык үні де түнгі даланың сәні, түнгі даланың тіршілігі екен-ау. Тым-тырыс тыншыған төңірек, енді заматта жағы қарысқандай үңірейіп, суық тартып, өлі далаға айнала берді. Аманай жаңа аңғарды – өң мен түстің арасындай көгілдір тартқан дала енді буалдырланып, күлгіндене бастаған екен. Тас төбедегі аппақ ай сынық сүйем төмен құлап, бозара қалыпты. Сәукеле мұнартып, көмескіленіп барады. Аманайдың бетіне суық леп тиді; қара қошқылданған тау аңғарынан ескен таңғы самал; күзгі, ызғарлы салқын самал. Неге екені белгісіз, шыққалы бірінші рет Аманайдың тұла бойы өз-өзінен тітіркеніп, мұздап қоя берді. Ауылдан ұзағалы әжесінен бірде алыстап қалып, бірде қуып жетіп келе жатқан бала енді әлденеден қорыққандай, бір елі қалмай өкшелеп, кейде тіпті ар-тынан әлдебір суық қол бас салып ұстап алатындай, әжесінің алдына ойқастай шығып, жалтақтай берді.

Әже әлі де ләм деп тіл қатқан жоқ. Үнсіз жүріп келеді. Әлден уақытта барып, алдан бір жат үн естілгенде ғана немересін тоқтатып алып, тың тыңдады: – Тұра тұр... Естимісің, менің құлағым ба шыңылдап келе жатқан, әлдебір дауыс...? Әжесінің даусы Аманайға қорқынышты естілді. Ол әжесімен қосыла үрейленіп, үнсіз тың тыңдады. Алдан шыққан дауыс одан да үрейлі еді. Сыңсығанға да, жылағанға да ұқсас талып естілген аянышты әрі қорқынышты үн – адам үні екен. Белгісіз адам біраз уақытқа дейін бір қалыпты ыңырысып, арагидік өксігендей үні үзіліп-үзіліп кетеді де қайта сыңсиды. Енді бірде ыңылдағандай болады. Дауыс алдыңғы жақтан шыққан екен. Тіпті алыс жерден емес, жақын жерден. Әлгі адам даусына енді үзік-үзік, бірақ бір мезгілде шиқ-шиқ еткен дыбыс қосылды. Өлсіз шиқыл – арба доңғалағының шиқылы. Көп ұзамай ай астында бауырына көлеңкесі түскен арбалы жолаушының қарасы да көзге ілікті. Ылдида келе жатқан жолаушы тап алдарындағы белестен көтеріле берген еді. Балзия жалма-жан немересінің жеңді білегінен ұстап, жолдың екінші қапталына қарай дедекете жөнелді. Бұл ара – қалың ақ ши. Аманай түк түсінген жоқ. Әйтеуір әжесінің жан ұшыра сүйрелегенінен бұл қорқыныштың тегін емес екенін сезіп, ештеме сұрауға мұршасы келмей, үнсіз ере берді. Дара-дара өскен бірнеше түп шиден өтіп, қалың,

ұзын шидің тасасына жасырынған соң барып, екеуі де жолға қайта қарады. Бұлар жолаушыға көрінбеуге тиіс. Ал жолаушы болса, сидам шидің ара-арасынан анық көрінеді. Түнгі жолаушы ыңырсып, өзінше ән айтып келе жатыр екен. Бірақ әнінде ырғақ та, белгілі әуен де жоқ, зарлы, мұңды уіл ғана бар. Есек жеккен, баланың ойыншығындай шағын арба анадай жерден қатарласа өте бергенде барып, Аманай жолаушыны жазбай таны-ды: ауылдағы кәдімгі молақ Томар-Омар. Жеккен есегі де, кішкен-тай темір доңғалақты арбасы да соныкі. Бұдан басқа есек арба бұл төңіректе ешкімде жоқ. Молақ шал ішінде шалқасынан түсіп зарлап жатыр. Өзі көрінбесе де, даусынан ажырату қиын емес. Елден бүгін кешке ғана шықса да, Аманай ауылдасын сағынып қалғаны ма, әлде мына иесіз ай далада таныс адамды ес көргені ме, айғайлап, жүгіргісі келді. Бірақ жүгіре алмады. – Әже, мынау өзіміздің... – деп ұмтыла бергенде Балзия оның иығынан тартып қалған. Жай тартпады, жұлқи тартты. Әлсіз кемпірдің қолы онша батпаса да, бұл тартыста бір гәп барын түсінген бала амалсыз бөгелді де, енді сыбырлай сөйледі: – Әже-ау, өзіміздің Томар-Омар ғой! – Болса қайтейін деп ең! Балзияның үні де зілді шықты. «Сәукелеге баратынымызды еш-кімге айтпа, дымың ішінде болсын» деген әже ескертуі есіне түсіп, өзін уәдесінде тұрмайтын кінәлі адамдай санап, Аманай жым болды. Әйтсе де баланың аты бала емес пе, Томар-Омар әбден ұзап, қайғылы үні де, арбасының шыққылы да естілмей, көзден тасаланғанда барып, сүрлеуге шыққан әже соңынан ілесе бере, қайтадан сөйлеп келеді: – Әже, сен алдында бөтен біреу деп қалдың ба? Ол Томар-Омар атам екенін даусынан-ақ таныдым. Өзі қайдан келе жатыр? Өзі тағы мас қой... Мас болса-ақ өзі өлең айтады, жылайды. Әлгі жынды Қанипа ұрады деп қорқады ғой, иә, әже? Былтыр Қанипа кеудесіне отырып алып ұрған. Сосын жылаған. Неге үйтеді, әже? Өзі ұрып, өзі жылайды... Аманай өз даусын өзіне ес көріп, сөйлеген сайын самбырлап дала-ны басына көтере бастаған еді, Балзия қалт тоқтады да, немересінің бетіне қарады. – Сен енді айдалада бұлай айғайлама да, адам көрсең, кім болса, о болсын, көзіне түспеуге тырыс. Әйтпесе, біреу-міреу көріп қалса, бізді Сәукелеге жібермей қояды. Ал әлгі Томар-Омар жайын ке йін айтамын. Оны сен сұрамасаң да айтамын. Сен білесің әлі... Бәрін білуің керек... Сөзінің аяғын екі ұшты бітірген әже соңынан Аманай тағы да ере берді. Бұл жолы олар сүрлеумен онша ұзақ жүрген жоқ. Балзия әлденені бағдарлағандай, әлденені есіне түсіре алмағандай жол жиегіне, тау жаққа ұзақ аңырып қарап тұрды да: – Осы тұс болар, – деп, өзімен-өзі ақылдасып, кеңескендей баяу күбірледі де, енді суық самал үрлеген тау бөктерін бетке алып, жол-сызбен жүріп кетті. Аманай шыққалы бірінші рет ойға қалып, әжесінің мына қылығына таңырқап келеді. «Сәукелеге баратынымызды ешкімге айтпа» деген-де, Томар-Омардан жасыруы қалай? Жаңа жолда тоқтатып алып сөйлесу орнына, одан жасырғаны несі? Басқадан сыр сақтаса да, молақ атама ұйтпеуші еді ғой. Ұйткені өздерінің шағын ауылында көп сөйлесіп, бас шұлғысып әңгіме шертіп, көп ақылдасатын адамы да жалғыз сол емес пе?» Томар-Омар – екі аяғы бірдей тізесінен жоғары кесілген мүгедек шал. Ел арасында оны «молақ шал», «Томар-Омар» дейтіндері де содан. Өзі – етікші. Ауылдағы бала-шағаның, кәрі-құртанның ескі-құсқысын жамап-жасқайтын жалғыз етікші – осы. Өзінде бала жоқ. Алдына салған малы да еш уақытта болмапты. Қанипа атты жалғыз жынды кемпірі, кесілген томардай домаланған бойына лайық, жаңағы есегі мен есек арбасы ғана бар байғұс адам. Кемпірі ертеректе, келіншек кезінде, жынданыпты дейді. Анда-санда ғана жұртпен сөйлесерлік кіресілі-шығасылы есі бар. Әйтпесе, жыл бойы ешкіммен араласпайды да, ел ақтап жүрмейді де, әйтеуір үйінен шықпайды. Екі мүсәпір бірін-бірі бағатын болса керек. Қар аласапыран еріп, көктем туа бергенде Қанипаның ұстамалы ауруы қайталап, ес-түсін білмей жынданатыны бар. Жаңа ай туған кезде де есіріп жүреді. Ондайда өз киімін өзі дар-дар айырып

жыртып, ауыл көшесінде тыр жалаңаш жылап отырып алады. Түсініксіз бір өлеңді қайта-қайта айтып, қайта-қайта жылайды. Не сықылықтап күле бе-реді:

Әңгек-ау, әңгек,
Меруертiмдi қайтып бершi,
Бершi деймiн Меруертiмдi,
Өзiм тағайын,
Өзiм бағайын,
Құлап қалды ғой,
Жылап қалды ғой,
Бершi деймiн Меруертiмдi,
Өзiм тағайын,Өзiм бағайын...
Әй, Сәукеле, Сәукеле,
Сенiң қалтанда Меруертiм жатыр,
Қайтып бершi,
Бершi деймiн Меруертiмдi.

Осы бiр мағынасыз өлең сөздерiн, кейде кешке дейiн жүз қай-талап, жүз жылап, жүз күлетiн шығар. Бiлетiндердiң айтуына қарағанда, бұл өлеңдi Қанипа – Қанипа болғалы, елу жыл бойы айтып келедi. Мән, мағына берiп, түсiнiп айтпайды, әйтеуiр жат-тап алған, жынданған кезде ғана есiне түсетiн көрiнедi. Бұдан басқа бiлетiн өлеңi де, әнi де жоқ. Бұл өлеңдi тiптi әрлi-берлi уақытта бүкiл ауыл бала-шағасына дейiн жатқа бiледi десе де болады. Бiрақ ешкiм айтпайды. Тек әркiмнiң көкiрегiнде сақталған.Биыл көктемде Қанипаның тап осылай жынданғаны бар. Мұндайға етi өлiп алған ауыл адамдарынан ешкiм де оның қасына келiп мүсiркеген жоқ, қолынан жетелеп үйiне де апарған жоқ. Тегi, жы-лап-жылап өз-өзiнен шаршап қояр дейтiн шығар. Аманай, қасында өзiмен тетелес үш-төрт бала бар, киiмiн жыртып отырған Қанипаға жақындауға бата алмай, қорқып, үрейлене қарап тұрған. Молақ шал қара санының астына таққан төрт дөңгелектi арбасын екi қолымен жер тiреп жылжытып, қол қамшының өрiмiндей ғана жiңiшке бұрымын тарқатып, селдiр шашын жайып жiберген Қанипаға келiп, қолынан тартып, үйiне сүйрелеген. Қанипа оның бетiне танымаған адамдай ұзақ бажырая қарап, тартыншақтап отырған да, бiр мезет-те бас салып шалын жерге алып ұрған. Дөңгелек арбашығымен қоса аударылып, домалап жатқан молақ күйеуiнiң кеудесiне мiнiп алып, түймiштеп, әлгi «әнiне» басқан. Бiр кезде ағыл-тегiл жылап, жер тырмалап, көзi шатынап, сықылықтап кеп iшегi түйiлгенше күлген. Қанипаның неден ауруға шалдығып, жынданғанын қариялар бiлсе де, жастар бiлмейдi. Жастар дегенде, қайбiр жастар бар. Балаларға оны ешкiм айтып та көрген жоқ, балалар ешкiмнен ауру жайын сұрап та көрген емес.Басына түскен осы екi қайғыдан – екi мүгедектiк зардабынан Томар-Омар ара-тұра iшетiнiн жұрт бiледi. Бiрақ ешкiм ештеңе демей-дi. Және де қайдан iшетiнiн де сұрамайды. Әйтеуiр екi ай, үш айда бiр, домалаңдап жүрiп есегiн жегiп алады да, арбаға жантая мiнiп, бiр жаққа кетедi. Қайда баратынын да, кiмнен iшiп келетiнiн де ешкiм бiлмейдi. Жұрттың айтуынша, iшетiнi – бұл ауылда жоқ жынды су.Сол жынды суды iшкен күннiң ертеңiнде ме, әйтеуiр көп ұзатпай молақ шал Аманайдың әжесiне келедi. Қайдан алатынын кiм бiлсiн, Балзияға көп қазиттер әкеледi. Бұл ауылда хат танитын кемпiр – жалғыз Балзия. Қашан есек арбасын жегiп, қашан әлгi сапарына қайта аттанғанша Томар-Омар анда-санда келiп, жаңағы қазиттерде жазылғандарды Балзияға неше қайтара оқытып, өзi аузы ашылып тыңдап отырады. Аманайдың әжесi де бұл қазиттер қашан тозғанша басына жастанып жатып оқиды десе болғандай.«Ендi әжесiне не болды? Өзiнiң сырласы Томар-

Омардан неге жасырынады? Әлде Сәукелеге баруды сырласына да айтпау керек пе екен? Онда Сәукеле киелі болғаны ма?» Сәукелені ойлағанда, Аманайдың есіне жаңағы өлең қайта түсті:

...Әй, Сәукеле, Сәукеле,
Сенің қалтаңда Меруертім жатыр!
Қайтып берші,
Берші деймін Меруертімді!

Ә, ендеше, бар сыр Сәукеледе екен. Аманай қашан Сәукелеге жеткенше тағаты таусыла ойлады. Қашан жетіп, өзіне жұмбақ болған құпия сыр ашылғанша аңсады. Ол сыр кәдір түнгі аспан қақпасының ашылуымен байланысты екеніне күмән келтірген жоқ. Бұлар күндіз ұйықтап, түнде жүріп, үшінші тәулікте Сәукелеге қол созым жерге тоқтаған. Қоржындағы тағамдарын, ыдыстарын шығарып, бір қалтарыста сылдырап аққан бұлақ қасында екі күннен бері үйреніп алған әдетпен шай қайнатып ішіп отырғанда:

– Әже, Сәукелеге жеттік емес пе? Енді таң алдында аспан ашыла ма? Біз көре алмай қалмаймыз ба? – деп, Аманай ақыры үшінші тәулікте шыдамай, әжесінен сұрады.

- Жоқ, Аманай, аспан ораза күнінің соңына қарай ашылады. Біз оған дейін Сәукеледен де өтеміз, – деді әжесі. – Одан өткен адамның ғана тілегі қабыл болады.– Сонда... Сәукеленің ар жағында не бар өзі? – Бұрын әжесі Сәукеленің ар жағын қанша тамсана есіне алғанмен, Аманай онда не барын, неге жақсы екенін сұрамайтын.– О-о, ар жағында зәулім, көгілдір тау бар.– Тау ғана ма? Оның ар жағында?– Тағы да тау.– Оның ар жағында?– Тағы да тау.– Сонда, неше тау өзі, бітпей ме, бола бере ме?– Жеті тау бар, Аманай! Жеті тау!– Ал жеті таудың ар жағында не бар?– Оның ар жағында жеті өзен бар. Жеті өзен. Жеті су.– Оның ар жағында не бар?– Ар жағында емес, сол жеті өзеннің бойына қоныс тепкен жеті рулы ел бар... Жәрәйді, Аманай, оны да көрерсің. Кәзір демалайық. Түнде Сәукеледен өтеміз... А-ай, Сәукеле... Сәукеледен өтсек екен... ар жағы оңай... демал! «Ар жағы оңай. Тағы да ар жағы?» Аманай әжесінің бұл жолғы жұмбақтай салған сөзінен де ештеме ұқпады. «Жәрәйді, Сәукелеге жетейінші» деп Аманай тағы да өзін-өзі іштей жұбатты. Сәукелеге барған соң бар қызықты көріп, бәрін түсінетіндей, бар жұмбақтың сыры ашылатындай боп елестеді. Әзірше бұлдыр елес. «Тек шыдау керек. Әжені мазаламай, шыдау керек».Қоржынның шетін жастаңа қисайған Балзияның ойы болса, бұл кезде Сәукеледен де алыс – сон-ау жеті таудың ар жағындағы Жеті өзен жұртын шарлап, бұдан табаны жалпақ елу жыл бұрын өткен, елу жыл бұрын шеккен қызық өмірінің, тұрмыс тауқыметінің төңірегінде шарқ ұрып жатыр еді... * *

*Бұдан елу жыл бұрын – мың да тоғыз жүз отызыншы жылдың жаз айы – мамырдың орта шені болатын. Жетісу өңірі жер жәннәті десе дегендей – жеті су алқабының түгел гүлденіп, түрленіп, масаты-дай құлпырып, үлде мен бүлдеге оранған ұзатылатын қалыңдықтай, жастығымен, сұлулығымен малынып тұрған кезі. Түгін тартсаң майы шығатын даланың балауса шөбі белуардан келіп, майысып, сол дала-да жарыса аққан өзендер арнасына сыймай, кемеріне дейін шүпілдеп, тоғайда бұлбұлдар сайрап, көкектер шақырып, көлдерде құстар шу-лап, бүкіл жан-жануарлар масайрап, көгілдір аспанда ақша бұлттар мамырлап, мейірлене төгілген күн шуағына қара жер бусанып, бүкіл табиғаттың маужырап тұрған мамыра-жай әрі шат-шадыман шағы еді.Бұл кезде таудың реңі де ерекше, ауасы да бөлек.Таңда тұрып, тау ішін кезген екі аңшы күн еңкейе елге оралып, жап-жасыл жалпақ аңғарға шыққан да, күн ұзын басын жерге бір салмай ашығып әрі үрдіс жүрістен болдырған жарау аттарын қалың отқа тұсап жіберіп, өздері ұзақ ойнақ салған. Көптен бері бірін-бірі көрмей, өлердей сағынған қыз бен жігіт күн ұзын ат соғып қажығандарын ұмытып, жаңа

аяқтанған құлыншақтарша асыр са-лып жүгіріп, гүлден-гүлге қонып, қанаттары дірілдеп, дамылсыз ұшқан көктем көбелектерінше қуаласып ойнап, мәз болысып, айма-ласып, иісі мұрын жарар мың түрлі тау шөбі аралас өскен қалыңға жасырынып, ыстық лептері беттерін шарпып, жастықтың тойымсыз қызығына батқан. Содан соң барып, бұлар маңайдағы шок ағаштардан қу бұтақтар жинап, өздерімен алып шыққан мосыны құрып, бір бақыр бұлақ суын әкелген. Күні бойы жүріп, жырынды аңшылардың атып алғаны – бір кекілік, екі шіл. Жаңа ғана бұғақ пайда болып, сәл толыса бастаған жиырма екі, жиырма үш жастағы қыз аппақ сүйріктей саусақтары майыса құстың жүнін жұлып отырып:

Ертеден қара кешке жүріп атқанымыз үш-ақ құс. Көкемнен ұят-ау. Үйге апарамыз ба, осы арада түгел жеп қоямыз ба? – деп, үлкен сілеусін көзі күлімдеп, жігітіне қарады. – Әрине. Далада жеген тамақтың дәмі бөлек. Үйге несін апарамыз. Бұл уақыт құс аулайтын мерзім емес қой. Әлі құстар арық. Әншейін таза ауада сайрандап, сергіп қайтқанымыздың өзі олжа емес пе!? – Ә-әй, қайдам, сенің бүгінгі жүрісіңе қарағанда, саған құс та, ауа да керек емес, сенің мақсатың басқа болды-ау, тәрізі, – деп, биік қабақты қыздың бір жақ қасы керіліп, жігітінің жүзіне сынай қарады. Әлі көйлегін кимеген, белуарына дейін жалаңаш, сүйекті, ірі жігіт сіңірлі бұлшық еттері бұлтындап, қу бұтақтарды тізесіне ұрып, бырт-бырт сындырып, отқа тастап отырған. – Оған дау бар ма, көптен көрмеген қалыңдығыңмен жұпар иісі аңқыған тау ішінде кездескеннен артық не болушы еді. Одан кейін таза ауада жеген құс еті де көмей суырмай ма? – деді жігіт қалжыңдап. – Жарайды, жалтарма, жалтармай-ақ қой. Мен, әшейін, қасыңа көз ғып ерткен адамыңмын. Аң аулау да, әйтеуір, сылтау. Сендердің қыбыр еткендерің маған бес саусақтай белгілі. Жаңа ғана жүні жұлынған шілдің ішін жарып, тазалап, бақырдағы суға жуа бастаған жігіт басын көтеріп алып, қалыңдығына сұстана қарады. Қою қасты қалың қабағы түйіліп, дөңестеу келген мұрынды жігіттің танауы қусырылыңқырап, қара торы өңі одан сайын күре-ңітіп кетті. Әлдекімге кеткен өшін жазықсыз құстан алғандай, үшкірленген, жіңішке істік ағашты қасында жатқан, басы кесілген екінші шілдің кеңірдегіне бырс еткізіп көмейлете тығып, жалындаған отқа апарды. Қос жұдырықтай домаланған шілді істікпен айналды-рып, шала жұлынған мойын жүнін үйтіп, біразға дейін үнсіз отырды да, бетін шарпыған оттың ыстығына кіржиіп, жымыып күлген болды. – Сонымен не айтпақшысың? – Не айтайын... Айтпағым сол – басқадан жасырынсаң да, мені-мен несіне жасырынбақ ойнайсың, – Ол не жасырынбақ? – Тау ішін соншама неге тінттің? Қойнау-қойнау, шатқал-шатқалды түгел сүзіп шықтың. – Оу, енді екеуміз, баяғыда, бұдан жас күнімізде көкеме еріп, аң аулап, бармаған жер, баспаған тауымыз қалмаушы еді ғой. Оның енді несі жұмбақ болып қалды.

– Аң ауласаң, бағана алдымыздан тау ешкілері қашты, ұйықтап жатқан құдырдың үстінен шықты, неге атпадың? Маған неге атқызбадың? – Аядым. Бұл жаққа ауып келген некен-саяқ құдырды қалай атарсың. – Аясаң, аңға неге шығасың? Одан да биік тау жақта мылтық даусымен жылқышы, қойшыларды шошытқым келмеді десейші. – Иә, сонымен не айтпақсың? – Жігіттің көзі жалт етіп, қызға қарады. – Айтпағым сол, – сен мына жұдырықтай көкбақа кекілік үшін шыққан жоқсың. Менімен де аң аулауға шыққан жоқсың. Жылқышыларды, таудағы малдарды аулауға шықтың. Оларды сырттай бақылауға шықтың. – Иә, өзің-ақ біліпсің ғой, енді менен несін сұрайсың? – Сұрайтыным сол – сен менен жасырма. Екеуміз болашақта бірге өмір сүреді екенбіз, ендеше бір-бірімізге сенуге тиіспіз. Екеуміздің арамызда құпия болмасқа тиіс. Ал сен олай емессің. Менің қорқатыным да сол. Ендігі ойланатыным да сол. – Біздің жұмысты білесің ғой. Құпия

сақтамай болмайды... Со-лай.– Иә, солай, – екеуіміз екі таптың адамымыз! Осы ғой айтпағың?!Қыз бен жігіт бір-біріне тіксіне, сезіктене қарады.Бұлар Атымтай мен Балзия еді.Атымтай – мемлекеттік саяси басқарма қызметкері. Табы – езілген тап: кедей. Балзия – былтыр күзде акушерлік техникумды тамамдап келген. Содан бері қызметсіз, үйде отыр. Табы – езуші тап: бай.Атымтай аудан орталығынан демалыс күні Балзияға келген. «Өткен кәмпескеде осы араның байлары қыруар малдарын жасырып қалған, жан аяғы баспайтын тау арасында жасырын ұстап отыр», – деп ауылдағы жансыздар хабар салған. Және де бұл ауыл – ақтар мен қызылдардың алма-кезек ауысып, өкіметті қолдарына алып, та-лай қан төгіс қырғын салғандарын басынан өткерген ауыл. Екі жақтан қалған қару-жарақтарды жинап алып, ұра-жыраларға, тау үңгірлеріне жасырып отырған адамдар бар деген қауесет те естілген. Егер байлар-ды жинап алып, тергеу жүргізсе, әрине, олардың ешқайсысы тыққан малдарын, қару-жарақтарын айтып, ағынан жарылмасы анық. Сондықтан оларды қысып, алдын ала дабырлап, үркітіп алмау керек.

Жасырын малдың қай жерде қанша екенін барлап біліп, үстерінен бір-ақ басу керек. Осы мақсатпен келген Атымтай ешкім сезіктенбес үшін, жұрт білетін болашақ қалыңдығын алып, бұрынғы әдетімен аңға шыққан. Ауыл-үйдің қарапайым қыздарындай емес, оқығаны да, тоқығаны да көп, замана ағымынан сауаты мол, тап тартысының әлі де астыртын жүріп жатқанынан, неше бір құйтырқыларынан да хабардар, жаратылысында сұңғыла Балзия бұл араның тау мен тасын, ұңғыл-шұңғылын бала кезінен жатқа білетін. Атымтайдың салқын тау ішінде көктем кетер-кетпесте аңға шығуынан секем алып, шатқалдарда, терең сайларда ұшырасқан бірлі-жарым жылқы табы-нына жақындамай, алыстан айналып шолғыншылағанынан-ақ оның ниетін жазбай таныған. Атымтай мен Балзия әлгі сөз салғастырудан соң, «әңгіме осымен тамам» дегендей, көпке дейін тіл қатысқан жоқ. Бақырға салған құс еті қашан қайнап, піскенше бір-бірінен көңілі қалып, сөзге келіп, түс шайысқан адамдарша тоң-теріс отырған екеуі ауылдан әдейі алып шыққан бақыр ішіндегі ораулы тостағандарға қанжығада байланған торсықта шайқалып әбден өлген, балдай түнемелді құйып отырып тілге келген.

– Осы сенің мінезің-ай, жоқ нәрсеге кілт ете қаласың. Кідісің, – деді Атымтай.

– Сенің де мінезің оңып тұрған шығар. Жығылып жатып, сүрінгенге күлесің-ау. Жарайды, қанмен кірген мінезді екеуіміз де енді түзей алмаспыз. Мінезсіз адам болмайды. Қайтер дейсің. Бірдеме етіп үйлесерміз. Бәрінен де жаманы – күдік қой.

– Ол не қылған күдік?– Екеуіміздің арамыздағы күдікті айтам. Мен кіді емеспін. Дұрыс таба алмадың. Мен – шамшылмын. Сен осы төңіректегі бұрынғы бай адамдарға күдіктенген сайын, менің көкеме де, маған да күдіктене қарайтын сияқтанасың. Сені ол үшін кінәламаймын да, бірақ қорқатыным – осы бір күдік ертең екеуіміз қосылып, жеке отау тіккенде де өмір бойы қыр соңымнан қалмайтын жауым, бетімдегі шіркеуім болар-ау. Сен менен ойындағыны бүгіп, әлденені жасырғаныңды сезсем-ақ, шамдана кететінім содан. Сен де мені байдың қызысың деп көзіме түртіп, күстәналап тұрғандай шамыма тиесің. Тегі, екеуіміз үйлесе алмайтын шығармыз. Атымтай салалы саусақтарына қондырып, сындырып жіберердей анда-санда сығымдай шайқаған тостағанымен қымызды сыздықтата ішіп, төмен қараған қалпы Балзияның сөзін бөлмей, ұстаз алдындағы шәкірттей мұқият тыңдаған. Тек Балзияның соңғы сөзіне шыдай алмай, басын оқыс көтеріп, тіксіне қарады:

– Болдың ба?– Болдың не, болмадың не? Мен ащы айтсам да шындықты айтып отырмын. Қалай түсінесің – ол өз еркің.– Мен сені ұзақ тыңдадым, енді сен мені тыңда.– Айта бер. Кеуде жүні қап-қара сабалақ, сояудай-сояудай білек жүні саусағының ұшына дейін теңбілденіп

шыққан батыр тұлғалы Атымтай кешкі салқынға тоңазыған денесін тітіркене бір сілікті де, қабағын түйе отырып көйлегін киді. – Екеуміз үйлесе алмайтын шығармыз деген не сөз? Неге үйлесе алмаймыз? – деп алдымен сұрақ қоя сөйлеген Атымтай өз сұрағына өзі жауап берді. – Әрине, үйлесе алмаймыз. Сенің көңілінде өмір бойы «байдың қызымын, байдың қызымын» деген ой жүрсе, әрине, сен өмір бойы күдікті адам боласың. «Әке үшін бала күймейді» деген сөзді талай естідің. Сен қазір байдың қызы емес, жаңа заманның, кеңес өкіметінің қызысың. Және оқыған, көзі ашық қызысың. Саған акушерлік оқуды кім оқытты? Кеңес өкіметі оқытты. Егер сол кеңес өкіметі сені байдың қызы десе, оқытпақ түгілі, техникумның қарасын көрсетпес еді! Маңына жуытпас еді. Тағы да оқимын дейсің бе, оқуымды әрі қарай жалғастырам дейсің бе, оқы. Ал сен болсаң, қалаған білімінді берген, оқытқан өкіметке не қызмет көрсеттің? Жарты жыл болды үйде омалып отырсың? – Мен енді...– Сөзімді бөлме дедім ғой. Сенің не айтқың келіп отырғанын білемін. Өзіңмен бірге бітірген ана басқа қыздар қандай. Олар қадари-халдерінше жаңа заманға еңбегін сіңіріп, жаңа заманның күйін күйттеп жүр. Сен дұрыс аңғарыпсың – бүгін мен байлардың тығып ұстап отырған малдарын байқауға шықтым. Өзің көрдің – анау қойнау-қойнау, шатқалда жатқан жылқылар кімдікі? Сонау қар жамылған биік тауларға жете алған жоқпыз. Ол жақта қанша мал бар? Оны бағып жүрген кімдер? Тағы да баяғы малайлар, жалшылар. Олар – қараңғы адамдар. Біз олардың басын қосып, біріктіріп, колхоз құрмақпыз. Байлар бұған кедергі болып отыр. Өзің білесің – анау көрші аудандағы «Энергия», «Новый путь» орыс колхоздары жиырмасыншы жылдары құрылған лениндік алғашқы коммуналар. Содан бері он жыл өтті. Біз солардан неге үлгі алмаймыз. Неге басымызды қоспаймыз. Тағы да кедейлерге іріткі салушылар – байлар. Біз, аз да болса, оқыған адамдармыз. Неге сол қараңғы адамдарға ақыл-кеңес бере алмаймыз. Оның орнына, міне, сен жылға жақын қол қусырып үйде отырсың.– Отырмағанда қайтейін?! Кім маған жағдай жасап, дәрі-дәрмек беріпті.– Әзір мұнда қиын. Аудан орталығында істе. Қазақ әйелдерінің алғашқыларының бірі сенсің. Мүмкін, алғашқы ғалым да сен боларсың. – Пу деген!– Несі бар. Жаңа заманның тізгіні біздің қолда. Протазановтың ылғи айтатыны осы. Шынында да...– Мен барар едім-ау, көкемді... қалай жалғыз қалдырып кетем.– Ертең екеуміз үй болғанда да, осы ауылдан шықпайсың ба?– Е, оның жөні бөлек. Мүмкін, онда көкем де бізбен еріп сонда барар. А-ай, бірақ көкем ел-жұртын тастап, зиратта жатқан апамды, туыстарын қалдырып, ешқайда кете қоймас. Ата-мекенін қиып...– Жетісу өлкесінің бәрі ата-мекен. Одан да басқаны айт... – Атымтай әлденені айта беріп, жұтып қойды. – Одан да көкемнің ал-дынан өтіп, тезірек үй болудың қамын ойлайық. Қашанғы «жалғыз, жалғыз» деп, көкеңнің қасында отыра бермексің. Бізге ермесе, төсек жаңғыртып, қайтадан... Мүмкін, сенен де қысылып, айтудың ретін таба алмай жүрген шығар. Қартайып отырған жоқ.– Оның рас. Мен де көзге шыққан сүйелдей боп, кедергі жасап жүрген болуым керек.– Міне, ақыл. Тездетіп алдынан өтейік.– Тездетпеуге, енді болмайды да. Көкем өзі білгенше, біздің ес-тірткеніміз жөн шығар.– Әй, өзі де сезеді-ау деймін. Білетін сияқты.– Мен ол сезу мен ол білуді айтып отырғам жоқ, – деп, жасынан үйреніскен Атымтайдан жоқ жерде қымсынып, бетін бұрып әкетті. Батып бара жатқан күннің шапағы ма, бұрын өйтпейтін Балзияның беті алаулап, қып-қызыл болып кетті. – Мен... жүктімін, Атымтай!..– Қ-қашан, қалай?! – Атымтай не айтарын білмей кекештеніп, күмілжіп, ол да ұят нәрсе жасағандай, өңі қызыл күреңдене қалды.– Қалайы несі? – деп, Балзия да Атымтайдың балаша қуанып, балаша ұялып, не айтып, не қойғанын білмей сасқалақтағанына күліп жіберді.

– Былай енді... қалай дегенде, қашан дегенім ғой. Оны қайдан білдің дегенім ғой!– Еһ, мен акушерлік оқуды тектен-тек оқышпын ба? Оның үстіне он бестегі жас қыз емес, жиырма үштегі кәрі қыз емеспін бе? – деп, енді Балзия ашық саңқылдап, ашық күлді. Тіпті айы, күніне дейін айтып берейін: мың да тоғыз жүз отызыншы жылдың қазақша қараша айының жиырма үшінде дүниеге айғайлап келер, қалың қабағының астынан отты көзі жайнап туар, өзін сияқты ұлдың шілдеханасына дайындала бер.«Ұлдың шілдеханасына» деп айтарын айтып қалса да, Балзия қатты қысылды. Ұл болмай, қыз туса, өтірікші боп шығатындай, өз сөзінен өзі ұялды. Атымтайдың оны ойлауға да мұршасы келмеді. Әйел адам, оның үстіне акушер мамандығы бар Балзияның болашақ перзенттің кім болатынын білетініне тіпті күмәнданған да жоқ. Жас адам, бойдақ жігіт, өзінің әке болуға жаратылғанын, ұрпақ жаюға тиіс екенін, бала сүйерлік қабілеті бар екенін біле тұра, «ба-лалы болдың» деген сөзді алғаш рет естіген жолы не қуанарын, не ұяларын білмей, іштей толқып, жүрегі қобалжып кетсе керек. Ет жақынына, досына барып, сүйінші сұрағанша, қашан айтқанша, асықса керек. Бұл хабарды, тұңғыш қуанышын тау ішінде естіген Атымтай, бір әкеден жалғыз жігіт, болашақ қалыңдығын, сүйген жа-рын ебедейсіз бас салып құшақтай сүйді де, боранды күні құтырар ит пен баладай, сонадай жердегі қатар-қатар жақпарлана қаланған тепкішекті тастарға қарай сомадай боп есі шыға жүгіріп, өз-өзінен икемсіз домалап, тоңқалаң асып, тұра сала қайта жүгіріп, тастардың үстіне сатылай шыға беріп, екі қолын көкке жайып, бар даусымен айғай салды:– Аһа-ей, Ай-ей! Таулар, таулар! Шындар, құздар! Сүйінші, сүйінші! Сүйіншімді берінде-е-ер! Мен енді жалғыз емеспін, менің де ұлым болады. Жаңа дүниеге жаңа ұрпақ келеді. Жаңа ұрпа-а-ақ! Ұрпа-а-ақ! Еңісте, бұлақ басында отап жүрген қос ат бастарын көтеріп, құлақтарын қайшылады! Танаулары желбіреп, оқыранды. Әп-сәтте сабырлы мінез өзгеріп, ұшқалақ балаша жеңілтектеніп, тас үстінде түлекше қалбалақтап, ұшып-қонған Атымтайдың мына қылығын қызықтаған Балзия көзі күлімдеп, жаңа бусанып, жаңа толықси бастаған айналасындағы сұлу табиғатқа жаңа толықсыған аналық мейіріммен жылы ұшырай, сүйсіне қарады. Күн батып, қалғи бастаған тау іші селк етіп, «естідік, естідік» дегендей, Атымтайдың аузынан шыққан сөзді қағып алып, со-нау алыстағы күн сәулесінің соңғы шоғы алаулаған шындарға дейін қақпақылдап әкетіп жатты, әкетіп жатты:– Жаңа-жаң-а-а-а, ұр-па-па-ақ, ақ-а-ақ-ақ! Аһа-ааһ-а... Қарлы шындардың басына қарай жылжып, өрмелеген батар күннің соңғы шапағы лезде таулардың үстінде қалықтаған ақша бұлттардың бауырын бір сәт қанға бояды да, көк аспанға сіңіп, заматта жоқ болды. Тау ішіне іңір қараңғылығы түсіп, тым-тырыс ымырт орнады. Жаңа ғана жаңғырыққан Атымтайдың үнін қараңғы түн біржола жұтып қойғандай, айнала жым-жырт тына қалды. Тау іші салқын тартып, алыстағы алып шындар, құла құздар, жақында көзге түсер шоқылар мен жоталар, беткейде состиган кәрі шырша-лар мен сай-саланы қуалай өскен тоғайлар түгел тұтасып, төңіректі түгелдей түн басып, үңірейіп, лезде қара түнек түнере берді. Бағана жадырап жайқалған табиғат көркі бірден көзден ғайып болып, бәр-бәрін бір-ақ көрпемен жаба салған секілді. Әлден уақытта мәңгі қар бүркеген таулардың басынан етекке қарай ызғарлы жел есе бастады. Атымтай мен Балзия екеуінің арасы да осылай тез суып, екеуінің болашақ тағдырларын да лезде түн басып, қара түнек орнайтынын тап сол күні ешқайсысы білмеп еді. «Келесі демалыста жолдастарыммен, орталықтағы бірер бас көтерер ақсақалдарды ертіп келіп, әкейдің алдынан өтеміз» деген Атымтай уағдалы күндері ат ізін сала алмады. Екі-үш рет жолаушы-лар арқылы хат жолдаған Атымтай жұмыс бабының қиындығын ай-тып, бірде алыстағы аудандарға тығыз шаруамен кетіп бара жатқанын, енді бірде астанаға бір айлық курсқа аяқ астынан шақырғанын жа-

зыпты. Осылайша, арада екі-үш ай уақыт қас пен көздің арасында зымы-рап өте шықты. Бір күні үш ұйықтаса түске кірмейтін оқиға Балзияның төбесінен түскен жай оғындай болды. Тамыз айының ортасынан ауған кезі еді. Соңғы күндері Сәлімгерей жиі-жиі жоқ болып кетіп, үйде қонбайтынды шығарды. Әкесінің бұл «өнерін», шешесі өлгелі екі жылға ауғанын есепке алған Балзия «төсек жаңғыртқысы келіп, маңайдағы ауылдардан лайықты адам іздеп жүрген шығар» деп жорыған. Сүйтсе, бұл жоғалудың мәні мүлдем бөлек болып шықты. Балзияның ойламаған жерінен шықты... Бұрын міне бермейтін Тасбурылмен желе жортып жеткен Сәлімгерей, атын әдеттегідей сырттағы мама ағашқа байламай, қораға енгізіп, әлдекімнен жасырынғандай, жымын білдірмей үйге кіріп, сықырлауық есікті де еппен ашып, қызы отырған төргі бөлмеге өткен. Әкесінің тап осы мезгілде келетінін сезгендей, әлгінде сыртқа қойған самауырды алып келуге ұмтылған Балзияны Сәлімгерей тоқтатып алды. Тоқтатып алды да, әй-шәй жоқ, суық хабарды бір-ақ дүңк еткізді: – Ал, балам, жиналып-терінуге уақыт тығыз, бәрі де қыл кеңірдекке тіреліп тұр... Бүгін кетеміз. Біржола. Осы үйден бар керек-жарағынды түгел ал. Басы артық ауыр дүниелерге қызықпа. Масылдықтан басқа пайдасы жоқ. Бүгін іңірде, көз байлана жолға шығамыз. Аңға киетін киімдерінді кигенің жөн. Жол ұзақ. – Қайда барамыз, көке? Қайдағы ұзақ жол? Қайдағы аң?! Сәлімгерей жауап бермес бұрын терезе алдына барып, алыста мұнартқан тау жоталарына қарап ауыр күрсінді. – Иә, көптен аңға шыққан жоқпыз, балам. Аң аулап қызық қуатын уақыт келмеске кетті ғой. О, заман-ай, енді өзіміз аң болып, тау-тасты сағалап қашатын шығармыз. Дайындал жолға, балам. Өзірше білетінім – тау асамыз, ауамыз, ар жағын көре жатармыз. Қайда барып байыз табатынымызды өзім де білмеймін. Құдайдың салғанын көрерміз... – Құдайдың салғанын көрсең, көке, үйде отырып-ақ көрмейсің бе? Мына сөз Сәлімгерейдің күтпеген сөзі еді. Басқадан күтсе де, қызынан күтпеген сөзді естігенде төбесінен жай түскендей болды. – Не дедің, қызым?.. Сен... сен, – деп қызына сұқ қолын та-паншадай кезеніп, сәл мәңгіріп тұрды да, аяғы шатқаяқтап барып, жұкайққа сылқ етіп отыра кетті. Енді туған қызының жүзіне қарауға дәті шыдамағандай мойны салбырап, ескектей қолының салалы саусақтарымен қос шекесін қысып, мыжғылай берді, мыжғылай бер-ді. Жаңа ғана анық, ашық сөйлеген адамның көмейіне енді оқыстан киіз кептелгендей жұтына алмай, деміге сөйледі. – Сен, естіп... біліп жүр екенсің ғой, қызым. Сұм... сұмдық-ай, жаңа жұрт айтқанда сен-беп ем, сенен күтпеп ем... тап сенен... о, заман-ай! Ендігі тартқызарың осы ма еді?! – Көке, не айтып отырсың? Осыншама күйзелетіндей не күн туды басыңа? Мен нені естіппін, нені біліппін, нені жасырып, бүгіп жүріппін. Ендігі күдігің мен бе едім, – деп титтейінен еркін сөйлейтін ерке қыз, төменшік тартып ұнжырғасы түскен әкеге бастырмалата жөнелді. Әке басын көтермеген соң, тағы да сөйледі. Айтқызбай қоймайтындай сөйледі. – Жұртың кім? Кім ол жоқ өсекті айтып жүрген. Көке, мен енді бала емеспін, жасымнан өзің еркелеткендей еркешора да емеспін. Қыз баламын... Иә, қызбын. Енді сенен жа-сырар менің де өз сырым, өз құпиям бар. Бірақ саған тиесілі, сенің жаныңа жара салар сыр болса, оны саған айтпай, жасырып қалған күнім жоқ. Ел не дейді, айтшы, көке! Жұртың кім? Қай жұртың қалды қасыңда. Қайсысына сенесің?! Сәлімгерей басын көтеріп, қызына тіктеп қарамаса да, тұңғыш рет сүйікті баласына күдіктене сауал қойды. Бұрын не сұраса да ашық, анық сөйлеп, төтесінен бірақ айтатын әке бұл жолы орағытып отыр: – Сен ана Атымтаймен қатар өскен дос, құрбы ғана емес, уәде қосқан, болашақта бір ошақта бірге отырар... тұтасың емес пе? – Басқа сөзді қимай, «тұтасың» дегенді әдейі айтқаны көрініп-ақ тұр. – Иә, көке. Сенің сезіп жүргеніңді біз де білгеміз. Жазмыштан озмыш бар ма? Тек өзіңнің алдыңнан өтудің ретін таба

алмай жүр едік.— Өтпегендерің де дұрыс болған.— Неге, көке?— Асығыстық — сайтан ісі дейді ғой... Бірақ ол асықпайтын, бәрін там-тұмдап іс қылатын сайтан екен. Көзім жетті.— Неге, көке? Неге көзің жетті? Жұмбақтамай айтшы, айтар болсаң. Өзіңді әбден қайрап жіберген ғой біреулер. Сөзге де, өсекке де ермейтін, қайран көке, қажыйын дегенің бе? Сені қажытар осында терезесі тең кім бар?!— Қажып қана қойсам бір сәрі ғой, мұқалдым ғой, мұқалдым. Мені мұқаған заман... О, заман-ай, заманның зауалынан да жаман тиген, тәніме де, жаныма да батқан сол заманның бел баласы, менің төл баламдай болған Атымтай емес пе?— Атымтай-ай?!Әке қайталап жауап берудің орнына қызын жаңа көргендей кірпік қақпастан тесіле қарап, үнсіз мәңгіріп, біраз отырды да, тағы да жер-ге қарап сөйледі:— Атымтай саған келіп-кетіп жүргенде ештеме айтпады ма?— Не айтуы керек?— Не айтуы дейсің бе? Ә-ә... Айтайын десе сөз көп... Саған айтпауы да мүмкін... Жо-оқ, мүмкін емес. Тап бұл жөнінен айтпауы мүмкін емес...Сәлімгерей айтарын да, айтпасын да білмей, әлденеге оқтала бере, өзін-өзі тежей қойды. Көмейіне тірелген сөзді зорлана жұтқандай тағы да екі иіні түсіп, ұзақ жұтынып, отырып қалды. Әлденеден қапы ұрылып өкінгендей, басын анда-санда шайқап, өз-өзінен ызалы тістенеді.Бұл әңгіменің тегін әңгіме емес екенін түсінген Балзия енді «әкем өзі айтпаса, сұрап мазаламайын, есіне әлденелерді қайта са-лып жасытпайын» деген ойға келді. Әйтсе де «не сөз болды осын-шама қынжыларлық» деген сауал көңіліне ұялап, білгісі келген құштарлықтан іштей аласұрды. Қас қағым уақытта көз алдынан да, ойынан да талай елестер өтіп жатты. Атымтаймен кездескен сәттерде сөз арасында айтылған сырлар мен заман туралы, келешек өмір жай-лы өздерінше үй-іші болып шүйіркелескен ұсақ-түйек сөздерге дейін есіне түсіріп әлек: «Қай сөзде, қай жерде әке туралы мүлт жіберді екен? Оны осынша ренжітерлік, осынша шеттетерлік не ауыр сөздер, қысастық жасарлық нендей бір жасырын ойлар аузынан андаусызда шығып кетті ме екен? Жоқ. Жоқ, ондай жазғырынды сөздер, оғаш мі-нез болған емес, болуы мүмкін де емес. Екеуін де бір-бірінен айырмай алақанға салып аялап өсірген мұндай аяулы әкеге безбүйрек, залым бала ғана зұлымдық жасар. Ал бұлардың қолынан ондай сұрқиялық келмейді, жо-жоқ, аты аулақ!»Бұдан әрі әке шыдай алмады. Өзі айтты. Айтпасына болмайтын да еді. Уақыт аз, кешкі ымыртта бой тасалап кету керек. Тез кету керек.— Балзия, саған айтпаса айтпаған да шығар, сенің қолыңнан не келеді. Алдын ала шошытып алмайын, менің құлағыма шалындыр-майын деген шығар... Мені тап ретінде соттап, қалған аз ғана мал-мүлікті тағы да кәмпескелеп, өзімді жер аудармақ.— Соттап... жер аудармақ?.. — Мынау шынында да Балзияның ойында жоқ сұмдық. Дәл төбесінен мұздай су құйып жібергендей тітіркеніп кетті. — Оны кім айтты? Шын ба, көке?Сәлімгерей қинала отырып шынын айтты. Қызымен ақылдасқан-дай ұзақ сөйледі.— Балам, шынында байыбына бармай, өзіңе қатты өкпелеп ем. «Ұлдай көрген Балзиям, жұрттың он ұлына айырбастамайтын балам әкесіне төнген зауалды ести тұра, жасырып қалғаны несі?» деген жаман ойдан ішім әлем-тапырық болып, ащы запырандай бір қыжыл ішімді күйдіріп, тесіп бара жатқандай еді. Енді сенің естімегеніңе, зы-миян баланың саған айтпаған залымдығына көзім жетті. Қақпанын құрып қойып, шаппасын түсіргенше дымы ішінде екен ғой ол баланың.«Көке, жалғыз оның ұйғарымы емес шығар, тіпті бұл жағдайды білмеуі де мүмкін емес пе?» дегісі келіп оқталғанмен, «тағы да Атымтайды қорғаштап отырсың ба?» деп ренжітіп алармын деген оймен, өзі де кіді, жұқарып отырған әкеге басқа сауал қойды.— Көке, мұны қайдан естідің?— Қайдан естідің дерің бар ма. Жаманат жатушы ма еді. Жер ха-бар берді, жер айтпаса жел айтады деуші еді бұрынғылар. Бұл күнде бәріміздің де құлағымыз түрік емес пе? Көрші болыстардың байла-рын қозыша көгендеп қойып, шетінен кәмпескелеген жоқ па. Тігерге таяқ, мінерге тұяқ қалмағандары көп. Ол

зауалдың бізге де жететіні хақ. Оны білгеміз. Біле тұра күтіндік те.— Күтінгені қалай?— Ертең тақыр жерге отырғанда құм жеп, тас шайнаймыз ба? Біраз малды тау арасына жасырғанбыз. Бір түстік өмірің болса, екі кештік мал жина дейтін. Енді қарап отырып өлеміз бе?— Сонда қанша мал?— Оны неге сұрадың, балам? — Сәлімгерейдің үлкен қоңыр көзі жалт етіп қызына тіке қадалды. Балзия мырс етті.— Көке, менен жасырмай-ақ та қой, күмәнданбай-ақ та қой. — Жоқ, әншейін... әйтсе де... О, заман-ай! — деп, бір жері ақ бурыл, бір жері тұтас көмірдей келісті сақалын сипалап, аз бөгеліп, сәл күмілжіп тұнжырап қалған Сәлімгерей қайтадан басын көтеріп алды. Енді қызымен айтысқа түскен адамдай әрі өкпелі, әрі дәлелді сөздермен сөйлей бастады.— Қарасы үш мың жылқы тыққанымыз... Не, көп пе? Үш ағайын-ға қарасты он мың жылқыдан үш мыңы көп пе? Ақ адал малымыз. Атадан балаға...— Қалғаны қайда?— Қалғаны қос-қосымен табында жүр. Мұрты да қисайған жоқ. Кәмпескеге даярлап отырмыз. Хүкімет содан үлес берсе — берер, бермесе бізде не қауқар бар?! — Мұны Сәлімгерей кекесін әрі ызалы айтты.— Е, онда несіне әбігерленіп жатырсыңдар. Тіпті жылқыларыңды итке-құсқа тигізбей, кәмпескеге өздерің даярлап, шашау шығармай дайын отыр екенсіңдер ғой. Өздерің қол қусырып, әлгі қалай деу-ші еді, иә, ләпбай деп, мойынсұнсаңдар, енді несіне осыншама бөрігесіңдер! — деп, Балзия сөзінің аяғын ойынға айналдырып, күліп еді, Сәлімгерей қосылмай, қабағын шытынды:— Малымызды бергеніміз ләпбай болмайын деп тұр, қызым. Хүкіметке біздің жанымыз да керек екен. Малымызды сыпырып-сиырып алады екен де, өзімізді итжеккенге ме, әйтеуір бір жаққа жер аударып, сол арада шірітіп өлтіреді екен. Ақыры, өлгенде де туған жердің топырағы өзімізге бұйырмаған соң, қайтерсің. Аңада бір ақылдасқанымда Атымтай: «Малдарыңызды алуымыз мүмкін, оған қарсылық жасай алмайсыңдар. Және де бар малды алдын ала құртып, бірдемеге жаратып, көзін жоям деменіздер, бәрі есепте. Ақылсыздық жасамаңыздар. Өз еріктеріңізбен берсеңдер, сіздерге ешкім тимейді», — деп еді. Сөйтсем, бізді алдап жүр екен ғой. Балзия талайдан бері әкесіне айта алмай жүрген бір сұмдықты осы бір ұрымтал тұста айтып қалуды орайлы көрді.— Көке, малын берді екен деп, байларды кеңес өкіметі кешірер дейсің бе. Кеңес өкіметінің өкілі Атымтай да сені кешіре қояр ма екен? Білмеймін...— Иә, иә, кешірмейді, қазіргі балалар кешірмейді, — деп, Сәлімгерей басы салбырап, өзінің өткендегі қылмысын мойындағандай, қы-зының алдында ұятты жүзін бүркегендей төмен қарап отырып қалды. Балзияның жүрегі мұздап қоя берді. Дүниеде кім ата-анасын жек көреді? Кім ата-анасын қаралайды? Әкеге, анаға айтылған қарғыс, оларға таңылған жаманат болса, ел арасындағы өсек шығар, көре алмайтын біреудің жаласы шығар деп бала байғұс қашанда кінә атаулыны, кір атаулыны жуытпайтыны бар емес пе? Жамандықты жақсылыққа жорып, жақсылығы болса мәртебесі өспеуші ме еді. Балзия да сондай перзенттердің бірі емес пе? Ал әке өзі жасаған қылмысын өзі мойындап отырса, оны қалай ақтарсың, оны қалай жақтарсың?— Көке, мен сені бұлай деп ойламап ем. Жер бетінде бір адам адал болса, сендей-ақ болар деп ойлаушы едім. Соған өзімше мақтанушы едім. Сүйтсем, менікі әншейін әкеге деген сәби сенім екен ғой. Тым құрмаса, сәл ертерек айтып, өзің арылсаң етті. Біліп, сезіп жүріп, Атымтаймен мені несіне арандаттың онда... — Соңғы сөздің аузынан қалай шығып кеткенін аңғармай қалды. Бағанадан бері екі иіні түскен Сәлімгерей басын оқыс көтеріп жылқышым, жалшым ғана емес, адалы сол, келе бірге жүрер, сауық-сайранды бірге өткізер досым боп кетті... Біз көбінесе аңға бірге шығатынбыз. Екеуден-екеу тау ішінде апталап жүретін ек... Сейіт-баттал Түркістаннан келген жылдың келесі қысы аяқтала көктемге қарай сенің шешенің де, Атымтайдың шешесінің де, уағдаласқандай, аяқтарына салмақ түсті. Сенің шешенің шүрегейдің етіне, Атымтайдың шешесі

аю етіне жерік болды. Екеуі де жерік астарын түсінде көріпті. Сол жылы көктем кеш шыққан. Кеш шықса да, әлі ызғары тарқамаған қалың жынысты тау ішінен қысқы ұйқыдан жаңа оянған аю мен жылы жақтан түгелдей келе қоймаған құсты, оның ішінде су-сылдай ұшар жылмақай шүрегейді қолға түсіру аңшының аңшысына оңай соқпайтын сын еді. Біз Сейітбаттал екеуіміз аңшылық өмірімізде тұңғыш рет екі жаққа екі бөлініп кеттік. Ол тауға, мен қырға. Көктем шуағына жаңа бусанып, шарасынан шығып жатқан талай айдын көлдер мен арнасынан асып, өзектерді басып кеткен өзен жайы-лымдарын, ең арты, шалшықтар мен томарларға дейін атпен де, жаяу да, таңның атуы, күннің батуы тынымсыз кезіп жүріп, не керек, бір шүрегейді зорға атып алдым. Жүні жаңа түлеп, бауырын таяуда ғана суға малып, жаңа ғана мекиенімен қосылып ұя салып, пыси бастаған, алыс жолдан арып жеткен қанбақтай кежек⁵ шүрегейді қанжығама мойнынан байлап, төртінші күн дегенде ауылға келдім. Сейітбаттал да менің алдымда бір бие сауым уақыт бұрын оралған екен. Ол да ұзақ ұйқыдан арып, қоңыр жүні әлі кірікпей сабалақтанып, қыстан азып шыққан кішірек аюды қапысын тауып атып алып, еті иістеніп кетпесін деп, келе жәукемдеп сойып, жайратып тастапты. Залал-сыз, дала тағысы мен әлі жұмыртқа салып үлгермеген жабайы құсты мезгілсіз атуды обал санайтын қазақ ауылына бұл қылығымыз әрі таңсық, әрі оғаш көрінді ме, әйтеуір ауыл балаларының бәрі Сейіт-баттал үйінің төңірегінде. Ел ақсақалдары да аңды көруге жиналған екен. Мен әкелген жалғыз шүрегейді де көріп, күлкіге қарық бо-лып жатыр. Бірақ үлкендердің ешқайсысы «бұлардың не, уақытылы атпай, жазықсыз аң мен құстың обалына қалғандарың не?!» деп күстәналап ұрысқан да, сөккен де жоқ. Аңның не құстың етіне жерік болу – атам қазақта ежелден келе жатқан әдет. Тіпті Арыстанның бүйрегіне, жолбарыстың жүрегіне, жыланның тіліне жерік әйелдер де болыпты деседі. Олардың да күйеулері әйелдерінің тілектерін орындап, жүректі айнытып, ішті тырнап лоқсытқан толғақтың уы-тын қайтарады екен. Жерік нәпсісін басады екен. Бізді де сол аңыз ертегілердің батырларына баласа керек... Бірақ Баянкүлдің тілегін орындаған Сейітбаттал мұнымен тыншымады. Мазасыздана берді. Есінен кетпей мазасын алып жүрген жаңағы аю жайы екен. Оны бір күні жеке жерде маған өзі айтты. – Сәлімгерей, тісіңнен шығара көрме, әсіресе Баянкүл естімесін. Жүкті болар әйел қашан нәресте көргенше уайым-қайғы жемегені дұрыс қой. Ой қажытпасын. Кейін өмірге келер баланың да естіме-гені абзал. Мен бір ағаттық жасадым. Атып алғаным – бауырында қонжықтары бар ұрғашы кірекей екен. Мен болсам, болашақ перзент үшін кірекейді атып алдым. Бір сәби үшін екінші сәбиді анасыз жетім еттім. Менің балам анасының емшегін еміп өседі, қонжықтар сүтсіз, нәрсіз қалды. Өттеген-ай, қапы ұрылдым. О, жасаған, бұрын мұндай жаратылысты кім көрген, кірекейдің тәні тура әйел затының тәніндей болады екен-ау. Терісін жалаңаштап тастағанда, кеудесіндегі қос анарынан қан аралас сүт бұлақтай ағып жатты. Дала жыртқышының ішінде жолбарыс пен қасқырдан соңғы кекшілі аю деуші еді. А-ай, киелі айуан ғой, киелі... Құдай мұнымды кешірсе жарады ғой, бізді қойшы, тек болашақ баламнан, ұрпақтан аулақ! – деп қатты налыды. Қызым, мұны ұзақ айтып отырғаным, тыңда, тағы да аю жәйлі, сол бір ұрғашы аю – кірекейдің қарғысы – құдайдың туралап жіберген зауалы. Бәрі аюмен басталып еді, ақыры аюмен тынды. Сәлімгерей суып қалған шәйін бір-екі ұрттады да, Балзия қолын ұмсынған соң жылы шыны аяқты оған ұсынып, тұнжыраған қалпы әңгімесін әрі жалғады:– Арада үш-төрт жыл етті... Иә, айтқандай, шүрегейге жеріген Қалима сені тапты да, аю етіне жеріген Баянкүл осы Атымтайды тап-ты. Екеуіңнің араларың жеті-ақ күн. Оны өздерің де білесіндер. Се-нен кейін Қалима тоқтады да, Баянкүл Атымтайдан соң бір нәресте көтеріп еді, онысы шала туып өліп қалды... Иә, арада үш-төрт жыл өтті дедім ғой. Сендердің тілдерің былдырлап

жаңа шыққан тәтті кездерің. Аннан, малдан, не ауыл арасындағы ойын-тойлардан қол босаса-ақ, Сейітбаттал екеуміздің ермегіміз де, қызығымыз да сен-дер. Бар ықыласымыз тек сендердің үстерінде. Құтаймаған жеті құрсақтан кейін аяғын қаз басып, тәй-тәй жүрген баланы бірінші көруім бе, ол кезде әлі тірі әкей алдында да, туған-туысқандар ал-дында да қысылып не ұялмаушы едім, бар тілегім сенің тірі жүріп, есейіп өсуің болып, сенің алдында құрақ ұшатынмын. Ал Сейітбат-тал менен де балажан еді... Бірақ, не керек, ұлының қызығын көруді жазбаған екен...Сәлімгерей бұрынғыдан да түнере түсіп, шәйін түбіне дейін ішті де, шынысы жұқа сарала кәрлен шыны-аяғын шақырлата төңкерді. Ендігі ауыр әңгімені, – Сейітбатталды атып өлтіргенін қалай айта-рын білмей қиналып отыр ма, ұзақ уақыт басын көтермеді. Балзияға керегі де әңгіменің осы тұсы. Шыны аяқтарды самауырдың ыстық суымен шайып жуа отырып, көзінің астымен әкесіне қарағыштай берді де:– Әке, егер айтуға ауыр болса, айтпай-ақ қой, мен сенің адалдығы-ңа сенем ғой, – деп әкесін шын аяп кетті.– Жо-оқ, қызым. Жолдастың өлімін еске алу, әрине, ауыр. Бәрі де бүгінде ұмытылды ғой. Бірақ әлгі бір хат жазған адам ертеде ұмтылған есекті тірілтіп, қайта қоздатқан екен, саған түгелдей айтуым керек. Атымтаймен арамызда енді сөз болмайтын шығар, – деп Сәлімгерей бетін сипап, ас қайырды да, тағы да әңгімесін жалғады. – Қазіргідей емес, сол кезде таулардың қайсысында болмасын аң көп еді. Теріскей мен күнгеі Алатауда да, Жоңғар Алатауында да, Іле бойында, тіпті барлық жерде аңның бар түрі сыңсып өретін... Біздің жылқылар тау ішінде, кіші Басқан жақта еді. Сол жылғы аюлар бұрынғыдан да ба-тыл; адамнан онша үрікпей, көзге жиі түсіп жүрді. Тіпті қалың малды төңіректеп, маң-маң басып жайбарақат ойқастап, көп ит жиналып, жан-жағынан қоршап шабаланғанда ғана қаймығып, тоғай ішіне кіріп бой тасалайтын. Бірақ ешкімге зияны жоқ еді... Бір күні аюдың ойнап жүрген екі қонжығын иттер талап жатқан жерінен малшылар ұстап алып, елге әкеліпті. Бар пәле содан басталды. Қонжығынан айрылған аю ашынып, иісін біле ме, әйтеуір сол жердегі бейсауыт жайылған ұсақ, ірі малға да, саяқ жүрген жылқыға да шаба бастайды. Арашаға түскен иттерден де именбей, бір жұманың ішінде екі-үш төбетті де жайратып кетеді. Ол – ол ма, бір күні жылқышылардың қатар тігілген қостарына келіп, иелері жоқта ойран салыпты. Қос ішінде-гі ішер ас, қазан-ошақ, ыдыс-аяқты бір-біріне соғып, төгіп-шашып, қиратып, көрпе-жастық, төсеніштерді айырып-айырып, қостарды сындырып, жығып, быт-шыт қылыпты. Тіпті ол аздай, бұлақтан су әкеле жатқан бақыршы баланы анадайдан көзі шалып қалып, тұра қуады. Бақыршы жан дәрменде биік шыршаның бұтақтарымен са-тылай биіктеп, жоғары шығып кетеді. Сонда да қоймай, аю ағаштың ұшар басындағы балаға айбат шегіп, ағашты ырғап, теңсеп, өзі де ырғалып, ыңыранып тұрып, шыршаның басына өрмелемекші бола-ды. Әйтеуір, құдайдың дес берісі, көп ит ерткен бір жылқышы келіп, бақыршының жаны қалыпты. Содан жылқышылармен ақылдасып, иттерден жарадар болған екі қонжықты алған жеріне қоя бергіздік. Қонжықтарын тауып алды ма, кім білсін, біраз күнге дейін аюдың келуі сап болып еді, артынан биіктегі шатқалда жатқан бір үйір жылқыға тосыннан, баспалап келіп шауып, екі биені жарып кетіп-ті. Малға ауызданып үйренген аю одан соң да тоқтамады, өшіккен үстіне өшіге түсті. Мал ашуы – жан ашуы, енді біз де аюға ызала-нып, біз де одан өш алмақшы болдық. Біздің өштігіміз – бұл маңнан жыртқышты мүлдем қуып тастау не біржола көзін жою.Сейітбаттал екеуміз шатқалдағы жылқыға барып, бір түні тау ішін-дегі аюдың жүрер жолын аңдыдық. Екеуміз екі жерге бекінгенбіз. Ай қорқалаған кез болатын. Көзге түртсең көргісіз тау іші жым-жырт. Алыстан Сейітбатталдың анда-санда булыға жөтелгені естіледі. Сол кезде ол суық тиіп, сәл сырқаттанып жүр еді. Жайбарақат келер аюды шошытып алармыз

деп ит те ертпегенбіз. Біздікі, әншейін, көзсіз батырлық. Жастықтың есірігі мен аңшылықтың да қызуы болар. Түн ортасы ауа тоңа бастадым да, мылтығымды қарағайға сүйеп, екі қолымды жеңіме қусырып, бұйығып отырғанмын. Ұйқыға шыдамды-ақ едім, сол түні, не қара басып қалғып кеткенімді қайдам, ұзақ ұйықтаппын. Бір мезетте дүр ете қалған ғаламат дауыстан шошып ояндым. Таң бозарып атқан екен. Жер сілкінді ме деп ем, қасымнан тастар домалап барады. Ағаштың тасасында болмасам, тап үстімнен басып, жаншып өтетіндей-ақ. Көзімді уқалап, орнымнан атып тұрғанда барып байқадым – домалап бара жатқан тастар емес, әлденеден шошынып, үріккен бір үйір тау шошқасы екен. Сейітбаттал жақтан тұншыға бырс еткен мылтық үні шықты. Мен де мылтығымды ала, солай қарай ұштым. Тура мен жатқан жерден жүз сажындай жерде, киіз үйдің орнындай алаңқайда тұрған сұмдықты көргенде, өз көзіме өзім сенбей, кірпік қақпай жақындай бердім. О, ғаламат, тікесінен тік тұрған дәу аю Сейітбатталды құшақтап, ба-уырына қысып алыпты. Бір қаққанда атандай өгіздерінді мұрттай ұшыратын аюдың кейде адам баласын осылай қысып өлтіретінін бұрын естісем де, тұңғыш көруім. Жалма-жан тура аюдың басын ала бере, мылтықпен басып салдым. Екеуі де жұбын жазбай ылдига қарай құлады. Не керек, бәрі кеш. Екеуі де мен атпай тұрып-ақ жан тапсырған екен. Көзімнен жас парлап отырып екеуін зорға айырдым. Қалай кезіккендерін кім білсін. Сейітбатталдың мылтығын он қадамдай жерден кейін таптым. Үстінен албастыдай төніп тіке көтерілген аюға Сейітбаттал ұзын алмас селебесін жұмсап үлгерген екен. Тура қолтықтың астынан жетесіне дейін сұғылған селебе жүрекке жеткенде, жан тәсілімде аю да қысып үлгерген екен. Сейітбатталдың қақпақтай жауырынын күйретіп, қабырғаларын сөге кірген сояу-дай қанды тырнақтарды бір бие сауым уақытта әрең ажыратып, жападан-жалғыз отырып, көзімнің жасын тия алмай, жас баладай ұзақ еңіредім...— Мұны бұрын неге айтпадың, көке? Атымтай алдын ала естіген-де ана хаттағы сөзге де иланбас еді, енді... кім білсін.— Иә, айту керек еді... уақытында, ертеде өткен қайғылы уақиғаны айтып, баланың жүрегіне жара салмайын дедім. Және де, ол айтылса, сол тұста аяқ астынан тұтанып сөнген оттың қоламтасы тағы да бықси ма деген қауіп те бар еді... Сейітбатталдың қырқын беріп, қаза арты ұмытыла бастаған кезде, бір жиында отырып, менің бір құрдасым «Сәлімгерейдің аузының салымы бар екен. Енді, ана Сейітбатталдың сұлу келіншегі сонау Түркістанға, қашып кеткен еліне барар деймісің. Ендігі лайығы Сәлімгерей ғой. Ант ұрған, қырық жетінді байлап-матап берер малы жоқ «тақыр кедей» еді, аяқ астынан қалыңсыз әйелге жарыды-ау!» – деп қалжыңдаса керек. Оныкі шынында да қалжың. Осы сөз көп ұзамай өсекке айналды. Қай дұшпанның шығарғанын кім білсін, «Сәлімгерей Сейітбаттал байғұсты аңға апарып, атып өлтіріпті. Жетім жігіттің артынан іздеп келер де кімі бар?! Сәлімгерей көрікті келіншегіне қызыққан ғой» деген өсек гу ете қалды. Кімнің аузына қақпақ боларсың. Қай улы ауыздан, қандай жауыздан шыққанын іздеген де жоқпын. Әйтеуір құдай алдында ақ адал екенімді білем. Бірер жылдан соң, өсек аяғы сүйірқұймышақтанып барып басылды... Осылай, балам, бір кезде... күндердің күнінде Атымтайға өзің айтарсың. Иланса иланар, иланбаса, енді, қайтеміз. Ана дімкес шешесінен сұраса, бәрін айтар еді. Бірақ «сен Сәлімгерейдің әйелі болдың ба?» деп қалай сұрайды. Шеше не деп ақталады?.. О, заман-ай!...— Сонда мына хатты кім жазды деп ойлайсың, көке? Баяғыда ұмытылған дүниені кім көңірсітіп отыр? Кімге қажеті болды екен?— Сол, қажеті болған соң жазып отыр да. Аяқтан бір шалудың амалы да. Жай шалу емес, омақастыра құлату ғой. Соған қарағанда, кім жазғанын білемін. Мейлі, енді маған не істер дейсің. Әттең, өзі былай да шатасып жүрген сорлы бала Атымтайды біржолата қалың тұманға түсіріп адастырады-ау. Сонысы ғана

батады...– Кім, көке, кім деп ойлайсыз?– Қайтесің, балам, жұртпен жауласқаннан пайда жоқ. Бұл заман-да тыныш жүріп, әліптің артын баққан жөн, – деп Сәлімгерей орны-нан көтеріле берді. – Енді жол қамына кірісейік.– Көке, мен білуім керек. Маған өте қажет. Мені де жазыпты ғой. Байдың қызына үйленесің деп күстаналап отырғанда мен неге білмеуім керек. Мүмкін, бір оңтайы келгенде, мен де қарымтасын қайтарармын. Сен кексізсің, әке...– Иә, қызым, мен тектімін. Тектіде кек болмайды.– Содан да талай есең кетіп жүр. Мен үйте алмаймын. Бұл за -ман – кекшілдердің заманы!Сәлімгерей терезеден тау жаққа қарап тұрған. Алыстағы тау шыңдары алаулап, қызара бастапты. Көп ұзамай күн батады. Қараңғы түнді жамылып, із-түссіз кету ғана қалды. Жасырын тиеліп жатқан жүктер бар. Жылқы тауда. Тек көшті тау ішіне жеткізу керек.Сәлімгерей бауы да алтын, өзі де алтын қалта сағатын алып, қақпағын ашты – уағдалы уақыт тақап қалыпты.– Көке, айтшы?..– Бұл ауылда хат танитын сауатты адам онша көп емес. Оның ішінде арыз-шағым жазатындар некен-саяқ. Кім деп ойлайсың?– Пірімбай, Есеттер емес пе?..– Өзің де біледі екенсің ғой. Несін сұрайсың. Олар талайдың ба-сын жалмаған жоқ па?! Әлі де жалма-а-ар!Пірімбай – осы ауылдағы піркәшік. Жас жағынан Сәлімгерейден аз ғана үлкендігі бар. Ескіше оқыған адам. Әкесі аты шулы бір бай-мен Мекеге еріп барып, қажы атанған. Келе дүние салған. Пірімбай жасырақ кезінде елде бала оқытып, молдалық қылып, жұмалықпен күн көріп жүрген де, көп ұзамай ол «кәсіпті» тастап, Семей жағының бір татарымен сыбайласып, мәлішшілік кәсіпке ауысқан. Татар сау-дагері бұған ауыл арасына аса қажетті ұсақ-түйек дүниелерді – айна, тарақ, иіс сабын, бояу, тебен инеге дейін сандық-сандық әкеп та-стайды да, бұл қысқа дейін жұртқа тері-терсек, қыл-қыбыр, жүн-жұрқаларға айырбастап, тау-тау етіп үйіп жинайтын. Татар досы жаз да бір, күзде бір келіп, маялап жинаған бұйымдарды кіремен тартып, алыстағы зауыты бар кенттерге апарып, іс қылады екен. Осы-лайша төңкеріске дейін қатарынан он-жиырма жыл ерінбей кәсіп еткен Пірімбай, алдында мыңғырған малы болмаса да, ішіп-жем, киім киіс, үй жасауы жағынан алдына жан салмайтын ірі саудагермен терезесі тең шалқыған бай атанған. Мұның дүние жинасы да басқа қараңғы қазақтардан бір жосын: ел аралап жүріп жинаған алтын-нан құйған, асыл тастармен соққан бұйымдарының өзі екі сандық десетін. «Орыстардан іргемізді бөліп, жеке мұсылман елі боламыз» деп даурыққан алашордашыларға әр түтіннен қаржы жинап, елдің алтын, күміс бұйымдарын жанына басып қалыпты деген де қауесет бар. Әйтеуір жаңа кеңес өкіметіне ниеті жаман екені айдан анық еді. Бұрын ашық сөйлеп, елді басқа жолға бастап сарнаса, кейін жымысқы жүріп, астыртын әрекетке көшкен.Ал Есет – Пірімбайдың жалғыз ұлы. Балзиямен түйдей құрдас десе де болады. Бес-алты айлық қана үлкендігі бар. Балалық шақтары да бірге өткен. Сәлімгерей Балзия мен Атымтайды Ан-дреевка селосындағы Жарков дейтін бір диірменші тамырының үйіне қойып, орыс школына оқытқанда, Пірімбай да Есетін Пахвалов дей-тін саудагер досының үйіне жатқызып оқытқан. Бұлардың жолы ке-йін ғана ажырасып еді. Атымтай Семейде Казкоммунада оқыған да, Балзия сол Семейдегі фелдшер-акушерлік оқуға түскен. Есет бол-са, бұлардан бұрынырақ Томск қаласында тау-кен оқуын тамамдап, әкімшілік орындарда қызмет етіп, аурулығына орай, ауыл қымызымен емделуге ел арасына келген. Әкесіне қосылып, титтейінен Алаштың жанашыры болыпты, қазір бас сауғалап, жасырынып жүр деген де сыбыс естілген. Бірақ момын ел ол өсекті жалған қауесет санап, әрі қарай өрбітіп, біреудің жалғзын қудаламайтын мұсылманшыл рәсіммен тек жүрген Есетте ешкімнің шаруасы болмайтын. Мүмкін, шынында да құрыққа сырық шығар. Енді, міне, ел бұларға тимесе де, бұлар тасада тұрып елге тас ататын қимылға көшкен екен.– Бұл сұмдар қазір «Сасқан үйрек артымен жүзедінің» кебін киіп, кеңес хүкіметінің ығына

түсіп, енді қалай жағынарын білмей жампаңдап жүр. Өздерінің қанды іздерін жасырмақ ниетімен жаңа хүкіметке жанашыр адам боп көрінбек үшін, өздерінің бастарын ара-шалау үшін жұртты лайлап, басқаларды жау етіп ұстап бермекші. Осындағы кінәлі де кінәсіз жандарды шетінен тізіп, бәрін аластату ойлары. Мың асқанға бір тосқан – көп жортқан жылан да аяғын көрсетеді, олардың да іштегі аласы сыртына шыға бастапты. Олар да көп ұзамай хүкіметтің қарамағына ілінбек. Көп ұзамайды...

– Оны қайдан білесің, көке. Ешкім ұстап бермесе, ондай жы-мысқылар елеусіз жүре береді.– Жо-оқ, енді көп ұзамас. Олар да қақпанға түседі. Біз де қарап жатқан жоқпыз. Біздің де жансыздарымыз бар. Біздің қолымызда да тізім бар.

– Көке, сонда әлгі хатты жазып, елден ерек саған неге шұқ-шияды?– Ә, оның да себебі бар... – Сәлімгерей күрт тосылып, аяқ астын-да әлденені ойланып, үнсіз отырып қалды. «Айтайын ба, айт пайын ба» деген сыңай бар. Шынында да солай екен: – Жарайды айтайын. Мұның екі себебі бар, қызым... Біреуін айтып кетейін. Сендерге керегі сол болар. Иә, сен қалып бара жатырсың, Атымтай екеуің сақ болғайсыңдар. Ұлы кәмпеске біткен кез еді, сен үйде жоқсың. Қасында екі-үш адамы бар, саған құда түсуге келген. Есетіне. Мен үйден қуып шыққам. Ол айтпайтынды айтты. Мені жерлеп, мұқатып: «Баяғы шылқыған байлығым бар деп шалқаямысың. Алдыңда малың жоқ, ендігі шіренгенің кімге керек. Ертең көзіңе көк шыбын үймелегенде өзің келіп, қызыңды өз қолыңмен өткізбесең, шолақ мұрнымды кесіп берейін», – деп, тағы да аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып бара жатқан жерінен бас салып жағадан алып, арқасынан таспа тілейін деп оқталсам да, үлкенге қол көтеріп көрмеген басым: «Өлсем сенен өлімтігім артық, жыланның үш кессе де кесірткедей әлі бар, құдай күнімді салмасын, сасық саудагер, жаман мәлішші», – деп, не керек, мен де айтпағанды айтып, жер-жебіріне жетіп, қуып салғам. Бүгін соның бәрін ұмытқандай, біздің жасырын жиынға келіпті. Қайдан естігенін кім білсін, бізбен бірге тау аспақ ойлары бар көрінеді. Олардың өздері де тықыр таянғанын сезіп жүр екен. «Сен-дей иісі мұңкіген сасықпен бірге қоңсылас отыруға жиренем, өлсем өлімтігім саған қосылмаса екен», – деп үйден айдап шықтым.– Бекер үйткенсіз, көке.– Неге?– Кек жоқ дедім ғой, көке, сенде. Ашу бар да, айла жоқ. Солай кек ала ма екен?!– Сондай жаманмен кектесіп жүрем бе, бұл дүниеде ғәділет бар болса, ондайларды табар. Қашанғы өсек тасытып, сырттан шағым жаздырып, талтандатып қояр дейсің. Бір зауалы болар.– Бекер үйткенсің, бекер, көке!– Жарайды, енді, өтер іс өтті. Түсінемін. Айла жасамадың дейсің ғой. Шыным сол – айлаға жоқпын. Сондықтан да, міне, бас сауғалап қашып барамын. Байқаймын, Атымтаймен қалатын түрің бар ғой...– Енді, көке...– Жо-оқ, мен сені жазғырмаймын. Ермейтініңді... ім-м, қалатыныңды білгенмін. Соның дұрыс та шығар. Мен де қайбір жетіскен-нен елімді, туған жерімді тастап кетіп барады дейсің.– Көке-ау, қашан да сабыр керек, қандай қысылтаяң шақта аптықпай, әліптің артын бақ дейтінің қайда?– Балзияш-ау, ол әліп пен бұл әліптің арасы жер мен көктей. Қазіргі аумалы-төкпелі заманда сену қиын. Ақ пен қараңды айырып жататын уақыт па. Итжеккенге айдайды да жібереді. – Ақталарсың, көке, ақтармыз. Ел бар емес пе. Туғалы кісіге залалың жоқ. Әлгілердей елдің бір-екі азғындарының сөзі іске аса бермес...– Қашан ақталам дегенше шашым ағарып, көз көрмеген жерде өзімнен төмен адамдардың алдында төменшік тартып, қолына су құйып, отынын жарып, күлін шығарып жүрер жайым жоқ. Ендігі қалған өмірімде адамның мазағынан өлгенше, қашып жүріп, айдала-да құдайдың азабынан өлгенім артық!.. О заман-ай! Мүмкін, заман түзелер, сонда елге қайта оралармын. Ал, қазір, балам, мені аясаң, жолымды бөгеме! Енді әкеңе тап бұл арада

өкпелеме де, өтінбе де! Өздерің аман болыңдар. Менің жалғыз басым қайда да сыяды. Мына түсініксіз аласапыран сабасына түскенше елімнің шырқын бұзбай, көшін ұстап отырайын. Менің де сыналатын күнім туған шығар. Балзия үндемеді. Әке сөзін түгел тыңдап, есті әкенің мұнысы да дұрыс шығар деп іштей құптады.— Ал, Балзияш, күн еңкейіп барады. Ана терезенің алдында, ба-тар күннің арайында шашымды алып, мұртымды басып берші, енді қашан көріскенше...Еркекшора етіп өсірген Балзия жастайынан әкесінің шашын алып, мұртын басуға әбден үйреніп, төселген. Самауырдан қалған ыстық суға суық су араластырып, қанжылым сумен әкесінің қайратты ша-шын сабындап жуып, әбден жібітті де, қылпыған ұстарамен сыпыра бастады...Алпысқа тақаған Сәлімгерейдің шашында әлі қылау жоқ. Ал мұртына, сақалына ақ түскен. Және де бір ғажабы — ақ қана емес, кей тұсы қызыл қоңыр да, кей тұсы қап-қара. Тығыз өскен осынау сақал-мұрт әкесінің әр жігітке лайық сұсты, келісті реңін одан сайын әрлендіріп тұрар еді. Әркімде бола бермейтін осы бір ерек-ше әке бітіміне Балзия іштей мақтанышпен қарайтын. Ұстарамен басқанда да аса ұқыптылықпен, дөңгелете алып, әр қылтанағына дейін бар ыждаһатымен мұқият қырнап сылайтын. Көптен бері әке сақал-мұртын өзі басып, Балзияны көп мазаламағандықтан ба, қызы алғашқыда ұзақ қарап тұрып қалған:— Көке-ау, мұртыңыздың оң жақ шалғысының ағы көбейіп бара ма қалай, ал сақалыңыздың жезі көбейген сияқты. Тіпті әдеміленіп бара жатыр, — деп, бір басын шегеге ілген қайыс белбеуге ұстараны жанып-жанып алып, енді ала бастағанда сыртқы есіктен біреу кір-ді. Ентіге басып кірген — ағайындардың бірі екен. Көзі алақтап, еңкеңдей жеткен жігіт тізесін бүгер-бүкпес Сәлімгерейдің құлағына сыбырлады. Онысы — үрейлі хабарды біреу естіп қояр деп сезіктен-гені емес, үлкеннің алдында дабдырлап бөрікпей, сыпайысынғаны.— Есет үйінде жоқ, бағанағы жиыннан соң орталыққа қарай салт, ұрланып кеткенін көргендер бар. Тез... Ағатайларымда дегбір жоқ.— Көш дайын ба? — деді Сәлімгерей салқын ғана.— Бәрі дайын. Көзге түскен ешкім жоқ, — деп жігіт Сәлімгерейдің сұрағына алдын ала асығыс жауап берді...Қас қарая үйден аттанған Сәлімгерей ұзақ бір сапарға, не аңға шығып бара жатқандай жай ғана күлімсіреп, қызымен жайбарақат қоштасты.— Әлі-ақ көп ұзамай келемін. Елді жайғастырып көңілін аулай-мын. Заман түзелсе, қайтар жолда барардан гөрі тезірек асығам ғой, қам жеме! — деп қызының маңдайынан иіскеп, табалдырықтан аттай бере қайта бұрылды. — Айтқандай, бағана есімде отырып еді, ұмытып кете жаздаппын-ау, мынау сенде қалсыншы! — деп, неге ырымдағанын кім білсін, алтын сағатын қалтасынан ала берді.— Көке, өзіңе керек болады, өзің ұста.— Балам-ау, айдалада қаңғып жүрген маған сағаттың керегі не, маған ай да, жұлдыз да, күн де, — бәрі сағат емес пе, мә, үйде тұрсын, мүмкін... Атымтай тағар, — деп, даусы бәсеңсіп қалды.— Жоқ, көке, дүрбі мен мылтық, сағат пен шақша сәнім демеуші ме едің. Қайда жүрсең де сәніңнен айрылма! — деп Балзия сағатты өз қалтасына қайта салып берді. — Көке, жолың болсын! Күтеміз!...— О, заман-ай!..

* * *

Балзияның көзі жаңа ілініп бара жатыр еді, көршілес үйлердің қора астынан маңқылдаған иттер үнімен ілесе үй сыртында дүрсілдеген ат тұяғының дыбысы келді құлағына. «Апыр-ай, көкемдер ме екен қайта оралған? Бірдемесін ұмытқан-ау» деп терезеге ұмтылған Балзияның тысқа көзі түскенде жүрегі әлденеден секем алып, мұздап қоя берді. Түнгі қаракөлеңкеде анық көрінбесе де, салт аттылардың нобайынан аңғарды: жүрістері суыт, жобалары бөлек жандар. Қарасы жиырма шақты адам. Аттан түспей ошарылып тұр. Дауыстары терезе сырты-нан күңгірлеп қана естіледі. Өзді-өзі ақылдасып, келіскендері ме, бір кезде екі-үш салт аттылардың басқасы, ауыл ішін дүрсілдетіп, жан-жаққа шапқылап кетті. Елдің бар иті шабаланып,

дамылсыз үріп, ауылды басына көтерді. Ауыл-үйдің есігінің қашанда тиегі ілінбейтін ежелгі әдеті. Үйге жапсарлас салған қораның ішімен келе жатқан біреудің аяқ дыбы-сы естіледі. Балзия жылы төсегіне қайта келіп қисайғанша, есіктен енгезердей Атымтай да еңсеріле кірді. Балзия қанша сездірмеймін дегенмен, Атымтайдың мезгілсіз, суыт келісінен шошынып, басын оқыс көтеріп алды:– Бүгім-ай!– Мен ғой, Балзия, – деп, үн қатқан Атымтай ордандай басып төрге өтті де, сығырайтып қойған ондық шамның білтесін шығарды. Үні баяу естілсе де, жүзінде ашу бары мұрын желбезегінің делдиіп, танаулауынан-ақ көрініп тұр. – Қалдарың қалай?– Жа-ақсы. – Үш айдан бері көріспей, сағынған екеуінің ара-сындағы амандық сұрау түрі осы. Бөлме ішін ұрлана шолған Атымтай жаңа өзі кірген ашық есіктен көрінген Сәлімгерей жататын бөлменің жарма есігіне бұрыла қарады:– Әкең үйде ме? Балзияның қасы дір етіп керіліп, тұла бойы тітіркеніп кетті. Бұрын «көке» дейтін адамды енді «әкең» деп бадырайта айтқаны мұның жынына тиді:– Қайдан білейін, мен бағып отыр дейсің бе?– Ым-м... Жар-райды – Атымтай қақ түсті көнетоз фуражкесін шешіп, қол орамалмен мандайын сүртті де, құтысы қаңылтыр ондық шамды алып ауыз үйге шықты. Қимылы ширақ. Балзия іш көйлегімен соңынан ерді. Атымтай Сәлімгерейдің есігін нұқи ашып, ішке кірді де, ұзақ қарап тұрып қалды.

– Не іздеп жүрсің? Көкем ауыл-үйде жүрген шығар, қайтейін деп едің?– Мылтығы да, дүрбісі де жоқ, ауыл-үйде аң аулап жүр ме? – деп, мылтық пен дүрбі ілулі тұратын кілемді нұсқаған ашулы Атымтай шамды пеш кенересіне қоя салып, тысқа беттеді. – Енді менің де сенімсіз, бөтен адам болғаным ғой... Жар-райды!– Атымтай, тұра тұр, отыршы мына араға!– Айта бер, түрегеп тұрып-ақ тыңдаймын ғой. – Жоқ, отыр. – Ал, отырайық, тез айт, не айтайын деп едің? – Атымтай жүк аяққа бір жамбастай, қисайып отыра кетті де, тықыршып белбеуін, кабурасын жөндеп, сипалақтай берді. – Қайда барасың түн ішінде?– Осы ма сұрайын дегенің? – Атымтай орнынан тұрды. – Біздің жұмысты білесің ғой. Бізге күн, түн жоқ. Атымтай есікке ұмтылды. Балзия, әлденеден қаймыққандай, не біреу ұрлығының үстінен түскен қылмыскердей жасқаншақтап, Атымтайдың білегінен екі қолымен қаусыра ұстай алды. Көзі жасау-рап:– Бармаңдаршы. Менің бір тілегімді орындашы, – деді жалы-нышты үні жарықшақтанып. Бұрын-соңды мұндай қиылып, өтінбейтін қайсар, өткір Балзияның осыншама жапа шеккен, жәбір көрген адамдай аяқ астынан мүсәпір халге ұшыраған мына қалпын алғаш көрген Атымтай өзінің тұңғыш перзентінің анасы екені де есіне түсіп, аянышпен қарап, абыржып қалды. – Балжан, саған не болған, мұның не?– Сол, бармаңдаршы... бармаңдаршы!.. – Оу, сен әлден бүйтесің. Кейін менің жұмысыма мүттем арала-сып. Қой, ол болмайды, ұят тағы... Мұның не?– Сол, бармаңдаршы... бармаңдаршы... Жібермеймін... – Мәссаған!.. Атымтай Балзияның көзіне қарай түскен қалың қолаң шашынан құлақ түбіне қарай әшейін ғана сипады да, кеудесін кере белдігін түзетіп, бетінен қайтпайтын адамның сыңайымен қабағын сәл шы-тына есікке беттеді. «Сөз осымен тамам, ендігі артық сөздің қажеті жоқ және бұдан былай менің шаруама араласуыңның алды-арты осы болсын» деген қимыл.

Атымтай ауыз бөлменің бұрышындағы ескі абдыра үстіне қойған фуражкесін алып, есікті аша бере сілейіп тұрып қалды. Балзияның ащы даусы оқыстан атылған мылтықтың даусындай шаңқ еткен:– Тоқта – аһ! Атымтай иығымен ғана жалт бұрылды. Бір қолы тұтқада, бір аяғы жартылай ашылған есіктің табалдырығында. Ашынғанда ғана шығатын Балзияның ашулы даусынан секем алған Атымтай есіктің ар жағынан қараңдаған біреуге:– Жолға дайын тұрыңдар, мен қазір! – деп, қатқыл үнмен қысқа бұйрық берді де, есік тұтқасын қайта тартып, енді бар денесімен тұтас бұрылды:– Тағы да не айтпақсың? Бұрын күлімсірей

қарағанда жадыраған жүзінен мейірбан жылы леп есетін Балзияның көзі қазір шарасынан шығып, лезде мөлтілдеп келе қалған жастан ба, әлде булыққан ашудан ба, шам жарығында тура сілеусіннің айбарлы көзіндей жалтылдап, тұла бойы қалтырап, дір-дір етеді.— Апырай, өңің өзгеріп кетті ғой, не болды соншама?Балзия сол кірпік қақпаған қалпында, суық, мейірімсіз жүзбен тесіле қарап, кесімді сөзін қысқа айтты:— Егер осы жолға барады екенсің, қайтып бұл үйдің есігін ашпа!Балзия жалт бұрылып, төр үйге еніп кетті. Көңіліне бір үрей, бір күдік оралған Атымтай соңынан жүгірді. Сыралғы досының екі айт-пайтын бір бет қаталдығын білетін жігіт шын сасайын деді:— Балзия, Балзия, бұл не сөз... Осындай да сөз бола ма екен, — деп қуып жеткен Атымтай қалыңдығының иығынан құшақтай алып, бетін өзіне бұрып еді, Балзия кеудесінен итеріп, сытылып шықты.— Әрірек тұрып сөйлеші, егер айтар сөзің болса. Жаңа кездескен ғашықтар емеспіз ғой, құшақтасып тұрып сөйлесетін. Қолың жеткен маған, «енді қалай қорласам да ырқымда» дейтін шығарсың?! Жо-жоқ!..— Кім кімді қорлап тұр, Балзия?!— Кім кімді? Не айтып тұрсың сен? Сені кім қорлапты?— Егер қасындағы жары, ерінің жұмысына бөгет жасап, ретсіз араласа берсе, оған ынжық еркек көне берсе, ол — әйелдің қорлығы деп есептеймін. Түсіндің бе?— Сенің жұмысыңа араласайын деген менде ниет жоқ. Мен бұл дүниеде көрмеген қорлықты көрейін деп тұрған, мазаққа ұшырайын деп тұрған байғұс, жетім әкемді арашалаймын. Екі дүниеде көрген жалғыз қызығы, жалғыз қызы мені саған қалдырып, тентіреп кеткен сол әкеде сенің не алашағың бар? Саған не қысастық жасап еді?— Балзия, Балзия... Сенің орның бір бөлек, оның орны бір бөлек.— Тым құрмаса соңғы рет тиіспесең, қудаламасаң не етеді. Ізіне түсіп, өкшелеп қуатындай не өштігің бар онда. Екеуімізді егіз қозыдай қатар өсіріп, қатар жеткізгеннен басқа не жазығы бар? Өз бетімен, өз жолымен кеткен адамның өз бетімен өлер ақ өліміне араласпасаң етті. Сенде оның енді еш шаруасы жоқ, сенің не шаруаң бар онда?Атымтай орнына қайта отырды. Ашулы көзін Балзиядан алмай ұзақ тесіле қарап, ызалы демігіп, мырс етті:— Сенің не шаруаң бар? Сол да сөз болып па?! Бұл — кеңес өкіметінің шаруасы. Кеңес өкіметінің шаруасы — менің шаруам. Оны сен білесің. Біле тұра неге қияс сұрақ қойып, адамды қияли қыласың.— Кеңес өкіметінің алдында менің әкем не жазыпты?! Төңкеріске қарсы шықты ма?! Банды болып, не мына көршілес елдердегідей бас-машы болып, тау кезіп, бүлік салып жүр ме екен?!— Онда неге өз елінен өзі безіп, тау асып қашады?!— Енді, жазықсыздан-жазықсыз жер аударамыз десе, өз қара ба-сын қорғауға қақысы бар шығар. Қайбір жетіскенінен елден безуші еді адам.— Балзия, жазықсыз адам еш уақытта қорықпайды. Егер жазықсыз жала жабылар болса, тілі бар адам шынын айтып ақталады. Ал ақталудан қорыққан адам — шындықтан қашқан адам. Сенің әкең қашқын ғана емес, елді бүлдіріп, соңынан ерткен жау!Балзияның төбесінен жай түскендей болып, көзі бақырайып кетті:— Жа-ау!— Сеніңше, жау адам тек қолына мылтық алып, атысып-шабысқан адам. Жо-жоқ, кеңес өкіметіне жаулықтың әр түрлі әдісі бар. Сенің әкең жалғыз кетіп бара жатқан жоқ. Бүкіл елді, жазықсыз жұртты да ертіп кетті. Әлі көкірегінде сәулесі жоқ, мал баққаннан басқа ештеменің паркына жетпейтін жалшы-жақыбайларын да адастырып алып кетті. Тауда жасырып ұстаған қаншама малды өздерімен бірге өткізбек. Ол — елдің малы. Елдің маңдай тері. Мұның аты — бүлік, мұның аты — жаулық.Атымтай орнынан тұрды.— Олай болса, жаудың қызына не ғып үйленбексің? Жау қызымен қалай отау тігіп, үй болмақсың?— Балзия, бұл жөнінен келісіп ек қой. Әке үшін бала күймейді.

Сенің — көзің ашық оқыған адамсың. Екеулеп жүріп, қисық жолда қателескен әкелерді жөнге салып, ұғындырар адамбыз. Жана өмірдің болашағын түсіндірер, соған жастарды ертер адамбыз. Біз жаңа көштің адамдарымыз... Болды, енді мені бөге ме.— Жарайды, онда бара

ғой. Екеуміздің арамыздағы сөз де, бәрі де бітті осымен!...– Олай қорқытпа мені. Егер мені түсінбесең, әдейі қырсықсаң, ол да жөн шығар. Оны тіршілік көрсетер. Атымтай үйден жұлқына шықты. Көңілдегі ойды мынадай тығыл-таянда салмақтап айта алмай, сөзін ашуға жеңдіріп, булығып шықты.– Қап, бекер айттым-ау әлгі сөзді. Көңіліне ауыр алып кетті-ау, – деп өкінген Балзия Атымтайдың соңынан ұмтыла бере қайта бе-гелді: «енді, бәрібір, оны алған бетінен қайтару мүмкін емес». Атқа қонған қарулы адамдар дүрсілдете шауып, тау жаққа кете барды. Балзияның іші әлем-тапырық болып, жападан-жалғыз бөлмеде аласұрып біраз жүрді де, төсегіне қайта қисайды. Атымтайдың бір бет, қаталдығын ақтап алар ойлар мен оның әке жолына жарық алып түскен орынсыз пысықтығын, жаңа заманға деген көзсіз адалдығын жазғырар ойлар бір-бірімен шым-шытырық араласып, ұзақ дөңбекшіп жатыр. Бәрін-бәрін ұмытып, ештеме ойламауға тырысып бақса да, әшейінде адам басына келмейтін неше бір жан түршіктірер ойлар қайта орала берді. Ойлар... ойлар... Адамды қажытатын, көңілін жа-сытатын ойлар. Әлден уақытта білтесі күйіп, төмендеген ондық шам ықылық ата бастады. Жермайы таусылған шамның күйе-күйе сәукелесіне анда-санда пух-пух етіп жалындап қайта өлеусіреген отты әрі ес көріп, әрі оған аянышпен қараған Балзия оны өшірмеді. Біраздан соң ондық шам жиі ықылық атып тұрды да, ақтық демі біткен адамдай, соңғы рет «уһх!» деп оқыс күрсініп, біржола өшті. Бөлме іші бірден қараңғыланып, сұп-суық үңірейе қалып еді, көз үйрене келе бозамық тарта бастады. Терезелер ағараңдайды. Ақтаңдақ таң белгісі екен бозарған. Таң ағарған сайын бөлме іші буыл-дырлана берді. Шам сәукелесінен жіптіктей созылып үйге тараған жермай иісі аралас ащы түтіннен бе, ой азабынан ба, әйтеуір түпсіз бір тереңге құлап бара жатқандай басы айналып, жүрегі лоблығын Балзия әбден талмау ұйқыға кете бергенде иттер ұлды. Әуелі өз қорасының астындағы еттіктен шыққан тазылар үніне жақын қоралардың бірінен тағы бір иттің үні қосылды. Тағы бірі. Сай-сүйегінді сырқыратқандай тазылардың ішін тарта ұлығанын Балзияның тұңғыш естуі. Еттікке қамап кеткен иттерін аяса да, иттің ұлығанын жамандыққа жоритын қазақ әдетімен: «Басыңа көрінсін, өз басыңа көрінсін, өз басыңды жұт, адамнан аулақ!» деп, іштей қарғап, күбірлеп жатты да, көрпемен басын тұмшалап алды. Бәрібір көрпе астынан тұншыға естілген иттер үні бұрынғыдан бетер зарлы, мұнды. Балзия шыдай алмады. Көрпесін ызалы серпіп тастап, қораға шықты. Саңлаусыз қараңғы қораның орта тұсындағы қақ ашаны си-палап өтіп, еттіктің аузына келді. Еттіктің есігінде құлып жоқ. Екі шығыршықты айқастыра қайыспен байлап кетіпті. Балзияның аяқ дыбысын естіген сақ иттер ұлығанын қойып, жалынышты қыңсылап, есікті тырмалайды. Есік ашылуы мұң екен, қамаудағы қос тазы сыртқы есікке қарай лап қойды. Балзия ауыр қақпа-есікті қайырып ашқанша тағат таппай, аласұрып, тырнақтарын батырмай ғана иесіне асылады. Өткінші жауыннан соңғы таңғы ауа тап-таза. Үп еткен жел жоқ. Жауын бұлтты бар салмағымен тұтас жылжып, алыстағы тау үстін сірестіре басып алыпты. Қарлы тау шыңдары көрінбейді. Қазанның түп күйесіндей қара аспан анда-санда жарқ ете қалады. Екі тазы қора астынан таласа шығып, тау жақты бетке алып, бәсекелесе жарысқандай зымырап барады. Ақылды иісшіл иттер иелерінің кет-кен бағытын иісінен сезді-ау. Іш көйлегімен ғана шыққан Балзия ауыл шетінде жападан-жалғыз ағараңдап, тау жаққа ұзақ қарап тұрды. Қашан бойы тоңазығанша тұрды. Жым-жырт ауыл қотанында бір-ақ терезеден от жылтырай-ды. Ол Есет үйінің терезесі. Сол от қашан өшкенше тұрды Балзия. Тістеніп, кектеніп тұрды. Қара бұлт жамылған сұрықсыз тау жоталарының үсті анда-санда шақпақ шаққандай жарқ-жұрқ етеді. Алыстан еміс-еміс шырт-шырт естілген үн найзағай үніне де, жарыса атылған мылтық даусына да ұқсайды.

Келесі күні талмау түсте ауыл үстін үрген ит, шұрқыраған жылқы, азынаған мал, шулаған, жылаған адам үні басты. Түні бойы неше түрлі ой қажытып, күн шыға көзі ілінген Балзия шырт ұйқыда жатқан. Әлденеден шошып ояңғандай елеңдеп, орнынан атып тұрған ол терезеге ұмтылды. Түнде кеткен көш түгелдей ауылға қайта оралыпты. Бытырап жатқан көшесіз үйлердің алдында ошарылған шал-кемпірлер, қаңтарылған аттар, сонау ауыл шетінде-гі сыртын ақпен сылап, етегіне қызыл жоса жүргізген ауылнайдың шатырсыз, бәкене үйінің маңы құжынаған адам. «Ә, бәрін қайтадан елге алып келген екен ғой. Ұят-ай, көкем не күйде екен? Ел алдында да, өкімет алдында да масқара болды-ау. Енді Атымтайдың бетіне қалай қарайды? Атымтай не деп қарайды оның бетіне? Әйтеуір бел байлаған соң, аз уақыт болса да амалдап, жат жерге өте тұрғаны да жақсы еді. Енді не абұйыр қалды? Мүмкін, бар ағайын болып тыққан малдарын өз еріктерімен әкеп бергенде, оларға үкімет те кешірім-мен қарайтын ба еді? Енді кешірер деймісің? Бәрінен де көкем мен Атымтайдың – қайын ата мен күйеу бала арасының бұлай бұзылуы-ақ жарамады. Өмір бойы бір-біріне жібімеуі анық. О, заман-ай! Балзия үй ішінде алас ұрып ұзақ толқыды. Басына шым-шытырық ойлар келіп, тіпті киінуді де ұмытып, біресе төсағаш үстінде мәңгіріп отырады, біресе терезеге келіп, сыртқа ұзақ телміреді. «Көкемді осы бетте қашқын ретінде қол-аяғын байлап алып кетер ме екен?! Әлде ертедегі әдетпен жаяу айдар ма екен?! Намысшыл әке бұл қорлыққа қалай төзер. Мүмкін, Атымтай көкем мен ағайындардың малдарын түгел алып, өздерін қалдырар... А-ай, Атымтай қатал ғой. Аузынан әмәнда «тап жауы, бай-манап, құлақтарға еш аяушылық жүрмейді. Олар – кеңес өкіметінің, кедейлердің қас жауы» деген сөз түспеуші еді. Енді бұрынғыдан бетер шамырқанып, мүлдем айбатына мінген шығар... Көкеммен қоштаспай да қалар ма екенмін. Қой, үйге өзі әкелетін шығар. Әйтеуір соңынан мылтық кезендіріп, айдап әкелмесе жарар еді. Ел алдында ол да, мен де қара жердей болар ма екенбіз?» «Мына келе жатқандар кімдер болды екен? Осында келе жа-тыр». Кіші бесіннің кезінде пар ат жеккен қорапты трашпан осылай қарай беттеді. Ішінде көкем не Атымтай бар ма екен деп терезеден үңіле қараған Балзияның көзіне атқосшыдан басқа бір қыз түсті. Бұл ауылдың адамына ұқсамайды. Трашпан есік алдына тоқтағанда барып таныды: арбадан түсіп жатқан – Гүлбарша. Иә, Торатаева Гүлбарша Аманбекқызы. Семейдің акушерлік училищесінде оқитын тоқсан қыздың көпшілігі, жаңа рәсіммен, осылайша аты-жөнімен толық ата-латын. Гүлбарша екеуі училищені былтыр бірге тамамдаған. Екеуі де оқу озаты атанып, үздік бітірген. Балзия содан кейін, кәмпеске тұсында, табы бөлек байдың қызы атанып, шыққан тегі бетіне шіркеу болып, оның үстіне аяғы ауырлығы қосылып, үйде тобан аяқ боп отырып қалған. Гүлбарша болса, аудан орталығында акушерлік қызметте. Әрі кеңес үкіметінің күнделікті қоғамдық қызметіне белсе-не араласып жүрген қазақ қыздарынан бұл өлкеде алғаш шыққан жас комсомолдардың бірі. Ауыл арасында «байтал шауып бәйге алмас» деген сөзді желеу ететін қайсыбір іші тар керітартпалар оны «шолақ белсенді» деп сырттай кекететін. Балзия болса, мына аласапыранда әке алдынан өте алмай, Атымтай екеуі қалай қосылудың амалын таба алмай, тең құрбысынан, қатарынан қалғанына күйініп, іштей өзін кем тұтатын. «Гүлбарша бұл жақта қайдан жүр? Көктен түскендей, тап мына бір сорақы жайдың тұсында келуін қарашы. Тығылып қалсам ба екем?» Балзия жалма-жан көйлек-көншегін киіп, асығыс таранғанша Гүлбарша да ішке кірді. Көптен көріспеген достар алғашқыда, жатырқап тосырқаған адамдарша, үнсіз тұрып қалды да, бір мезет-те бір-біріне ұмтылып, бас салып құшақтасты. Құшағынан айыр-май, ұзақ қысқан Гүлбаршаның қос иығы діріл қаққандай болды. Ажырасқанда байқады: мұңды, ойлы көзінен жас сорғалап тұр.

Ал-ғашқыда момын, жуас қыздың көзінен шыққан жасты сағыныштан болар деп, Балзияның да жүйкесі босап, көзіне жас алып еді. Жоқ, Гүлбаршаның бұл арадағы жылауы бөлек екен. Қысқа ғана амандық, саулық сұрасқаннан кейін: – Балзия, берік бол, көкең ауыр жараланып қалыпты. Әдейі кел-дім. Жүр. Атымтай келе алмайды. Білесің ғой жағдайды, – деп ұзақ түсініксіз желеумен жұбату айтқан Гүлбаршаның соңғы сөздерін Балзия естімеді. Құлағы шуылдап, жүрегі өрекіп, мең-зең қалыппен құрбысының жүзіне мағынасыз қарай берді. Бұл кезде Атымтай қашқындардан жауап алып жатқан. «Шека-радан өтіп, бас сауғалап қашуды бастаған кім? Кеңес өкіметіне қарсы үгіт жүргізіп, ұлы төңкеріс әперген азаттыққа күмән тудырып, елді үркітіп-қорқытып жүрген кім? Ондай адамдар осы ауылда ғана ма, әлде басқа жерден келген үгітшілер бар ма? Қанша мал тауда тығулы жатыр? Иелері кімдер? Әлі де қай жерлерде жасырын мал бар? Кім-де тығулы алтын, күміс бұйымдар, қаншама қару-жарақ бар?» – деген сұрақтардың төңірегінде қашқындарды жеке-жеке шақырып, біраз қысқанмен, бұл арада мардымды жауап ала алмаған Атымтай-лар қаусаған шалкемпірлерді босатып, жастар жағын үйіріп, көпке дейін жібермеді. Осыларды ұйымдастыруға, жетелеуге қабілеті бар-ау деген бес-алты жігітті қамауға алып, сыртынан күзет қойды. Кеш-ке өздерімен бірге аудан орталығына айдап әкетпек. Жаралы әкені үйіне жібермейтініне көзі жеткен соң, Балзия ар-ұятты белге түйіп, ауылнайдың кеңсесіне өзі келді. Гүлбаршаның трашпанында отырған Сәлімгерейдің қызын жол бойындағы жер үйлердің есігінен қараған ауыл адамдары: «Бәріне де сен кінәлісің, Атымтайларды соңымыздан салып, елге қайтарып әкелгізген де сенсің, бетпақ!» – деп, жылан көргендей жиырылып, алыстан қарғап-сілеп тұр. Бірақ ешкім дыбыс шығарып, ештемені естіртіп айтпайды, қорқады, алыстан ғана көздерімен атады. Балзияны ауылнайдың төргі үйіндегі кеңсеге кіргізбей, бірден қора ішіндегі шошалаға әкелді. Салқын, қара көлеңке шошаланың табалдырығын аттар-аттамастан Балзияның жүрегі мұздап қоя берді. Шошала төбесіндегі суаттың аузындай ғана тесіктен түскен көмескі сәуле астында ұзыннан-ұзын сұлап адам жатыр. Көзін сәл тоқтата қараған Балзия арыстай етіп шалқасынан салып қойған өз әкесі екенін танып, ұясынан ұшып түскен балапандай, тізерлей құлап, «Көке, көкелей» мойнынан құшақтады. Жараланды деген әкеде дыбыс жоқ. Жарасын ауырсынып ыңырысмайды да, жалғыз, сүйікті қызының алдында жасып не еміреніп тіл де қатпайды. Сәлімгерейдің басын алақанымен көтеріп, жүзіне тіктей қараған қызы баяғыда суып қалған мәйіттің кеудесіне қайтадан құлап, дыбыс шығармай өксік атып, ұзақ жылады. Соңынан жасқаншақтана басып кірген бір-екі адамның көңіл айтқанын да ес-тімеді. Үнсіз қыстығып, жылай берді. Көңіл айтушылар да міндет-терінен оңай құтылып, енді әкесінің қасында біраз жылап, мауқын бассын дегендей, қолтығынан тартып, құшақтап, басу да айтпай, жылыстап шығып кеткен... Балзия ауылнайдың төргі бөлмесіне келгенде, бетін әр жері-не алақандай-алақандай көк сия тамған қызыл матамен жапқан қиралаңдаған ескі төртаяқтың айналасында отырған шекарашылар киімін киген екі орыс жігіт фуражкаларын нығырлай баса, үнсіз сыртқа беттеді. Біреуінің қолы таңулы, мойнына асып алыпты. Төрдегі Атымтай да бір түрлі ыңғайсызданып, орнынан бір тұрып, бір отырды. Бағана жылап отырған Балзияның ту сыртынан келіп, болар-болмас күбірлеп көңіл айтып, қазақшылық рәсімін жасаса да, қазір қалыңдығына тіктей қарауға бата алмағандай қибыжықтап: – Балзия, отыр орындыққа, – деді. Еденін қи аралас балшықпен майдалап сылаған үйдің тап ортасына келіп, сұлық тұрып қалған Балзия үн қатпады. Тұтқиылдан жеткен ауыр қазадан есі шығып, мәңгіріп, есеңгіреп қалғаны да белгісіз, не ызамен кектеніп, жарылғалы тұрғаны да беймәлім, әйтеуір қабағының астымен суық қараған. Атымтайдың көзі қалыңдығының

ашулы әрі қайғылы жүзіне түспесе де, жасырынбай шалқақ ұстаған ішіне түсті. Жан-жағына ұрлана көз тастаған Атымтай тағы да қыбыжықтап, жөт-кірініп, өзін кінәлі адамдай санап, ыңғайсыздана берді. Балзия ның іші әжептәуір білініп қалыпты. Осы бір ыңғайсыздықты бұрышта отырған, жағына пышақ жанығандай арық, сары мосқал кісінің жіңішке үні бөліп кетті. Орнынан тұра берген милиционер беліндегі тапаншасын жөндеп:— Ал, шырағым, әкеңнің өлгенін жасырғанда, көмгенде қайда қоясың депті ғой. Сол айтпақшы, ендігі жағдай былай: біз мұндайда өлген адамның сүйегін аудан орталығына жеткізіп, сол арада қағаз-дауға тиіспіз... Иә... — Заң солай, — деп қостады Атымтай.— Иә, бір-р-ақ, сенің жағдайыңды, былайша айтқанда, енді, жақындығыңды, білетіндігімізді ескеріп, әкеңіздің сүйегін осында қалдырмақпыз. Екі-үш күн сүйрелеп жүру де адамшылыққа жат-пайтын шығар. Сол себепті... Иә-ә... біз бәріміз куә ретінде қалай болғанын, енді... иә, қалай өлгенін растап, актіледік. Сол актіге өзің қол қоюың керек, шырағым.— Заң солай! — деді тағы да Атымтай күмілжіп.— Ал, енді мәйітті алмаймын десек, оған еріктісің, онда...— Қане, акті қайда? — деді Балзия салқын ғана. Мосқал сары жалғыз өзінің мойнында жүктелген ауыр істі оп-оңай тындырғандай қуанып, ширақ қимылдап, Гүлбаршынның алдында жатқан көп қағаздардың бірін алып ұсынды:— Міне, мұнда бәрі анық жазылған, оқып ал, шырағым, — и-иә! Әуелі оқып ал. Балзия қағазға көз жүгіртпестен, соңғы жағына қол қойып жатқанда, Гүлбарша екінші қағазды ұсынды:— Мына қағазға да қол қоя сал, Балзия.— Бұл не қағаз тағы да? — Балзия шошына, тіксіне қарады. Гүлбарша жауап бермес бұрын мыжырайған терезе алдындағы сары селдеулі абдыра үстінде жатқан үлкен түйіншекті әкеліп ашты:— Мына заттарын алғаның үшін қол қоюың керек. Бағанадан бері қанын ішіне тартып, сұрланып, ештеме болмағандай тістене тұрып сөйлеген Балзия, түйіншекті ашқанда шыдай алмай, иегі дірілдеп, кемсең қағып, екі көзінің аясы мөлтілдеп жасқа толды. Түйіншекті ашқанда әкесінің дүрбісі, алтын сағаты, шақшасы, ұстарасы, тағы басқа ол-пұл ұсақ-түйек заттары көзіне оттай басылған еді. Кеше ғана көрген тірі әкесінің аяулы заттарына ұзақ қарауға дәті шыдамай:

— Бұлардың бәрін көкем көзі тірісінде күйеу баласына мұраға қалдырған. Атымтай, енді соның бәрі... соның бәрі сенікі, — деп, теріс айналып, есіктен шыға берді. Балзияны үйіне қайтадан жеткізіп салған тағы да Гүлбарша. Трашпанның талдан тоқылған қорабына қатар отырған екі құрбы орта жолға дейін бір-біріне тіл қатыспады. Мынадай ауыр қазада Гүлбарша не деп жұбатарын білмей, үнсіз томсырайған. Әйтсе де Атымтаймен ақылдасқан Гүлбарша үйге жақындай бергенде сөз бас-тады. Сөйлеген сайын шешіліп, ширығып алды, ұзақ сөйледі.— Балзияш, өлгенмен бірге өлмек жоқ. Уақыт солай. Қазаның артының қайырлы болуы енді өзімізге байланысты. Әкейдің же-тісін, қырқын берген соң, бұл арада саған қалудың еш реті жоқ. Аудан орталығына кел. Атымтай екеуің үй болып, бірге тұратын уақыттарың жетті. Енді өз қамдарыңды жасаңдар. Болашақ семья қамын ойландар. Аяғың ауыр екенін бағана бірден сездім. Атымтай да шет жағасын сездірген еді. Болашақ перзенттің де жағдайын ойлау керек. Балзия, мен әкейді қойысуда бола алмаймын. Кешір. Сенің қасыңда екі-үш күн қала тұрғаным да жөн еді. Бірақ ертеңдер жолға қамдануым керек... Балзия, мені астанаға оқуға шақырып жатыр. Оқимын. Амандық болса, сенің де баладан кейін әрі қарай оқуыңды жалғастыруыңа әбден мүмкіншілік бар. Сен бәрімізден зерек едің ғой... Айтқандай, мен комсомол қатарынан партия қатарына өттім. Сен де өтуің керек. Сенің осы жолы мына адасқан ел адамдарына еріп кетпегенің — сенің кеңес өкіметіне деген адал көңіліңнің айғағы. Сен байдың қызы дегеннен қорқушы едің ғой. Енді қарашы, өзің-ақ басыңды жақсы арашалап алдың. Біз де куәміз... Осы маңдағы ауылдарда

екеуімізден басқа оқыған қыз жоқ екен. Бізге көп, көп мүмкіндік бар. Жаңа өмірге, жаңа қызметке құлшына кірісуіміз ке-рек. Сен маған көбірек ақыл айтатын едің ғой. Міне, енді, қарашы, сенің үйде біраз отырып, қарайып қалғаныңды пайдаланып, мен ақылшы боп алдым. Оқу бір басқа да, қызмет істеу бір басқа екен, Балзияш. Біздің сауатты болғанымыз қандай жақсы. Біз не деген бақыттымыз. Тек сол бақытты дұрыс ұстай білейік. Аанада астана-да болған үлкен мәжілісте «Сендер, көзі ашық оқыған қыздар, жаңа заманның алғашқы қарлығаштарысыңдар. Жастарды соңдарыңа іле-стіре біліңдер. Ұйтқы болыңдар. Әрі бүкіл ғаламға сендердің аттарың мәлім болады. Сендердің алдарыңа енді ешкім кесе-көлденең тұра алмайды. Тек, білімдеріңді молықтыра беріңдер, елге деген махаббаттарыңа қылау түспесін. Еліңді, жеріңді, халқыңды сүйе біліңдер!» деген ұран тасталды. Шынында да, қарашы, біз, Балзия, не деген бақытты қыздармыз. Біздің шешелеріміз ғой, біз көргеннің, біз білгеннің бірін де көре алмай, бірін біле алмай, көрбала боп өтті. Арба үйдің қасына келіп тоқтады. Бұрын оқып жүрген кезде Балзияға батып онша сөйлей алмайтын Гүлбаршаның жол бойы айтылған ақылгөйсіген сөздеріне қосылып та, қарсыласып та ала-тын тұстар болды-ау. Бірақ Балзия үн-түнсіз тыңдап, шыдап бақты. Арбадан түсер алдында ғана Гүлбаршаға қарап, өтінішпен қиыла сөйледі. Амалсыздан өзін зорға тежеп, амалсыздан жуаси сөйледі: – Гүлбарша, айтқаныңның бәрін түсініп келемін. Бәрі дұрыс. Ен-дігі жерде Атымтай екеуіміз бірге қосылып, бірге өмір сүрмегенде, қайда барамыз. Тек қана мына жағдай – көкемнің қазасы өте ауыр қаза, ұмытылмайтын қаза болып тұр. Өзір Атымтайға еріп, еште-ме ойламайтын түйсіксіз жандай масайрап, ауданға желегімді жел-біретіп бара қоям деп айта алмаймын. Ел не дейді? Аз уақыт із басылып, бәрі ұмыт болсын. Атымтай хабарласып тұрар. Ал, әзір сенен, жан құрбым деп сұрар үлкен өтінішім бар. Соны Атымтайға жеткіз. Көкемнің жетісін бергенше, қырқын өткізгенше Атымтай мұнда көрінбей-ақ қойсын. Елдің де мазасын алмай тұрсын. Былай да мен ел алдында жүзі қара қарабетпін. Бүгін көкемді жерлегенде де болмағаны дұрыс. Осыны айта бар. Атымтаймен тап мына қазаның үстінде сөйлесе алар жайым жоқ. Шыдай алмаймын. Артық сөз айтып қоярмын деп қорқамын. Ал осыны жеткіз. Мойныңа парыз. Көріскенше, сау бол! Гүлбарша екеуі көздеріне жас алып, құшақтасып қоштасты. Сол күні ауыл қотанына жиналған бір табын жылқыны, қайсыбір мүлікті тізімге алып, қаттап, сауатсыз байлардың бармақтарын бас-тырып, қолға түскен қару-жарақтарды алып, қашуға себепкер болған бес жігітті арбаға отырғызып, Атымтайлар жүріп кетті. Сол күнгі намаздыгер кезінде Сәлімгерей де ауыл сыртындағы бейітке жерленген.

* * *

Жаназа соңында, әдетте, шалдар марқұмды жақсы сөздермен біраз еске алып, ескілік жайлы, құран-сүрелер жайлы ұзақ кеп тар-тып, шариғат айтысып, ақиреттен сөйлеп, әңгіме-дүкен құрып отырар еді. Бұл жолы оның бірі болған жоқ. Сәлімгерей қалай апаш-құпаш жерленсе, жаназаға жиналғандар да солай орындарынан алас-күлес тұрып, тарай бастаған. Мұсылман қауымына лайық дәстүрлі рәсімдерді былай қойғанда, сүйекке түскендер, көр қазғандар, құран оқығандар өздеріне тиесі жырым-жыртыстардан да дәмеленбеді. Бәрі де бір-бірімен алдын ала келісіп қойғандай, белгісіз бір ызғар ескен мына салқын үйден тезірек кетуге асығып, үнсіз жылыстай бер-ген. Осы бір іштен тынған үнсіздік пен әркімнің ішіне түйген құпия сырының тыныштығын бұзған, ойламаған жерде, оқыстан үн қатқан Балзия еді. Басына қара жамылып, іштей қайғырып таусыла қамықса да, көзінен жас шығармай, тұнжырап, тұншығып отырған Балзия басын көтеріп алып: – Нағашы,

Ақсарының тәтесі, Көккөз ата, сіздер қала тұрыңыз-дар, – деді. Өздерінің аттары аталған үш ақсақал сіз деп айтылса да, кенеттен бұйрықты айтылған сөзге не жауап қатарларын білмей, сәл дағдарып, бір-біріне жалтақтап қарай берген. Есікке таман жақындаған басқа кәрі-құртаң да, табалдырықтан аттай алмай, тағы не боп қалды де-гендей елендеп, бүгежектеп бөгеліп еді. – Сіздер бара беріңіздер! – деді Балзия. Бұл жолғы үні қатқыл, қаралы жүзі салқын Балзияның ерге бергісіз бірбет, тік мінезіне қанық қаралы жандар бас шұлғысып шыға берді де, үш қария тізелерін қайта бүкті. Жасыған мүләйім өндерінде амалсыздық, шарасыздық бар. Кәрлі Атымтайдың сұрқия қалыңдығынан сескену бар. «Шынтуайтқа келгенде, кеше бұлардың соңынан түскен болашақ күйеуіне тосқауыл болу орнына оның атағы мен қызметі үшін туған әкесін өлімге қиып жіберген бетбақтан не үміт, не қайыр? Әкеге тартпаған безбүйрек, қайырымсыз қыздан зұлымдық қана күтіп, қол қусырып ләббай дегеннен басқа не шара. Титтейінен әкесі орыс оқуын оқытып, мылтық атқызып, құс салдырып үйреткен жаңа заманның елде-күнде жоқ жаңа қызынан не мұсылмандық рәсім күтесің. Сәлімгерейдің түбіне де сол жаңашылдығы мен балажандығы жетпеді ме? Әйтпесе, о заман да бұ заман – намаз оқуға қоспайтын «Нашар бала – аял балаға» кәпір оқуын оқытар ма? Қыз, қатын әкім болып, ел басқарып, не ұшпақ әпермек? Сорлы әкенің ескілік жолын аттап, салтты бұзып қапы соққан тұсы да, содан жапа шегіп, ақыры өз басын жұтқан жері де осы шығар». Бұлардың ішкі ойын, қисық пиғылын көздерінен-ақ танып: – Ал, шалдар, неге осыншама ұнжырғаларың түсіп, бастарың салбырап кетті? Көтеріп отырыңдар бастарыңды! – деп Балзия сөзді шаптығып бастады. Қарттар «мынау қалай-қалай сөйлейді» дегендей, бастарын оқыс көтеріп елендеген, үріккен тау текелердей кекжие-кекжие қалса да, қан-сөл жоқ беті долырып, көзі шатынап, өңменіне өтердей тіке қадалған Балзияның суық сұсынан именіп, қайтадан төмен қарасты. – Білем, түсінем. Қазір сендердің мені атарға оқтарың жоқ. Іштеріңнен не ойлап, мені неше саққа жүгіртіп, қалай қарғап-сілеп отырғандарыңды да айтпай-ақ білемін. – Қой, жиенжан! Біздің сенде не шаруамыз бар. Біз келсек, Сәлімгерей марқұмның өліміне қан жұтып, қара жамылып, шәһит болған бейкүнә жанды қайтпас сапарға соңғы рет аттандырып салуға келдік. Біздің сенде шаруамыз жоқ, қой, тұрайық! – деп Балзияның туған нағашысы міңгірлеп, орнынан тұра бергенде, – Иә, қарағым, біздің сенде шаруамыз жоқ. – Иә, десейші, шаруамыз жоқ, – десіп, қасындағылар да қосарлана құптап, кәрі буындары сытырлап, орын-дарынан изендей көтеріліп, тұра бастаған. – Отырыңдар! – Өткен жолы Атымтайға айғайлағандай, Бал-зия осы арада да шаңқ етіп зекіргенде, шалдар қыбыжықтап, құйрықтарының қалай жер иіскегенін байқамай қалды. Балзия енді өзі басын төмен иіп, сәл тұнжырап, үнсіз отырды да көмейіне тірелген ашулы, зәрлі сөздердің бәрін зорға жұтқандай, бір-екі жұтынып алып, салмақпен сөйлей бастады. – Менің көкем бәріңе де, бар елге, осы өлкеге қадірлі азамат еді. Қан жұтып, қара жамылғандарыңа сенемін. Бірақ, жандарың қанша ашығанмен, шынтуайтқа келгенде, төтелеп келген Алланың ажалы емес, адамнан болған ажалға араша түсіп, алып қала алмадыңдар. Жәрәйді, өткен іс өтті. Оны енді жер жыла, көр жыла – қайыру жоқ. Көкемді қанша жоқтағанмен қайтып келмейді... Ендеше, құр босқа жоқтап, көздің жасын бұлап отырмақсыңдар ма, әлдебір әрекет, қам жасайсыңдар ма?.. Ендігі ойларың не? Шалдар бір-біріне қарасты. Тосыннан қойылған сауалға не жа-уап айтарларын білмей тосылып, ойда жоқта тығырыққа тіреліп дағдарған сыңай бар өндерінде. «Бұл не сөз, бізді сынайын деп отыр ма?» дегендей, бір-біріне иек қағысып та қалды. Балзия шыдай алмай кетті. – Сендерге өзі не болған? Әрқайсың бір-бір елді билеп келген, көпті көрген сұңғыла ма десем, мойындарыңа су кеткен ынжық, жасық неме екенсіңдер ғой! – Шырағым-ау, бізге не жорық, мына сұмдықтан зәреміз ұшып,

есіміз ауып, мәңгіріп қалған жоқпыз ба? – деп, сөзге Ақсарының тәтесі ширақ кірісті. – Мұндай сұмдықты кім көрген. Арыстай азаматың қанға боялып, елің, малың талапайға түсіп тоналып жатса, бізден не ес, не ақыл сұрайсың?– Сонда қол қусырып отырмақсындар ма?– Отырмағанда не қауқар, не амал жасармыз? Бір ағаттық өтті. «Артынып-тартынып көшкенде қайда барып паналаймыз, құдайдың салғанын көріп отырайық. Мүмкін, бізге ешкім тимес, елден аққұла несіне беземіз» дегенде, басқалары көнді ме? Ал содан не пайда таптық?– Не пайда табушы едік? Біздікі бас сауғалау емес пе. Сіз де ай-тасыз-ау қайдағыны. Ағаттық, ағаттық! Ол не ағаттық? Біздің жер ауып, қаңғып, құрттап-биттеп, мазақ өліммен өлгеніміз жақсы ма, әлде қоныс аударып, қарамызды бұл жерден біржола батырғанымыз жақсы ма? Жұт болар жылы төрт аяқты хайуандар мен қыбырлаған жәндіктерге дейін жұртын, мекенін тастап қашпай ма. Астынан су шығып жатқанда, тышқан құрлы болмағанымыз ба? – деп, шабы-на біреу түрткендей, орнынан көтеріліп-көтеріліп қойып, нағашы аталған қаба сақалды, аясы кең ала көзді Жаппар бай елеурей сөйледі. – Сіз, Ақсарының тәтесі, жұртты олай адастырмаңыз. Өзі де соқыртеке ойнағандай қос қолын көкке жайып, ауа қармап қалған азаматтарыңызды олай мойытып, олай қажытпаңыз. Атымтай бүгін алып кетсе де айтам, оның түрмесінде шірігенше, бір күнде болса даламның таза ауасын жұтып өлмеймін бе? Ақсарының тәтесі деп отырған ана жолғы кәмпескеге алдымен іліккен, жер аударатындардың да тізіміне елден ала-бөтен бірінші жазылған осы өңірдегі ең ірі байдың бірі Ережеп еді. Жаппармен бес атадан қосылатын, жасы да, жолы да үлкен Ережеп шамына тие айтқан інісінің мына сөзіне жауап қатпады. Қайта айта түссе екен дегендей айызы қанып, құптағаны ма, ендігі билікті де, тізгінді де өзіңе бердім, өзің шешсеңші деп шарасыздан кішірейгені ме, басын қайта-қайта изеп, мойынсұнып отыр. Жасқа да, кәріге де ата, «болыс ата» аталып кеткен, сөзі де, отырысы да маңғаз, денесі ірі, көзі аты-на лайық, төңкерістен бұрын жиырма жылдай үзбей болыс болған. Жабағы да шыбындаған жылқыдай басын шұлғып-шұлғып қалды. – Жарайды. Сыңайларыңды байқадым, – деді Балзия. Өңі бұрынғыдан да сұрлана түскен. – Ендігі сөз мынау – тау асамыз. Елді енді өзім бастаймын. Үш бай тағы да бір-біріне қарасты. Балзия ұнатпай, тыжырына қалды. – Немене, сенбей отырсындар ма? Бір шоқып, екі қараған қарғаларша, не болды жалтақ-жұлтақ ететін... Одан да сөз тың-даңдар. Бүгін кешке дейін ерем деген адамдардың көшін жасырын дайындаңдар. Ымырт үйіріле көш кіші Басқанға жету керек. Бала-шаға, кемпір-шал көшпен кетеді. Әр үйден бір жол бастайтын адам табылар. Әр үйден бір-бір жас жігіт, бес қаруын сайлап, қалатын бол-сын. Біз ертең сәскеде көш соңынан шығамыз. Елді бөріктірмендер. Қашан аттанғанша ауыздарына сақ болсын. Түсіндіңдер ме?– Түсінікті-ау, шырағым, – деді Жабағы көзін жерден ал-май. Бірақ әлі де түсіне алмай отырғаны қибыжықтаған түрінен-ақ көрініп тұр. – Жұрт кешегі жолдан мүлдем қажып, әбден жүректері шайылығып қорқып қалған. Мылтық даусын естіген бала-шағада, кәрі-құртанда ес жоқ. Бірер күн ес жиып алғанымыз жөн шығар...– Жоқ. Бүгіннен қалсақ, кеш болады. Көкемнің жетісін бергенше Атымтайлар да мазаламайды. Біз осы тұста кетуіміз керек. – Мына сөзіңнің жаны бар, – деп Ережеп елеңдеп, басын көтерді. – Өлгі Есетті қайтеміз. Ол ауыл ішінде үңірейіп отыр. Тағы да жеткізбей ме?...– Есетпен өзім сөйлесем. Ол бізбен бірге тау асады... Ендігісін елді аттандырған соң кеңесеміз. Аяқ астынан болған мына ұйғарымға байлар іштей қуанысып, әрі сенер-сенбесін білмей үнсіз шықты. Шешінген судан тайынбас десіп, үйден ұзай бере өзді-өзі келісіп, көш қамына жасырын кірісіп те кетті. Бұлар шығысымен Балзия Есетті шақыртып алған... Есет көп бөгелген жоқ. Хабар тиісімен тез жетті. Сәлімгерейдің өліміне, аяқ астынан ел тірлігі бүлінген мына аласапыран оқиғаға өзінің

күнәлі екенінен Балзия хабардар деп сезіктене ме, әйтеуір өз-өзінен бетінен басып, үйінен шықпай жатып алған. Келе әңгімені сылтаудан бастады:

– Балзия, қазаның артының қайырын берсін! Кешеден бері науқастанып жатыр едім, сонда да сүйретіліп кіріп шығайын деп отырғанда...– Жарайды, ниетіңе рахмет. Қайырлы болғанда, енді маған жасаған қай рақымның қажеті бар дейсің! – деп төрге малдас оқына отырып, қисық табан етігінің басынан көзін алмай, төмен тұқыраңдап, жасқаншақтаған Есетке сынай қараған Балзия орнынан тұрып, оюлы жармалы есікті жапты. Қаралы адамдай емес, үні де, қимылы да ширақ.– Мен сені кінәлауға шақырғам жоқ, ақылдасуға шақырып отырмын. Есет басын көтеріп алып, кірпігі ұзын үлкен ала көзін сығырайта қарады. Таңырқап та, сезіктеніп те отыр.– Есет, сенімен ұзақ сөйлесіп, ұзақ бәтуаласатын уақыт жоқ. Қысқасы сол – біз қол ұстасып тау асуымыз керек... Тұра тұр, әуелі мен айтып болайын. Тосыннан төбесінен жай түскендей болған Есет өзінің не айтатынын білмесе де, әйтеуір бірдеме деуге оқтала беріп тосылып қалды.– Талай жылдан бері әкең арқылы сөз салып жүргеніңді білемін. Жасырмаймын, сені сырттай менсінбеуші едім. Әлі де жүрегім онша елжіреп тұрған жоқ. Бірақ жазмыштан озмыш жоқ – ендігі қолайлысы сенсің. Ар жақта да өмір бар. Ол жақта лайығы сенсің. Атымтайдан да алар кегім осымен орындалмақ. Егер осыған көнсең, бүгін түнде ел көшеді, сен де әке-шешенді жолға қамда. Есет сенерін де, сенбесін де білмей, мәңгіріп үнсіз қалды.– Ойлан, ойлан. Ойлануға пұрсат. Кейін қапы ұрылып жүрме. Көнсең, мені қаласаң – бізбен бірге кетесің. Көнбесең, қал! Ал мен бұл жерде отырып, енді Атымтайға да, саған да жар бола алмаймын. Қалауың білсін...«Егер ауылда қалсаң, сенің де ендігі күнің белгілі: көп ұзамай Атымтайдың шеңгеліне сен де түсесің. Енді сені де талтаңдатып қоймайды» деп, өз білетінін айтып, ескертейін деді де, көмейіне тірелген сөзді Балзия жұта қойды. «Иә, мені де Атымтай ұстап, өткендегі істерім үшін жазғырып, қамауға алмақ. Оны да сезіп жүрмін» деп, Есет те айтуға оқтала бере жалт бұрылды:– Апырмай, Балзияш-ай, маған қиын шарт қойып отырсың. Мен сен үшін жердің түбіне дейін кетуге әзірмін. Егер жолымыз, кеше-гілердей, сәтсіз болса, маған деген Атымтайдан еш аяушылық жоқ. Су түбіне біржола кеткенім ғой.

– Қорқар болсаң, зорлық жоқ. «Жаман айтпай, жақсы жоқ», егер қолға түсіп қалсақ, не тартсақ та, бірге тартамыз. Бас сауғалар адамың мен емес. Мен – әке үшін ашынған, кектенген жанмын. Тайынарым жоқ. Ал, саған, тағы да айтам, қалауың білсін.– Сонда, қашан... қалай жүрмекпіз?– Ол менің шаруам. Үйдегі үлкендерді әзірле. Көшпен бірге кетеді. Сен менімен бірге жүресің.– Балзияш,.. алтыным, мен сенімен...– Жарайды, ондай сөздеріңді кейін айтарсың. Қазір үздігуге уақыт жоқ.– Көндім. Кеттім бірге.– Ендеше бар үйіңе, әзірлен!– Кеттім, Балзия!– Мылтық, оқ-дәрің бар шығар?– Бар, бар... Әрине, бар...Сол түні, көшіп-қонуға әбден жаттыққан көшпенді жұрт аяқ астынан тағы да артынып-тартынып, Жылысайды бойлап, жасырын жер ауды. Шатқалы мен саласы көп сырлы Алатаудың жым-жымы-на иіріп тастаған үйір-үйір жылқыларын алдарына салып айдап кетті. Арада екі күн өткен соң, Сәлімгерейдің жетісін беретін таңда, ауылда қалған жігіттер де бес қаруын асынып, Жылысайдың аузына барып бекінген. Бұлардың бәрі осынау тау етегін бөктерлей, жапсар-лас қонған бес-алты ауылдың жігіттері. Бәрі де бір-бірімен қоныстас, іргелес көршілер ғана емес, аталас, жақын-жұрағаттар. Көшпен кет-кен жеті байдың жетпістен астам тұқымы. Өңкей әлекедей жалаңған жастар. Бұлардың ішіндегі атасы бөлек бөтені – осы ауылдың тұрғыны Есет пен алыстағы ауылдан келген Сәлмен мен Әлмен ғана. Ораз, Қаназ атты ағайынды қос жылқышыны өз адамдарымыз деп есептейді. Сәлмен мен Әлмен – осы өлкедегі аты шулы ұрылар. Кезінде

Ережеп байдың жалдамалы барымташылары еді. Төңкерістен соң барымта азайып, тұрымтай тұсына дегендей, әркім өз жайын күйттеп кеткен аумалы-төкпелі уақытта да бұлар ата кәсібін тастамаған. Ана ауылда да, мына ауылда да, көбінесе күзге салым, бір қысырақ үйірімен жоқ. Бұл Қисықмойын мен Соқырмергеннің ісі ғой деген әңгіме шаң беріп қалар еді де, әп-сәтте басылар еді, өйткені олар алған малды қайтарып көйт-көйттеудің қажеті болмайтын, құрдымға сіңгендей із-түссіз кететініне ел кәнігі.

Сәлменнің ел ішіндегі лақап аты Қисықмойын да, Әлмендікі – Соқырмерген. Мұны олардың көздерінше айтпағанмен, сырттай осылай атайтындарынан Сәлмен мен Әлмен де құлаққағыс. Сәлмен бала кезінде заңғар жарлы, жылтыр тасты шыңырау құздың биік жықпылына салған ұядан бүркіттің қарақанат балапанын алып, жерге жетер-жетпестен аяғы тайып, ұшып, мойыны қайырылып қалған. Мойын омыртқасы зақымданған Сәлмен сынықшының бір жыл мәпелеп, сылауымен адам қатарына қосылып, ақыры мойын омыртқасы шорланып, қисық мойын болып біткен. Содан бері ел әлгі ұялы құзды да, Сәлменді де Қисықмойын атап кетіпті.

Ал Әлменнің жөні бір бөлек. Туа солай ма, әлде ол да бала кезінде төтеннен келген аурудан зардап шекті ме екен, әйтеуір оң жақ көзінде аттың ноғаласындай бір түйір ақ бар. Қарашығының тап үстінде болғандықтан, айран көзденіп тұрады. Мылтық атқанда қысатын оң көзден, әрине, ешқандай кемшілік көрмесе керек. Әлменнің мерген-дігінде қисап жоқ. Оның соқыр мерген аталатыны осыдан. Былай қарағанда кекесін ат сияқты. Бірақ қазекен ат қойғыш-ау, соқыр мер-ген деген – мергендіктің шегі емес пе? Бұларды түн ішінде әдейі ат шаптыртып алдырған Ережеп. – Қарағым, Сәлмен, сені түнделетіп неге шақырып отырғанымды ішің сезетін шығар. Тағы да тығырыққа тірелдік. Талай қиын шар-уаны өзіңе жүктеп, талай сыналар тұста өзіңнің қолқабысыңды қажет еткен ағаң едім. Бүгін де сенің көмегің керек боп тұр. Жалғыз сенің ғана емес, мына інішегің Әлмен екеуіңнің. Екеуіңдей іс тынды-рар, қысылғанда қысылшаңнан алып шығар бұл төңіректе, құдайға аян, ешкім жоқ. Қалағандарыңды алыңдар. Не тілейсіңдер – соны айтыңдар, – деп, еш уақытта ақысыз-пұлсыз қолы қимылдамайтын тік мінез, тоң мойын Сәлменді әуелі жібітіп алмақ болып, алыстан орағытты. – Ас алып отырыңдар. Мен өз бұйымтайымды айта отырайын. Бұйымтайым емес-ау, сендерге салар ағаларыңның соңғы салмағы. Бұдан соң көрісеміз бе, көріспейміз бе?...Ережептің үні дірілдеп, жыламсырағандай аянышты естілді. Қолы қалтырап, зерен сырлы аяқты «ниет еттім» деп, төгіп алардай Сәлмен мен Әлменге ұмсынды да, бетінде сұр қазының томырылған қарамықтары жүзген қысырдың балдай қымызын шашалып қалардай құныға сіміріп-сіміріп алып, мұртын жалады. – Біз бүгін түнде тағы да тау аспақпыз. Бұл – соңғы әрекетіміз шығар. Осы жолы жолымыз оңғарылмаса, меселіміз қайтып, біржола тауымыз шағылатын шығар. Онда тірі өлгеніміз. Үрім-бұтақтың құрығаны. Нойыс Сәлмен бұдан әрі шыдамады. Бір аяқ қымызды басына көтере салды да, қисық мойнын қапсағай иығымен тұтас бұрып, оқыс дүңк ете қалды. – Әй, шал, сендер тау аспақ түгілі, тескен тау өтіп кетсеңдер де маған бәрібір. Бірің өліп, бірің қал. Сонда, бізге айтарың не өзі? Тоқ етерін айтпайсың ба, ащы шекше созбай, ішінді ұрайын! «Ішінді ұрайын» Сәлмен сөзінің мәтелі болса да, тап Ережеп-терге айтылмаушы еді. «Бұл да бір заманға лайық, етектегінің төске өрлегені-ау. Амалсыз мықшиған тұста одан сайын басынып, төбеге шыққаны-ау» деп іштей күйінген Ережеп түкті беті бір жыбыр етіп, естімеген сыңаймен, ауыр сөзді елемей, ұрының ыңғайына жығыла берді. – Иә, қарағым Сәлмен, сөз, жөн сөз. Тым ұзартып кеттім-ау, рас, рас, сасқан үйрек артымен жүзедінің кері ғой. Айтатыным сол – Сәлмен,

Әлмен шырақтарым, қос арысым, осы жолы да сендер босқан елді қос арыстай жетектеп, арғы бетке алып шығындар. Қай арада шекарашылар барын, жоғын білетін, көз жұмбай-ақ білетін әккі саятшыларсындар. – Ережеп «ұрыларсындар» деп қала жаз-дап, келсін-келмесін «ұрымтал» сөзімен жалтарып кетті. – Жарайды, саятшымыз да, ұрымыз да, оны бүкіл ел, бар қазақ біледі, – деп ашуланғаны ма, ойланғаны ма, Сәлмен қолына алған екінші аяқтағы қымызды жөремелдете ішті де, түнеріп отырып қалды. Әлден уақытта барып басын көтерді. Бұл жолы қисық мойнын бұрмады. – Жәр-рәйді, бұл – өте ауыр шаруа. Бұған күш те, айла да керек. Біз шекарадан әрі өткізіп саламыз. Ар жағын өздерің білесіндер. – Иә, иә, сол ғой бізге керегі. Ал, сендерге не керек? Сұрандар. – Бізге дүние-мүлік қажет емес. Екі жиренді бересің. Ережептің беті жыбыр етті. Екі жирен – бүкіл Жетісу өңіріне, солтүстігінде Семей, Кереку еліне, оңтүстігінде Алатау басынан Қаратауға дейін жайлаған иісі қазаққа әйгілі сәйгүліктер. Қусаң – жететін, қашсаң құтылатын ерекше жаратылған жануарлар. Ат ауыздығымен су ішіп, ер етігімен су кешейін деп тұрғанда бұл аттардың құнына баға жетпейтінін түсінетін Ережептің қазір біреу мойнына мұз салып жібергендей қалтырап, ерні кемсең қақты. – Алындар, алындар. Екі жирен болмаса да, оған татитын талай жүйріктер бар. Таңдағанын алындар.

– Бізге керегі – екі жирен. – Шырақтарым-ау, оны сендерден аяйды дейсіндер ме, осы жолы аман-есен ар жаққа өтсек, екі жирен емес, он жирен құрмалдық. Әттең, екі жиренді кәмпескеде көп малға қосып алып кеткен жоқ па! – Онда, шал, әңгіме осымен тамам! Орнынан келіскендей қосарлана көтерілген Сәлмен мен Әлменнің етегіне жармасқандай қолын көкке көтеріп, Ережеп шыбын-шіркей болды. – Тұра тұрындар, ау, тұра тұрындар! – Ал, тұрдық, енді не айтпақсың? – Сәлмен қарағым, алындар, егер екі жирен осы төңіректе болса, сендерден аяғанымды ит жесін! – Екі жирен қазір Шайтанқорымның ар жағындағы Қосбүйрек шатқалдағы жылқылардың ішінде жүр. Қолыңнан бермесен, жолыңнан алатын кездер келіп еді, әттең, – деп Қисықмойын көзін сығырайта қарап жеркенген адамдай тыжырына қалды. – Онда-а, қателік менен. Алындар, құба-құп, – деп Ережеп екі қолын төсіне басты. – Қателік менен... – Ендеше, осы түннен қалмай көшті Жылысайға бұрасындар. – Жылысай-ға-а?! – Иә, Жылысайға. Әр үйден қару ұстауға жарайтын бір-бір жігіт-тен қалады. Ендігі сөз Балзиямен болады. Ал дайындалындар. Осыны айтып Сәлмендер қайтадан тізе бүкпестен, жаңағы өре түрегелген қалпында, шыға жөнелген... Жылысай Балзияның да, басқалардың да ойына келмеген, тіпті ешқандай реті жоқ жолы еді. Өйткені Жылысайға кірген адам тас қамауда қалғандай, қашан оның аяғына шыққанша ешқайда бұрыла алмайды. Екі жағында тік жарлауыт, қия-қия тастар көмкерген, та-банында жылап аққан бұлақ, өзі де атына лайық желсіз, тым-ты-рыс мүлгіген, ұдай жылы, түбі астаудай тегіс сайдың кемпір-шалы, балашағасы бар көшке қолайлылығына ешкімнің күмәні жоқ. Бірақ мынадай жасырын, асығыс керуенге үлкен қауіптілігі сол – Жылысай жыланша ирелеңдеген биік арналы кең жылға. Онымен қашан бағдарлы жерге жеткенше иірімге түскен қайықша мың бұралып, жүз айналып зықын шығады. Соңынан қуғыншы қуса, ешқайда бұрыла алмай, қолға түскеннен басқа түк амалың жоқ. Босқындардың бұған түспеуге де амалдары қалмады. Тізгінді қисық мойын Сәлменге берген соң, онымен таласып, дәлел айтуға қайда?! Үлкен көш түн ішінде осы сайды бойлап кете барған... Олармен бірге жүрмекші болған мылтық асынып, сойыл сүйреткен жігіттерді алып қалған да Сәлмен. Таң қараңғысында аузынан жылы леп шығып үңірейген Жылысайдың босағасына жеткен жігіттерді күн шыға бір араға үйіріп, біраз жөн-жоба, мән айтты: – Жігіттер, мына Жылысаймен кеткен көш арғы күні түс ауа Тас тамға жетеді. Ол араға жетсе, ешбір қуғыншының да, басқаның да оларды қайтаруға қақы жоқ. Біз осы араға

бекініп, соңымыздан келер қуғыншыларды бір күн бөгеуіміз керек. Қайткенде де Жылысайдың қақпасын бермеуіміз керек. Қауіпті кезде арамыздан үрей шақырар біреу шықса, оған аяушылық жоқ. Атып тастаймын. Билік менің ғана қолымда, – деп Қисықмойын інісіне қарады. Аузына су ұрттағандай, шыққалы сондарынан үнсіз ерген сұсты Соқырмерген де ақ көзі күн сәулесіне ақшаң етіп шағылысып, басын изеді. Осы кезде сай аузындағы үстін жасыл мүк басқан шұбар ала қорым-қорым дәу тастардың ығына төрт-бестен топтап, қалмақша қаңтарған аттардың қасында жалғыз шідерлеулі жал-құйрығы төгілген Құлақасқа айғыр кісінеп қоя берді. Басын кек-житіп, тықыршып, ұзақ шұрқырап кісінеді. Жылысайдың іші, тау бөктері түгел шұрқырап, күңіреніп кетті. Құлағын қайшылап, үйірін іздеген Құлақасқа, өз үніне жауап болмаған соң, бір-екі оқыранып, басын жерге салған. Танауы делдиіп, әлденені Құлақасқадай іздеп, көзі алақтап, аласұрған Қисықмойын айғыр үні тыңғанда ғана шаңқ етті. – Ай, бокмұрын, сен кімнің баласысың? Жігіт ағасы боп қалған Айдарбек қара мұрты жыбырлап, «бокмұрын» дегенге намыстанып, шегір көзі шатынап шыға келді. Ауыл арасында жеушендіге дес бермейтін, тентек, ерке өскен, еш-кімнен беті қайтып көрмеген жігіт намыстан жарылып кете жаздады. – Менің кімнің баласы екенімде не әкенің... – деп орнынан атып тұрып еді, мұның өркөкіректігіне, менмендігіне қанық басқалары бір шатақ шығып кетпесе игі еді деп зәрелері ұшып, Айдарбек үшін жа-мыраса жауап берді:– Ережеп ағаның баласы.– Болыс ағаның баласы Айдарбек қой.– Менің інім, не айтпақшысың? – деп екінші тұстан Ережептің ортаншы ұлы Сардарбек орнынан көтерілді. Даусы бәсең шықса да, ашу мен ыза бет әлпетінен көрініп тұр. Жалпақ, күміс кісесіне бас бармағын сұғып, шікірейе қалыпты.

– Сенен жөн сұраған кім бар? Отыр әрмен шіренбей, қара мұның бауырмалын, – деп Қисықмойын бұған да зекіп тастады. Көзі жалт етіп сұрлана қалған Балзияға қараған байдың ұлдары өздерінің ағат кеткенін түсінгендей, қыбыжықтап, қаймығып, орындарына қайта отырды. – Бұлардың намысшылына не берерсің. Әй, ішінді... егер на-мысшыл болсаң, елінді-жұртыңды тастап, қағынан жеріген құлындай неге қашып барасың? Әй, санасыз немелер. Киген киімдерін қарашы, әй, сендерге не сән-салтанат керек. Анау айғырды неге міндің? Тойға бара жатыр ма ең? Қай атаң, қай қазақ қашып-пысканда, барымтаға барғанда арқыратып айғыр мініпті. Үйірсек малда жазық жоқ! Үйірін іздейді. Алатауды басына көтеріп зар илеп кісінейді. Сен қай жер-де кетіп бара жатқаныңнан белгі бергің келетін шығар. Онда «мен мұңдалап» айғырмен қоса арқырап, кісіне, ішінді... Балзияның есіне Тасбурыл түсті. Бұл ел ішінде аңызға айналған жасамыс айғыр еді. Жазда таудағы жайлауға көшкенде өз үйірімен жұмалап жоқ болып кететін айғыр оты мол шүйгінді сай-саланы өз бетімен еркін аралап, ғайыптан пайда болатын. Арда емген құлын-тайларына дейін итке-құсқа тигізбей, қысы-жазы өзі бағып, өзі қайырып, иесіне анда-санда көрініп жүретін жабайы бурыл айғырды Сәлімгерей бір түнде піштіріп тастаған. Содан бері бас үйретіп, ат қып мінген бурылмен талай күндер бойы тау ішіне кетіп, қажып, шар-шап келетін әкесі, тегі көш жолын барлап, ар жаққа өтуге дайында-лып жүреді екен-ау. Үйірін іздемей, мініске төселіп, жуасыған бурыл бұдан былай ұзақ, үрдіс жүріске, қия жартасқа арқарша өрмелейтін сенімді көлікке айналған. Бірақ ел бұрынғы әдетімен Бурыл айғыр, Тасбурыл дейтін. Қазір де мына жырынды ұры Құлақасқаның кісі-неуіне кіжінуі де содан екен-ау! – Әй, жігіттер, соңыра қай асумен ассақ та, қуғыншыларға жар салатын осы айғыр болады. Қане, тарттырып тастаңдар. Іштерінде қолы емсек кім бар? Ұрының қисынды сөзіне шарасыз мойынсұнған Айдарбек пен Сардарбек төрт-бес жігітпен Құлақасқаның шідерін ағытып, төрт аяғынан байлап, жыға бастады. Алда тұрған ұзақ, ауыр шеру қанды бұт Құлақасқаға қиын тиерін түсінсе де, мал

иелері амалсыз көнген еді...Сәлменнің жорамалы тура келді. Тап сәске түсте етекте жатқан иесіз ауылға сары желдіріп төрт салт атты кірді.Балзия да, Сәлмен де дүрбі салып көріп отыр: Атымтайлар-ау жобасы. Сәлімгерейдің үйіне түскен олар көп аялдамады. Көк үйге кіріп, шошалаға қамап кеткен қос тазыны ертіп лезде шыққан адам (Атымтай болар) қайтадан атқа қонып, текіректете желіп, ауыл-үйді аралап кетті.Балзия да, Сәлмен де алты-жеті шақырым жердегі шашылған құмалақтай арасы алшақ-алшақ салынған жер үйлердің маңында жанды қуыршақтай қыбырлаған аттар мен адамдарды дүрбімен көріп отыр. Иесіз қаңыраған қоралардың ішінен кешеден бері бай-лаулы «ойыншық» аш иттер арсалаңдап шығып жатыр. Шыға үріп, ауыл арасында шапқылап, әрнені тіміскілеп, алақтаған «есалаң» ит-тер әлден уақытта әр жерде топтасып, өзді-өзі таласып, шаң-шұң болысып, ақыры бөрідей шулап, ауылды бастарына көтерді. Естері шығып, әуілдеп, шаңқылдаған, ұлыған ауыл-үй арасының өнерсіз сабалақтарының үндері желсіз мүлгіген тымық ауаға тіке көтеріліп, тып-тыныш мүлгіген тау бауырында бұғып жатқан иелеріне анық ес-тіліп тұр.Еш үйден тірі жан таба алмай, иесіз құлазыған жұртта дағдарған төрт атты әлден уақытта ауыл шетіне шыға берді. Бағыттары – Кіші Басқан. Бұларға ерген екі тазы ғана.– Қап, ана тазылар бүлдірмесе игі еді! – деді Сәлмен дүрбімен көзін алмай. – Мә, мынаумен анық көрінеді. – Сыры кетіп, темірі қажала бастаған ескі дүрбісін екі тастың жықпылында бұғып отырған Балзияға ұсынды.Ит-құстың қасиетін білетін жырында аңшының айтқаны келді: Кіші Басқанға қарай салт аттыларға ере беріп, шегіншектеп, жер тіміскілеп бүгежектеген қос тазы енді бір кезде бастарын кекірей-тіп ауаны иіскелеп біраз тұрды да, Жылысайға туралай салды. Көштен қалғандарын сезгендей, тез қуып жетуге асығып, зымырап келеді. Алымсыздау дүрбімен шалғайдағы ауыл ішін анық көре ал-май отырған Балзияның көзі шырадай жанып, қатар атқан садақтың қос жебесіндей қатар ұшқан қос тазыны көргенде қалай ішін тарта күрсініп қалғанын өзі де аңғармады.Тізгін тежеп, бір араға ұйлығып ақылдасқан төртеу де аттарын күрт бұрып, тазылардың соңынан арагідік шоқырақтата салып, желе жортып келеді.– Жігіттер, – деді Сәлмен, – сақ отырыңдар. Бірақ бері қарай шығып, көрінуші болмандар. Төрт атты келе жатыр. Оларға тосқауыл болу қиын емес. Әлмен, орындарыңа барыңдар. Етектегі ауылмен екі ортада ағынды өзендерді жалғастырар ені тар, табаны терең көк өзек жатыр. Көктемде өткел бермей шүпілдеп толатын көк өзек күзге қарай мүлдем тартылып, құрғап қалатын. Осы өзекке дейін құйындай ұшып жеткен қос тазы лезде қылт етіп қайта шыққан. Өзектен бергі қарқындары баяулай берді. Тау ыл-диынан көтерілген сайын қоян жонданған еңселі бөктер күрт биік-теп, жоғары өрлеу тазыларға оңай соқпады. Әйтсе де кеш бағытын ізінен сезген иісшіл иттер қашан ел соңына жеткенше асығып, жортақтап келеді.Көптен жынын құстырып, аңға салмаған тоқ тазылар тілдері салақтап, қос бүйірін соғып ырсылдап зорға жетті. Жылысайдың аузында әр тастың, әр ағаштың бауырында жасырынған жігіттер-ге арсалаңдай жүгіріп, иесін іздеп жүр. Тас тасасындағы Балзияны тауып алып, құйрықтарын бұлғап, мұңдарын шаққандай қыңсылап келіп аяғына оралып еді, қабағы түйіліп қараған иесі: – Кет, кет! – деп зекіп ұрысқан соң, қайда барарларын білмей кипалақтап, көздері жаси қалған есті иттер алыста байлаулы тұрған Тасбурылды көріп, солай қарай жортақтай жөнелді.Көп ұзамай төрт салт атты да өзектің бергі қырына көтеріле берді. Балзия да, Сәлмен де дүрбімен анық көріп отыр – қаққан қазықтай ат үстінде тік отырған, төртеуінің ішіндегі ең биігі Атымтай. Еште-меден бейхабар, әшейін саяхатқа шыққан адамдардай, әңгіме-дүкен құрған қамсыз жандардай қатар түзеп, аяңмен келеді.Бұлар оқ жетер тұсқа келгенде Сәлмен мергендерге белгі берді. Жылысайдың екі қапталынан қатарымен гүрс-гүрс еткен мылтық үні тымық ауаны тіліп өтіп, сонау ойдағы

ауылдарға жетті. Мылтық оғының жаңғырығына ауыл итері абалап, қосыла шабаланып жатыр. Салт аттылар бір араға үйіріліп, аз уақыт ақылдасқандай бөгелді де, аздан соң Атымтай мен біреуі тағы да бері жүрді. Әскери киінген жігіт таяқша ма, қол қамшы ма, әйтеуір бірдемені шошайтып көтеріп келеді. Басына ақ шүберек байлаған. Бұл жолы, Сәлмен белгі бермей-ақ, Әлменнің өзі сол ақ шүберекті қарауылға алып мылтық атты. Оқ шүберекке тиді ме, тимеді ме, әйтеуір, әскери адам шүберегін төмен түсіріп, Атымтай екеуі біраз сөйлесіп тұрды да кері бұрылды. Бәрі ылдиға қарай қайта шегінді. Көкөзекке түскен Атымтайлар қайтып көрінбей қойды. Өліспей-беріспейтін мына ашынған топтан қаймықты ма, күштерінің тең емес-тігін мөлшерлеп, сондарынан келер қарулы әскерлерін күтіп жатыр ма? Әлде Көкөзек бойымен шекарашыларға шапқыншы жіберіп, соның оралуын күткендері ме? Қашқыншылардың бағытын аңдап қалу үшін жасырын дүрбі салып, аңдып жатулары да мүмкін. Әйтеуір тым-тырыс. Бір анығы сол – Көкөзектен шығып, жасырын келіп тура үстінен түсер мүмкіндік жоқ. Оң жақ, сол жақ бүйірі ашық, алды ылди, артында тау. Бұларды қоршап аларлық еш қисын жоқ. Сәлменнің күдігі біреу-ақ. Ол – Атымтайлар Көкөзектің ішімен келесі тау бөктеріндегі заставаға жетулері мүмкін. Ол ара қалың ел. Сол арадан топ жинап, бұлардың алдын орап кетулері кәдік. Бірақ жолды аңшының аңшысы ғана біледі. Ол жолмен ат сабылтуға көнбіс адамдардың табылуы да неғайбыл. Сәлмен ойындағы бұл күдігін еш-кімге айтқан жоқ. Не де болса, күннің батуын күтті. Жазға бергісіз маужыраған ашық тымық күн кешке қарай жел-дете бастаған. Қарауыл төбе жақтан шудалана жөңкілген ала бұлт лезде қоюлана, көк жүзін торлап келеді. Ымырт үйіріле аспан мен жер тұтасып кетті. – Ал, жігіттер, атқа қоныңдар! Сәлменнің бұйрығын күтіп отырған жігіттер аттарына жүгірісті. Көз байлана, жіпке тізген моншақтай, бірінің соңынан бірі тізілген босқын топ тау өрлеп жолға шыққан. Бірден қияға тікелей көтерілген аттар, тасқа өрмелеген тасбақалар сияқты. Құлынынан тауда аяқтанған жануарлар қашаудай тұяқтарын жерге қадап, биікке өлермендене, өршелене ұмтылады. Ер-тоқымның алдыңғы қасына төстерін тіреп, етбеттей жатқан салт аттылардың тіл-ауыздары байланған. Жылысайдың бойымен, оңай жолмен жүруге шарасыз, мына қиямет-қайымның жолымен кетуге мәжбүр жандар. «Енді қайда барамыз лағып? Осыншама қиналарлықтай, артымыздан қуғыншы жоқ, не болды?» деген көңіліндегі дүдәмалдарын да айтуға шарасыз жандар ең алдындағы – жол бастаған Қисықмойынның соңынан үнсіз жылжып келеді. Барған сайын тау қиясы ауырлап, сыңсыған қарағай мен қайың аралас өскен қалың өткел бермей, биіктеген сайын аттар титықтай бас-тады. Қайсыбір тоқ аттар тез алқынып, бір сәт демалуға пұрсат берші дегендей, төрт тағандап тұрып қалады. Бірі бөгелсе артындағының бәрі тоқтайтынын білетін иесі ондайда атын бүйірлеп, шу-шулеп, кейде қол қамшымен амалсыз шықпыртып та алады. Тастай қараңғы тау іші биіктеген сайын ызғар шашып, көтерілген сайын суық тартып келеді. Түннің бір уағында бұлар екі таудың ортасындағы кең алаңға шықты. Алдарында биік асу – қорым-қорым шұбар ала тасты Азулы шыңы қарауытады. Жаздың ең ыстық айында болмаса, басындағы қары түгел ерімей, ылғи қарала-торала түспен алыстан мұнартып көрінетін сұсты шыңның түрі де бір жосын. Азулы десе – дегендей. Абайлап қараған адам тістері ақсиган бұйра жалды арыстанға да, ақпанда аузынан көбік шашып, айбат шегіп шабынған жыңды бураға да ұксатар еді. Осы шыңның бауырын қиялай өтетін шұбыртпалы жалғыз аяқ жол бар. Бұл жолды жергілікті жұрт Қылкөпір дейді. Қылкөпір десе дегендей – қия тасты жарқабақты жанамалай, бірде биікке өрлеп, бірде төмен құлдилап ирелендей жосылған, бірде түйе өркештеніп, кейде бүкіштеніп ит әуреге салар құныс соқпақтың екі ат қатар сыймас тарлығы өз алдына, екінші жағы күндіз төмен қараған адамның

жүрегі лоблып, басы айналар тіп-тік терең күз. Жақпар тас-ты жалаңаш құздың тап етегінде аласұрып, буырқанып аққан ені тар өзен. Өзен аты – Қас. Жұрт мұны көбінесе өзен демейді, жазы-қысы көгілдер тартқан мұздай суына, адам не малдың аяғы ілінсе, жұлып әкететін мейірімсіздігіне қарай Қастың суы, Қанды су дейді. Қылкөпірден аяғы тайып, құздан құлар тірі жан болса, мәйіті осы Қастың қанды суына соңғы рет жуылмақ. Бұл жолды қай заманда, қай ғасырда кім салғанын ешкім де білмейді, мүмкін, шебер табиғат өзі осылай қашаған шығар, әйтеуір, тап қыл көпірге кіреберіс тұстағы мәрмәрдәй жылтыр жақпар тастың бетіндегі жазуды адам баласы түсіргені анық:

«Тәуекел түбі – жел қайық,
Мінерсің де, өтерсің.
Қайғының түбі – тұңғиық,
Түсерсің де кетерсің».

Бұл шумақ осы соқпаққа арнайы жазылды ма, әлде өмір сүру де осындай бұралаң, қысталаң жол дегені ме, не дегенмен осы бір өлеңде жолаушыны жігерлендіретін әрі сақтандыратын бір ғаламат күш бар. Бір ғажабы – осы жолдың қай жағынан келсе де, екі жақ қақпасына жазылған осы өлеңді айғайлап айтпайтын пенде жоқ. Қылкөпірге кіре дауыстап әндететін адамның аузы екінші ба-сына жеткенше әннен құрғамайды. Құз жартаста жаңғырығар бұл ән естілсе-ақ, екінші басындағы салт атты адам, бірінші ән бастаған жолаушыға қарсы келіп қалмас үшін, қашан ол өткенше күтіп тұрмақ. Сұсты құздан жүрексініп қорыққан адамға ән салу қанша ерсі көрінсе де, бәрібір ән айтып өтпек пенде. Мейлі, жаратылысында әнші бол-сын, болмасын, әйтеуір өзінің шыбын жаны үшін Қылкөпірден ән айтып өтпек тірі жан. Сұйық бұлттың ішінде, дымқыл, сиз далада әркім әр жерде біраз қауяндап, тамақтанып алған соң, Сәлмен бәрін бір араға шақырды: – Жігіттер, жүретін уақыт болды. Жолға дайындалыңдар. Ана бір қарауытқан қорымның ар жағында бұлақ бар. Аттарыңды сонда суарып, айыл-тұрманды тартып алыңдар. Жол ауыр. Аттарын шідерлеп, алаңдағы қалың тау шүйгініне шалдырып, өздері жеке бөлініп, бір отау қойтастың арасында шүйіркелескен он шақты бозбаланың ортасынан біреуі:– Сәке, енді, тап қазір соңымыздан қуып келе жатқан ешкім жоқ, таң сәріде жүрсек те болмай ма, – деп еді, екіншісі де соны құптады.– Аттар да болдырды, өзіміз де қажыдық, сәл тынығып, мызғып алсақ дегендей...Тегі жас жігіттер ақылдасқан болуы керек, басқалары да мұны қостай жөнелді.– Иә, жол да ауыр көрінеді.– Қылкөпірден жарықта өткеніміз де жөн. Кім біледі, атқа сенім жоқ...– Қылдай жерден тайып кетіп мерт болғанша, осы арада жа-рық түскенше жатқанымыз дұрыс. Ұйықтайық, ұйықтамайық, әйтеуір жарықта жүреміз! – деп, алғашқы сөйлеген жігіт бұл жолы бұрынғыдан да нығарлап, бәрінің ойы осы екенін сездірді.– Солай емес пе, жігіттер!– Солай.– Солай.– Дұрыс.– Дұрыс. Балзияның қасында отырған басқа мосқалдау кісілер де осы ұйғарымды жөн көріп:– Иә, сүйтсе де болады.– Шынында да, Қылкөпір дегеннің өзі, атына лайық, тамұқтың сират көпіріндей деуші еді, – десіп, қостай бастап еді, дымқыл суық таста отырған Сәлменнің даусы тазқараның даусындай шаңқ етті.– Әй, бала! Сен өзің кімсің, маған ақыл үйрететін?! Түнде өтуге қорқады екенсің, қал осы арада, су жүрек. Жұртты үркітіп, ала тай-дай бүлдірмей отыр. Қар-ра-а мұны. Мен әкемнің асына не басына бара жатыр ма екенмін... Сендерше, жүруім керек шығар, ырғалып-жырғалып!..Бәрі жым болды. Сәлмен енді шың жаққа бетін бұрды:– Көрмейсіңдер ме, әне. Шыңның тасасынан қара бұлт шығып келеді. Ол нөсер, жауын бұлты. Тау нөсерінің арты қарға айналуы да ықтимал. Отырғандар қара түнде қара бұлтты онша айырмаса да:– Иә, күн бұлттанып тұр-ау....– Құрымдай екен өзі, – десіп, Сәлменді құптап жатыр.– Мәгеркім, нөсер жауды ма, осы жақта қалдым дей бер. Қашан

шұбырта жол дегдігенше өту жоқ. Мәгеркім, қар жауып, жол соқталанса, атпен өтпек түгіл, жаяу-жалпылап та өте алмайсың. Бұл – бір деп қой! Сендер екінші қауіпті нәрсені түсінбей отырсыңдар. Ол жауын мен қардан да сұмдық қауіп! – деп Сәлмен енді бұрынғыдан да үрейлендіре сөйледі. Отырғандар үрпиісе қалды. – Мен сендерге айтпап едім. Бағанағылардың өзекті өрлеп, тым-тырыс жоғалғандарында гәп бар. Олар кеткен жақтағы ауыл жанынан осы шыңның арғы бетін айналып келетін төте жол бар. Атымтай аңшы емес пе. Ол жолды білуі мүмкін. Егер ана ауыл қасындағы шекара-шыларды ертіп, Қылкөпірден шығар қақпада сайланып күтіп жатса, имандарынды айта бер. Бұл – екі деп қой. Ал, үшіншіден, ең аб-залы – мына үш шақырым – Қылкөпірдің азабына шыдап, тезірек өтіп алсақ, ар жағында қол созым жерде шекара бітеді. Сендерге ешкімнің тиюге қақысы жоқ. Ар жағынан қалай өтесіңдер – ол менің шаруам емес. Бұдан әрі сөздің қажеті болмады. Бәрі де атқа қонды... Бұл ара-дан Қылкөпір онша алыс та емес екен. Бірақ алыс болмаса да, жол өте ауыр еді. Шыңға қарай көтерілген сайын шатқалдар жиі ұшырап, қия белге қиыстап салып, талай бұралаңмен тырмыса өрмелеген тау аттары тез титықтап қалды. Бәрінен де қарсы беттен жауа бастаған суық жаңбыр жүргіншілерді одан бетер қажытып, уайымға салды. Сәлменнің қауіпі рас екен. Жүрген сайын аспандағы бұлт түйіліп, алға жылжыған сайын дымқыл жауын иісі күшейе түседі...Әйтеуір, өлдім-талдым дегенде жетті-ау белгілі межеге. Жол бастаған Сәлмен ат тізгінін тартып, ыққа қарап, артындағыларды тоқтатты да: – Жеттік, жігіттер. Мына алдымызда – Қылкөпір. Енді бы-лай болады. Балзия, сен менің астымдағы Тасбурылға ауысып мін.

Астындағы атың қанша сенімді дегенмен, Тасбурылдай емес: сосын, жігіттер, бір-біріңнен екі сажыдай алшақ отырыңдар. Кім біледі, оқыс шегініп, не тұяғы мүлт кеткен ат өзімен бірге кейінгісін ала кетуі кәдік. Аяқтарыңды үзеңгіден шығарып, ат тізгінін бос қоя беріңдер. Атты тебініп, не қамшы салмаңдар. Тақыммен ғана жүргізіп отырсаңдар жетеді. Ат құздан таяр болса, жарға қарай қарғуға дайын отырыңдар! Біреу-міреу құздан құласа, оны құтқарам деп төмен қарап, әлек болмай-ақ қой. Аялдаушы болма, алға тарта бер. Бұл арада таудан ұшып өлген адамның сүйегін әмәнда Қастың суы жуады. Бетінді сипап, көзіңе жас алма, жүрегінді тоқтатып жүре бер. Буының босап, белің қайысты дегенше, төмен қарай өзім де ұштым дей бер. Ер үстінде екі жамбасыңа кезекпе-кезек ауысып, жүріп келе жатқан атты жаңылдырма. Тік отыр. Таулы жерде, тау аттарының құлағында ойнап өскен жігіттер мұндай жолда не істеу керек екенін білсе де, Сәлменнің айтқандарын тұңғыш естігендей мұқият тыңдады. Бір-екі аңшы, жылқышы жігіттер болмаса, Қылкөпірді көбі көрмеген. Балзия ғана, әкесі мен Атымтай – үшеуі ертеректе анда жүріп, бір рет өткені бар. Сәлмен жігіттерді кезекке салып, ең соңына өзінің інісі Әлменді қойды. Балзия сенімді Тасбурылмен жол бастайтын болды. Тұңғыш рет Қылкөпірден ән салмай, «бисмиллә иррахим!» деп, іштей ғана имандарын айтқан қашқындар, жеті қараңғы түнде қара жауынның астында жалғыз аяқ шұбыртпаға түскен еді...Дәл бұлардың жетуін күтіп, қас қылғандай жауа бастаған күзгі тау жаңбыры ат тұяғы соқпаққа тиер-тиместен төпеп кетті. Және де қолайсызы сол – жаңбыр жар жақтан емес, құз жақ ашық бет-тен жолаушылардың қарсы алдынан қиғаштай соғып тұр. Әйтеуір, бір жақсысы, әшейінде Азулының белуарынан түйенің шудасынша белдеулеп, сақиналанып жататын бұлт қазір шыңнан биік. Егер қара жауын қара бұлтпен араласа жауса, қанша әккі деген тау аттарының өзі аяғының астын байқамас па еді, қайтер еді? Бүкіл жолаушылардың керуенін бастаған Тасбурыл айғыр кезін-дегі өз үйірін талай қауіп пен қатерден аман алып шыққан ақылды, ес-тілігі қазір де есіне түскендей, өзі не үлкен жауапкершілік жүктелгенін сезінгендей, қос құлағын тігіп, көзін жерден алмай ілбіп келеді.

Елендемейді де, анда-санда ауыр аяғын бір басқанын мың басқанға балап есептеп келе жатқан сияқты. Жылқы баласының көзінен гөрі, тұяғы көргіш деген ып-ырас. Аясы кең көзі алды мен артындағыны түгел көруге жаратылса, шақпақ тұяғы аяқ астындағыны түгел көруге жаратылған дейтін бапкер-сыншылар сөзін білетін Балзия алғашқыда шұбыртпа жол табанына еңкейе қарап, жүрексініп еді, енді тізгінді бос қоя беріп, атты еркіне жіберіп, тар соқпақтың қиямет-хикіметін есінен шығаруға тырысты...Енді Балзияның ойына оралған бір-ақ нәрсе – ауыл шетіндегі ескі зираттың орта тұсындағы жас қабір – сары топырағы томпиған әке қабірі. Сәлімгерейдің сүйегін үлкендердің ұйғаруымен төрт құлақты зираттың іргесіне жерлеген. Шикі кірпіштен өріп, кісі бойындай етіп көтерген соқпа там – Сәлімгерейдің жұбайы Мәрзияның бейіті. Іші-не салт атты адам кірсе көрінбейтіндей қалың алабота басқан. Төрт құлақтың біреуі жел өтіне мүжіліп, құлапты. Сәлімгерейді қойып, ерлер құран оқып қайтқан соң, Балзия әдейі барып көрген. Ше-шесі мен әкесінің бейітін бірге қосып, қайта басын көтеруді ойлаған. Енді ол ойын іске асыру – қайда?! Әке моласы жылдар өткен сайын жермен-жексен басылып, мүлдем ескерусіз қалады-ау. Қайран, әке! Тым құрмаса, басыңа күмбездетіп зират та соқтыра алмадым-ау. Әлпештеген жалғыз қызыңнан не шапағат, не қайыр көрдің. Ең бол-маса, басыңа құлпытас орнатып, аты-жөніңді де ел қатарлы жаздыра алмай кетіп барамын. Тіпті сенің өліміңе де мен кінәлімін. Кешіре гөр, көке! Тірі болсам, әйтеуір...Балзияның ойы шорт үзілді. Тізгіні бос бурыл айғыр сылбыр ба-сып, асуы көп алыс жолды түсіне ме, жиі пысқырып, қия жолдың тап биік мүйісіне жақындай бергенде жар тұмсығынан біреу шыға келді. Алдынан қараң еткен аттылыдан шошып кеткен Балзия: – Бүгім-ай?! – деген үрейлі үннің аузынан қалай шыққанын өзі де аңдамай қалды. Тұншыға дірілдеген өз даусынан өзі үркіп, ат тізгінін қалай тартып қалғанын да байқамады. Тап алдынан бейуақта қақшаң еткен бөтен атты жатырқағаны ма, жол азабын сездіріп шағынғаны ма, бурыл айғыр танауы пырылдап, оқыранып, ауыздықты қарш-қарш шайнап, тықыршып зорға тоқтаған. Бұған әрі тыпырлап, не көлденеңдеп асаулық, қызбалық жасауға болмайтынын есті жылқы жақсы біледі. Оқыстан тұяғы тайып кетсе, не күйге ұшыраын тауда өскен әккі жануар адамша түсінеді.Қарсы алдынан шыққан жолаушы тіл қатқан жоқ. Енді бәрібір, не шегініп, не қағылып жол беру мүмкін емес. Арқасында шошайған мылтығы бар адам аттар тұмсық тірескенде барып тізгінін тежеді.

Астындағы ат та, Тасбурылмен қосыла оқыранды. Соңынан ілескен екі-үш аттылының да қарасы көрінеді. Одан кейінгілерінің қанша екенін кім білсін, келесі бұрылыста болар. Балзияның соңынан шыл-быр жетер жерде үздік-создық шұбырған салт аттылардың да алды тіреліп, төбеге ұрғандай оқыс тоқтаған. Бұлар да жар тасасынан шыға келген адамдардың қарасын көздері шалып қалғанда, тұла бойлары дір етіп, тізгіннен бос қолдарын қаруларына апара берген.– Балзия, мен ғой, – деген таныс үнді естігенде, жақын кеп тоқтаған түнгі жолаушының бар тұлғасын – Атымтай екенін тіпті астындағы қарагерге дейін жазбай таныса да, қыз жүрегі тағы да солқ еткендей болды. Не қорқыныштан, не қимастықтан, не тұтанған кектен екені белгісіз – екі беті дуылдап кетті. Тап қазір не істерін білмей амалсыздан дағдарып, ат үстінде мелшиген Балзияның тамағына тас тығылғандай бір сәт үні де шықпай қалды. Екі жақтан да тау қиялай көтеріліп, бірінің соңынан бірі құйрық тістесе тоқтаған салт аттылардың үрейлі сыбыстары ғана, сусымалы малта тастардай сусылдап, ең соңғы жолаушыға дейін жүгіріп өтті.– Не боп қалды?– Неге тоқтадыңдар?Бағана, кештен бері, тауды бірде қиялай, бірде қапталдай өтіп, жадағай бөктерлі жерлерде желе жортып,

алға тынымсыз жылжыған тау аттары мен қылдырықтай жол үстінде бөгелгендерін сәл аялдау деп түсінсе керек, жылқы малының әдетімен тұра сала кезек пе-ке-зек сарғытты. Бұдан әрі құлақтарын қайшылап, елендеп, қайсыбірі оқыранып, енді жүреміз бе дегендей, алдыңғы жаққа елегзи қарап тықыршыған. Иелерінен белгі болмаған соң ғана жайбарақат қалыпқа түсті. Иелерінде ондай жайбарақаттық жоқ, ең соңғысы алдындағысынан, ол өз алдындағысынан сұрап, мардымды жауап ала алмаған соң, көпке дейін бір-бірімен де тіл қатыспай, үнсіз тұнжырап тың тыңдады. Әзірше білетіндері – алда үлкен қауіп бар. Мылтық, сойылдарын оңтайлай ұстап, сақ отыру керек. Бірақ қару-жаракты демеу ету де тап бұл арада әншейін далбаса. Түнектей түнерген жар үстінде тұрғанда не көмегі тиюші еді. Атымтайдың ту сыртынан тоқтаған адам кейінгілеріне орысша –лап әмір беруі мұң екен, әскери тәртіпті түсінетін адамдар бір сәтте тына қалды. Жолаушылардың үсті-басын малмандай қылған қара жауын да бұл кезде сап болған. Сұп-суық тау ішінің құлағы түрік, әлдебір үрейлі жайды күткен-дей, тым-тырыс. Анда-санда аттардың оқыранып не пыскырғаны болмаса, екі жақтағы адамдар да не хабар, не бұйрық айтыларын күтіп, демдерін ішінен алады. Балзия алдындағы адам нұсқасын анық көрерліктей көзі үйренгенше үндемей шыдап бақты. Көзі үйренгесін де, Атымтай қайтадан сөйлегенше жағының жігін ашқан жоқ. Ойланғанындай болды – ол тағы да тіл қатты. Тағы да, жаттап алғандай, жаңағы сөзін қайталады:– Балзия, мен ғой!– Сен болсаң, қайтейін! – Балзияның үні енді батылдау шықты.– Ақылға келсейші, Балзия!– Кім ақылға келуі керек, сен бе, мен бе? Екеуі де қанша баяу сөйлегенмен артындағы үш-төрт аттылығы сөздері естіліп тұр. Соңғы жақтағылар тағы да шыдамсызданып, алға мойындарын созады:– Не деп жатыр? – Кімдер екен өзі, қанша адам?– Енді не істемекпіз? Балзия мен Атымтайдың сөзін естіген Сәлмен артындағыға баяу ғана, бірақ зілмен үн қатты:– Бөрікпендер! Шыдандар, мұндар! Сәлімнің бұйрығын артындағы адам бұлжытпай қайталады:– Бөрікпендер! Шыдандар, мұндар! Осы сөз айна-қатесіз қайталанып, ауыздан-ауызға қақпақылда-нып, ең соңғы жетпіс жетінші жігіт Әлменге де лезде жетті:– Бөрікпендер! Шыдандар, мұндар! Осыдан соң тағы да жұрттың үні өшті. Енді сөйлескен екеу ғана.– Ойлан, Балзия, райыңнан қайт. Әлі де кеш емес.– Мен ойланғанмын. Көкемнің сақалы қанға боялып жатқан күні ойланғанмын.– Ол енді рас, – деп Атымтай күмілжіп қалды... – Жазатайым болды. Көздеп атқан ешкім жоқ. Енді... атыс кезінде адам шығыны...– Сондағы шығынға шығарғандарың менің жазықсыз әкем екен ғой...– Балзия, түсінші... Неге жазықсыз дейсің?!– Ә – ә, сол-лай ма! Әлі де жазғырады екенсің ғой. Әлі де түсінбеген екенсің. Кет былай жолымнан! – деп шаңқ еткен Балзия атын оқыс тебініп қалды. Қос өкпесінен шоңқайма етіктің темірдей өкшесі солқ еткізе тиген-де, бағанадан бері бұйығып мүлгіген Тасбурыл оқыс селк етіп, алға ұмтылған. Андаусызда кимелеп, жанамалай қаққан әлде айғырдың апай төсінен амалсыз ығысқан қарагер шок басқандай шошынып, жарқабаққа қарай жан ұшыра ырғыды. Қалың жалды мақпал мойындары үйкеле айқасып, танаулары пырылдаған үрейлі аттар бұдан әрі тырп етпеді. Тізгіндерін жи-най қойған иелері де тым-тырыс. Терең құзға қарай шатқаяқтай ығысқан қаракердің бір жақ тұяғы тайып барып, жол жиегінде-гі домалақ тасқа темір таға шақыр етіп тигенде, құзға қарай итініп тұрған қол диірменнің көлеміндей қайрақ тас от шашып, төмен қарай қопарыла құлаған. Түпсіз зымыранға зымырай ұшқан тасты қараңғыда көрмесе де, қия тастарда тау ешкілерінің лағындай секіріп өскен тау тұрғындары Балзия мен Атымтай іштей сезінді. Ашумен ұмтылған Балзия өз ағаттығынан шошыса, андаусызда мүлт кете жаздаған Атымтай өз аңғалдығынан шошыды. Тас төбелері шымыр-лап қоя берген екеуінің де жүректері бір сәт соқпай қалған сияқтанды. Шыңырауға кеткен қара тас жансыз

тас емес, кеуделерінен үзіліп түскен, тап қазір бір-біріне жібімейтін мейірімсіз тас жүректері секіл-ді. Бұл екеуінің артындағы құйрық тістескен аттылар да мына оқыс қимылдан үрейленіп қалған. Енді олардың да жүректері тітіркеніп, демдері шықпай үнсіз отыр. Ауыр тас бар салмағымен төмен құлдырап, жардың бауырын қия-лай өскен тырбық, бұқпа бұталардың ұштарын сытырлата сынды-рып, ұшып барады. Өлден уақытта ғана, аласұрып, бұрандай аққан асау өзенге гүмп етіп, су табанындағы ірі пілтастардың ара-арасы-мен төмен қарай салдыр-гүлдір аға жөнелді. Қияда құлақ түрген салт аттыларға мұның үні шелектегі суға тастаған малта тастай ғана шолп етіп, талып жетті. Осы бір үрейлі сәт қас қағымда өте шыққанмен, Балзия мен Атымтайға таяу қашқындар мен қуғыншылардың көз алдында жарқ еткен үрей оты көпке дейін өшпей тұрып алды. Қиядан құлаған қара тасты қараңғыда көрмесе де, әркім әр түрлі елестетіп отыр. Біреуі-не ол тас адамның үзіліп түскен басындай, екіншісіне жардан ұшқан дәрменсіз ат болып елестеді. Бәрі де іштей ойлап, іштей жобалап, тілдері байланғандай ұзақ үнсіз қалған. Осы бір үнсіздікте Атымтайдың басынан неше бір ойлар аласа-пыран етіп жатты. Бәрі – мына қашқындарды қайтсе кері қайтару амалдары: жаяу түсіп, жарға сүйеніп атысу; мылтықты көкке атып, арттан келер тың күшті айтып қорқыту; ашу шақырмай-ақ, адамша сөйлесіп, сөзбен жеңу; амалын тауып алдап көндіру. Осыншама шым-шытырық ойлардың қайсысының ұшынан ұстарын білмей тұрды да, Атымтай енді айлаға басты: жуас сөйлеп, Балзияның райынан қайтару, адасқандарды жөнге салу. Балзия икемге келсе, басқалары қайда кетер дейсің...– Жарайды, Балзия, сен кеттің дейік, сонда қайда бармақсың!– Дүние кең, басымның ауған жағына барамын.– Өз жерінен жеріген адамға дүниенің кеңдігінен не пайда?!– Өз жерінен? Менде өз жерім бар ма? Менде жер жоқ. Сендер-де ғана бар.– Балзия, осындай тар жерде қисық сөзді қайтесің. Кіндік кескен туған жерің – ата-мекенің, елің-жерің емей немене?– Ондай, Атымтай, сен де ондай намысқа тиетін, зығырыңды қайнатар сөзді айтып қайтесің. Несіне сынайсың, несіне қажисың. Кетем деген, әттен, үш ұйықтасам ойымда болып па!– Иә, дұрыс айтасың. Екеуміздің арманымыз қайда. Өмір бойы қол ұстасып өтерміз, жаңа заманның жаңа төл басы болармыз дейтін қиялымыз қайда?– Ол арман, ол қиял бір күнде дауыл соғып, желге ұшты. Енді жо-оқ, Атымтай! Ол әншейін қызыл сөздер...– Уәдеге берік болайық дейтініміз қайда?– Уәде, уәде! Сонда мен уәдемде тұрып, сенің әйелің болуым ке-рек. Кеше ғана әкесін қанға бояған адамның қойнында махаббаттың бал шарабын ішіп жату керек Балзия. Қандай тамаша! «Мың бір түннің» кәнизактары да ондай рахатқа бөленбеген шығар. Жүсіп пен Зылиха да ондай ғашықтың дертіне ұшырамаған шығар.– Жарайды, Балзия! Айтқаныңның бәрі дұрыс дейік. Мен жа-зықты екенмін. Бірақ ел жазықты емес қой! «Ерден безсең де, елден безбе» демеуші ме еді аталарымыз. Балзия мырс етті. Зығырлана, тістене күлді:– Сен қай елді айтып тұрсың? – Артыңда қалып бара жатқан еліңді айтам.– Артымда елім емес, әкемді өлтірген жауларым қалып барады. Елім қасымда. Мына менімен еріп келе жатқан жұрт – менің елім.– А-а-ай, Балзия, бұл ел ме, үркердей ғана аз ауыл, бүгін адасқан ауыл, ертең азған, тозған ауыл болады. Өзің өкінесің.– Өкінем бе, өкінбеймін бе, ол менің шаруам.

– Сенің ғана шаруаң болса бір сәрі, бүкіл елің өкінеді, бүкіл бір ауыл ертең шашылған тарыдай әр тауықтың тұмсығында кеткенде, тоз-тоз боп құрығанда бар қарғысты сен көтермекпісің?– Атымтай, сен менің мінезімді білесің ғой, сенің ендігі үгітің маған жүрмейді. Қорқытқаныңнан ықпаймын. Біз енді кетуіміз ке-рек, жолымызды бөгеме! Егер осы Қылкөпірдің үстінде айқасар болсаң, біз дайын. Атысуға да, шабысуға да дайынбыз. Бізде аянар да, қарманар да ештеме қалған жоқ. Солай емес пе?! – деп Балзия енді шын ашу шақырып, бұлардың сөзін үнсіз тыңдап, сақ отырған Сәлменге бұрылды. Бағанадан бері

ұзақ, бос сөзге зорға шыдаған азулы ұры ендігі билік өзіне тигенде даусын көтере сөйлеп, әлде қорқытқаны, әлде шынтуайтқа келгенде аянары жоқ өлермендігі ме, алдына өңгерген мылтығын алдағыларға естірте сырт-сырт еткізіп оқтап:– Иә, босатындар, ашындар алдымызды, әйтпесе, атысамыз! Әй, сарбаздар, оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды! – деп, соңындағыларға айғай салды. Сәлменнің артындағы даусы шіңкілдеген салт атты адам мерген сөзін бұлжытпай кейінгілерге бұйрықпен қайталады:– Оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды! Әлде үрейден, әлде ашынғаннан ба, әлде сес көрсеткендері ме, тығырыққа тіреліп, түнгі ұзақ қимылсыз тұрыстан болар, тоңазыған адамдардың даусы иесіз тау ішін жаңғырықтырып жіберді.– Оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды! – деп ұрандаған дауыстар әр тұстан қайталанып, соңғы Әлменге дейін лез-де жетті. Шатқалдар мен шыңдар, қойнаулар мен құздар жаңғырығып, «оқтандар мылтықтарыңды, сайландар сойылдарыңды!» деген суық сөзді асыға қақпақылдап, сай-сайдың, жыра-жыралардың, жылға-жылғалардың бойымен лезде таратып, Іле, Жоңғар Алатауларының алыстағы сілемдеріне қарай ала қашып, Аруел, Кетпен, Қайшы, Шірге, Тура су тауларына күмбір-күмбір жеткізіп жатты. Талай-дан бері түн баласында мұндай жарыса шыққан өктем, екпінді да-уысты естімеген тау тағылары да елең етіп, беймаза күйге түсті. Суық шыңдарға таяу өскен биік бәйтерек бастарында қалғыған бүркіттер, қанаттанған түлектеріне дейін елең етіп, бастарын оқыс көтеріп, қайрақ тұмсықтарын тақылдатса, әр тұста, тас қияда сақалы жел-біреп жатқан сақшы тау текелер де мұрындары пысылдап, жау келіп қалғандай бақылдап, орындарынан атып-атып тұрды. Аршалы жер-лерде шауқарлар, құздарда ұларлар шулап кетті. Жаңа ғана алып ұйқыда маужырап, арагідік иінінен басқан бұлт пен қою тұманнан қалжырағандай мүлгіп, қалғып тұрған тау іші енді дүр сілкінгендей. Тау ішінде үрей бар, тау қойнауларында қорқыныш бар. Астарынан жер сілкініп, қозғалып кеткендей әр тастың, әр ағаштың тұла бойын-да қалтыраған діріл бар. Осы бір діріл, осы бір үрей, қанша сестеніп, қанша батылданып бақса да, бір-бірімен тұмсық тірескен екі жақтың тұла бойындағы діріл мен үрей еді. Айтарын айтса да, Балзияның да құйқа тамы-ры шымырлап қоя берді. Атымтай да заматта аласұрып өрекіген жүрегін баса алмады. Бәрі де үзеңгіден шығарып демалдырған аяқтарын қайта үзеңгіге салып, ғұмыры адам баласы естімеген, өздері де әлі қалай боларын білмейтін құз басындағы қырғын айқасқа дайындалып, тізелері аз-кем қалтырап кетті. Қазір атой салып, мына қараңғыда бір-біріне бетпе-бет ұмтылса, не боларын кім білсін. Ше-гінуге не бұрылуға келмейтін мына қылдырықтай жолда, әйтеуір, тірі қалмайтындарын іштері сезеді. Алдымен аттары ұшады құз басы-нан. Ат үстінен амалдап секіріп, жарға жармасқандар да аман қалар деймісін. Алға ұмтылған аттардың тұяғында жаншылып немесе жан ұшырып жобамен сілтеген сойыл, шоқпар астында қалбаң ойнап, та-садан атылар мылтық оғынан-ақ кім тірі қалушы еді? Мұны екі жақ та жақсы біледі. Жекпе-жек атысып-шабысып, ұмар-жұмар алысып-жұлысып алға ұмтылған тірі жан қанша күш көрсеткенмен, тап мынадай арада соңына дейін сүрінбей жетуі неғайбыл. Сойыл не оқ тиіп жардан құлап бара жатқан тірі пенде соңғы ақтық күшін салып, тал қармағандай жанталасып, алдындағы жуан тұңғыыққа бірге ала кетуі хақ. Осылайша бір-бірімен қоян-қолтық құшақтаса жабысып, бәрі де төменде тулап аққан Қастың суына шолп етіп шомылып, тасқа соғылып, мылжа-мылжа сүйектері ағынды Ілеге құяр жерден бір-ақ шығары мәлім. Мұны бәрі түсінеді. Бәрі де қорқады. Бірақ кері қайтар жол жоқ. Мұны Атымтай да жақсы біледі. Атымтай да жүрексінеді, бірақ бұларға да шегінер жол жоқ. Сонда не істемек керек? Тап алдында, жөнге көшпей шаңқылдап, бет бақтырмай Балзия тұр. Асау тайдай еркін өскен тентек ерке қыз, ойына келгенін істемей тынбайтын қыңыр, есірік қыз. Намыс-

шыл бір бет, адуын қыз. Атымтайда да намыс бар, Атымтайда да жүрек бар. Бірақ тап осы арада, бәрінен де ақыл керек. Ақылсыз қимылдадың – күш те, жігер де, жүрек те түк емес. Бәрің науыт боласың. Бәрің қиядан құлап, тып-типыл боласың. Ал қызбалық жасамай, ақылға салса, не істемек? Екі жақ та аттарын тастап, келе жатқан бағыттарына қарай, жарға сүйене жылжып, бір-біріне жол берулері керек. Сонда қашқындарға көпе-көрінеу жол ашып, өздері елге құр қол салпақтап, ұят қана емес, қылмыс аркалап оралу керек. Түнгі салқында Атымтайдың маңдайынан шып-шып тер шықты. Ауа жетпей тынысы тарылып, жүрегі тулаған намысты жігіт жауап-ты қызметкер. – Балзия, мен жібергенмен сендерді, менің соңымда тұрған әскерлер жібермейді. Мен жалғыз шеше алмаймын. Ақылдасайын. Олар қалай ұйғарады. Солай болады, – деді. «Әскерлер» дегені Атымтайдың соңғы амалы еді. Әйтпесе, қай-дағы әскерлер? Бар-жоғы жолдағы елден зорға құраған он-ақ адам, шекара күзетіндегі екі әскер, мемлекеттік саяси басқармасының үш қызметкері. Айналасы – он бес адам. Атымтай да, оның соңында ат құйрығын тістестірген Протазанов та өздерінің қателіктерін түсініп, қап ұрылып тұр. Кеше түсте мұқият қаруланған, сайдың тасындай өңкей атжалмандай шұлғыған қарулы, мерген жігіттерге бетпе-бет төтеп бере алмайтындарын сезіп, үн-түнсіз жасырын тау асып кеткен. Ойлары – мына қылтадан бұрын өтіп, қашқындардың тап алдынан шығып, өте ыңғайлы Қаракорым тастарының арасына ертерек бекініп, оларды бері қарай аттатпай қою еді. Бір-екі күн бөгесе, арнайы шақырылған шекара әскерлері жетіп, қашқындардың тап желке тұсынан шығып, оларды екі жақтан қыспаққа алып, тоқтатар еді. Ол ойлары іске аспады. Есептері қабыспады. Қашқындардың тап осы араға жетерін білгенде, өздерінің үлгермейтіндерін тура есептегенде, мына Қылкөпірдің шығар аузын-да, ұрымтал жерде бекінгендері жөн еді. Бірақ не керек, бәрі кеш. Үлкен қателік өтті. Бәрінен де бүкіл ерлердің ортасында жалғыз әйел жынысты Балзияны айтсайшы. Атымтайдың қол-аяғын матап, миын шағып қинайтын да – осы Балзия. Тап жауларына деген қаталдығымен есімі елге жайылып, осы төңіректегі ауылдар мен бұрынғы қазақ-орыс станицаларының тұрғындарына дейін Атымтай десе сілтідей тынып, бет қаратпайтын қаһарынан ғана емес, сырттай атынан-ақ үркіп, ығып жүретін өрттей жанған, қайратты қайсар жігіт қазір амалсыз жуасып, қажып тұр. Кеше ғана әкесін өлтіріп, бүгін қызын өлтіру – аяусыздық жолы емес пе? Оның үстіне – Балзия қалыңдығы. Бүгін ашумен кетіп бара жатса, ертең қайта оралмасына кім кепіл? Бәрінен де іштегі нәрестені айтсайшы. Ертең дүниеге іңгәлап келер бейкүнә сәбидің не жазығы бар. Қаңғып келген оқтан ұшып өлсе анасы, не бір тұтқиылдан апатқа ұшыраса, туысы көзіне жас алып, жат адам мүсіркеп қана қояр еді. Ажалға ара тұра алмасын білген пенде қайғы жұтып егілгеннен басқа не шара, не айла жасасын? Ал көре тұра өлтіру, көре тұра өз баласын өзі тұншықтырып өлтіру – бұл жауыздық жолы емес пе? Қазір бет-пе-бет келген екі жақтың да алдында тұрған – Атымтай мен Балзия. Не Балзия – Атымтайды, не Атымтай Балзияны жардан құлатып, алға жылжу керек. Қашан құздан өзі ұшқанша арттағыларға жол са-лып, алға ұмтыла беру, тек ұмтыла беру. Осы фәни жалғанда бұдан асқан қылкөпір, а-ай болмас. Бұл да ер басына тұтқиылдан төнген зауал шығар... Атқа бір жамбастай отырып артына бұрылған Атымтай бағанадан бері алдағылардың сөзін тым-тырыс тыңдап, амалсыздан дағдарған Протазановқа: – Николай Васильевич... – деді баяу ғана. Бұдан әрі көмейіне тірелген сөзді айта алмай бөгеле берді. Оның көмейіндегі «енді не істейміз?» деген сұрақты Протазанов айтпай-ақ түсініп отыр. Бұрын жұмыс бабында талай тұйыққа тірелгенде көп қиналмай-ақ кесімді сөзін кесіп айта білетін, талай шиенің түйінін шешіп кететін алғыр басшының тап қазір нағыз тығырыққа тығылғанын, бұдан шығар жол таба алмай, амалы құрып шын қысылғанын сезіп отыр.

Протазановтың да бұған қосар ақылы да, айла-амалы да жоқ. Әсіресе ең соңындағы атта отырған, тәжірибелі шекарашының қараңғыда шимайлай, баттита жазған тілдей қағазы қолдан-қолға көшіп, әуелі Протазановқа, содан соң Атымтайға жеткен еді. «Здесь нейтраль-ная зона» деп жазылған ескертуі мұның да қолын байлап тастады. Ендігі сенгені екі жақ өзара келісімге келер, бетпе-бет айқастан се-скеніп, қаймығар деп еді. Қашқындардың бет қаратпас сұсынан түңілейін деді. Әсіресе ең алда тұрған, алдымен оққа ұшып, күздан алдымен ұшуға тиіс Балзияның Атымтайға үлкен тосқауыл екенін, батыл жігіттің қолын байлап тұрғанын Протазанов та жақсы түсінеді. Ол екеуінің арасындағы титімдей бала күндерінен бауыр басқан айырылмас достық соңы махаббатқа айналып, көп ұзамай үйлену тойларының болатынын да естіген. Кейде өзімен құрдасындай қалжыңдасып, кейде әкесіндей ақылдасып, көп кеңестер сұрайтын Атымтай осы арада көпті көрген адамнан тағы да аталық көмек күтіп, үлкен салмақ артып тұрғаны айтпаса да белгілі. Төңкеріс жолында та-лай-талай өткелдерден өткен, дүние жүзіндегі ең ірі сорақы аталатын патша түрмелерінің адам төзгісіз сыз едендерін жастанып, қорлық, зомбылықтың неше бір түрін басынан кешкен, азамат соғысының ба-сынан аяғына дейін қару асынып, ат үстінде қалғып, түн ұйқысын төрт бөлген, тап жаулары мен ірілі-ұсақты бандылармен шайқаста әсте мойымаған табанды коммунист, тәжірибелі қарт Протазанов осыншама ғұмырында тап осындай тұйыққа тірелмеген шығар-ау! Тап осындай өткелге кездеспеген шығар-ау! Таң бозара бастады. Күзгі тау ішінің таңы да қырдағыдан бөлек. Қай беттен таң қылаң беріп, түнерген түн қабағын қай жағынан ашары да белгісіз. Күннің қай тұстан шығарын аңғару қиын. Әйтеуір, бозамық тартқан тау қойнаулары бірте-бірте қылаңдап, үңірейген қараңғылық күлгіндене берді. Әр жерден бұлдырап биік сұсты шыңдардың төбесі шошайып көріне бастады. Етек жағы түбі көрінбейтін тұңғиық қара-су сияқты. Терең құзды сайлар мен шатқалдардың нұсқасы көзге шалынар емес. Желсіз тымықта ұйып қалған қалың соқыр тұман сұр ешкінің қопсыта тастаған түбітіндей. Аспан да сұр, тау да сұр. Айна-ла қоршаған алып тас қамаудан дымқыл иіс қана білінеді. Тұман иісі, сыз иісі, шірік ағаш иісі. Жол жиегіндегі жарлауыт жалаңаш тастар бусанып, бүкіл тау іші тымауратып тұр. Тау тіршілігінің алғашқы белгісіндей, терең құздың табанындағы жан-жағын самырсын, ырғай көмкерген жер тамырындай өзен маңында шикылдаған торғайлардың үні естіле бастады. Таң хабар-шысындай, ұйқыларынан ояна сала бір-біріне әлсіз ғана дыбыс бер-ген торғай үндерінде жазғы салтанат жоқ, күзгі салқыннан дірдек қаққан әлжуаз байғұстар өзді-өзі мұңын шаққандай жалынышты, жалбырынышты күңкілдесіп, таудан төмен жылы жаққа, күнгей бет-ке түсудің қамына жаппай кіріскен тәрізді. Басқа тіршілік атаулы-дан хабар жоқ. Бір сарынмен құлай аққан өзен сарылы ғана қияда қалғыған салт аттылардың құлағына талып естіледі. Ұйқысыз, ты-нымсыз ағып жатқан салқын, ағынды тау өзені. Таң аппақ боп атқанда тау торғайларындай дүр етіп, жолаушылар да шулап қоя берді. Түні бойы дымқыл, салқын тауда тоңазып, бой-ларын суық алған, ұйқыдан, ойдан қажыған ызалы әрі үрейлі жұрт дүр сілкініп, тез сергіді. Бір-бірін түрткілеп оятқандай не алдағыларға сес көрсеткендей даурыға сөйлеп, даңғазаға басты.

– Енді не тұрыс?!

Жетті енді тұрысымыз.

– Бүйтіп ұйқыдан қажып, аштан-аш тірідей жаурап өлгенше, жағаласып жүріп таудан ұшып өлейік, атаңның...

– Иә десейші, тірі жанға бір өлім.– Бұзамыз қамалды, жетеміз бала-шағамызға, – десіп, өз сөз-дерінен өздері қуат алғандай, сөйлеген сайын жігерленіп, сөйлеген сайын еліре түседі.Түні бойы бұлт бүркеніп бұйығып, тып-тыныш қалғыған тау да енді шырт ұйқысынан шошып оянған қарт алыптай дүр сілкініп, бажылдаған жұртпен жарыса айғайлап, қарлыға жаңғырығып кетті. «Не тұрыс, не тұрыс?!» «Бір өлім, бір өлім,.. өлім, өлім!» деп, әр қойнау, әр шатқал, әр шың, сай-сала алып үнді қақпақылша қағып алысқа таратып, көршілес бөтен тауларға бөліп-бөліп жеткізіп жатыр.Ердің қасынан қос қолдап тірей ұстап, ұйқысыз қалың ойда отырған Балзия басын оқыс көтеріп алды:– Ал, Атымтай, енді не тұрыс. Тосуымыз жеткен шығар.– Иә, жеткен сияқты, – деді амалы құрыған Атымтай да. – Қане, қалай өткілерің келеді. Қандай шарт қоясыңдар?– Шартымыз сол – екі жақтың аттары да кейін шегіне алмайды. Сендер аттарыңды жардан құлатыңдар, біз өтеміз.– Жоқ, ол болмайды! – Атымтай түксие қарады. – Біздің де шартымыз бар. Екі жақ та жаяулап алма-кезек жар жағалап, ат ба-уырлап амалдап өтеміз.– Осылай дейтіндерің бастаңдар... Әуелі біздің адам, – деді де Балзия артындағы Сәлменге бұрылды. – Сәлмен аға, естіп тұрсыз ғой, топшылауымыз тура келді. Кейінгілерге бұйрық етіңіз. Әлмен соңына дейін қала тұрсын.Түнде келіскен шешім – Сәлменге аян. Артына еңсеріле бұрылды да, жаттап алғандай сыдырта жөнелді: – Жол ашылды. Екі жақтан да кезекпе-кезек жаяулап өтіп, орын алмасамыз. Қашан бер жақтағылар өтіп болғанша Әлмен тап-жылмасын. Аттан түсіп, шылбырын ұстап, оқтаулы мылтығымен қарауылшы болады. Өтіп бара жатқандардың не өтіп алған біреу-міреудің оғаш қимылын, арам пиғылын сезсе, табан аузында атып тастасын. Бәрің де бері шыға бере аттарыңның ер-тоқымын алып, жүгенін сыпырып, құздан төмен лақтырыңдар!Сәлменнің бұйрығын аждаһадай ирелендеген Қылкөпірдің әр қалтарысында тұрғандар келесі қалтарыстағыларға жеткізіп, қақпақылдап әкетті. Түні бойы неше түрлі қорқынышты, үрейлі ойлар мазалап, «Соңымыздан қуғыншы жетіп, алды-артымыздан бір-дей оқ жаудырып, қыспаққа алса, күніміз не болады? Бәрінен де өкініш тісі – ата-анамызға, ел-жұртымызға қосыла алмай, қапасқа қамалған дала тағыларындай, бар қауқары азуын ақситқаннан басқа дәрмен жасай алмай, бір таудың жапсарында қырылып, елеу-сіз қалмақпыз ба? Сонда әкеден айырылған бала-шаға мен өлмеші шал-кемпірлердің күні не болмақ?! Мына кең дүниенің қызығын енді-енді көреміз бе деп, жаңа ғана қанатымызды еркін жазып, туған жердің аспанында еркін қалықтаймыз ба деген шағымызда бөтен жердің көгіне де жете алмай, тым құрмаса адам баласының ұлылы-кішісіне құдай тағаланың ортақ игілігі – маңдайына жазған жар сүйе алмай, о дүниеге бейкүнә аттанбақпыз ба?» десіп, әркім әр түрлі ой шырмауында қамыққан қашқындар «жол ашылды!» дегенде әлгінде көз алдында тарс жабылып, тастай бітелген өмір қақпасы қайта ашылып, тіршілік саңылауы қайта жылтырап, ессіз қуанғандай еді. Өттең, әркім өз сүйікті атын өлімге қиып, мүлдем қоштасарын ойлағанда, пендешілікпен қайтадан қамығып, қайтадан күйзелген. Екі жақтың адамдары да осы бір қимастықпен кеше-уілдеп, аттарының жүгенін сыпыруға қолдары бармай, бөгеліп, бүгежектей беріп еді, Сәлменнің ақырған даусы естіліп, соңында тұрған ашулы Әлменнің мылтығы шошаң етті...Тау аспаны қайсыбір адам мінезіндей құбылмалы. Қазір ап-ашық, жадыраңқы көгілдір аспан әп-сәтте бұлт шақырып, алай-түлей айни қалады. Қазір ғана нөсерлеткен қара құрым бұлт енді бір қарасаң тым-тырақай ыдырап, көк күмбез жалаңаштана қалады. Әлгі әзірде ғана қайтып таң атпайтындай түнерген түн қылаңдана беруі мұң екен, аяқ астынан салқын тау самалы тұрып, қарала-торала көшпелі бұлт жырым-жырым жыртылып, тау іші лезде жап-жарық болып кетті. Етекте бөккен соқыр тұман да сейіліп, қойнау-қойнаудың терең сайлардың бойымен тез жылжып, биік қарағайлар мен

қалың шыршалардың арасына түтелене сіңіп, лезде жоғалып жатыр. Аузы үңірейген терең үңгірлер де сай, жыралармен бәсекелескендей, шуда-шуда тұманды жылы лебімен тартып, дамылсыз жұтып жатыр. Екі жақтың адамдары бірінен соң бірі алма-кезек өте бастады. Екі жақтан да анда-санда жар жағалаған адам аяғының дыбысы естіледі. Тар жолдың кей тұсында мылтық не шоқпарларын сүйрете ұстап, атты жанамалай, зорға сиып, қыстырылып-қымтырылып өтсе, енді бір кендеу жерде жарқабақтың ішке ойыла құлаған қуыстау тұсында еркін өтіп, қашқан да, қуған да, әйтеуір амалдап, екі жаққа аман-есен шығып жатқан. Қашан арттағылар азайып, өз кезегін күткен алдыңғы топқа бұл әрекеттің ұзақ көрінгені сонша, тіпті мұның аяғы бітпей-тіндей, өтетін адам таусылмайтындай шыдамсызданып, зорға отыр. Ер-тоқымсыз, жүгенсіз бос қалған қайсыбір аттар да тықыршып, қай жерден саңылау тауып, мына азаптан құтылып, тау бөктеріне еркін азат жайылғанша асық. Екі жақтан бес-бестен адам өткен соң, жол бұрынғыдан да тарылып, қиындай түсті. Жолды тарылтқан – түнде шелектеп құйған қара жауынды нөсерден кейінгі жүргіншілердің аяқ ізі. Жар бауырындағы су сіңген қызғылт-сары топырақ жар жағалаған шарасыз жолаушылардың етіктеріне жабысып, илене бас-тады; иленген сайын қою саз балшық жылбысқы тартып сұйылып, тайтұяктанып, нағыз тайғанаққа айнала берді. Атымтай өткендерді үнсіз санап отыр. Қашқындардан он, өз жағынан он адам өтті. Жауыннан езілген жарды иықтарымен де, жонымен де сүйкеп, сазға малтыққан, тұла бойы батпақ, жүрістері баяу, қимылдары енжар адамдардың мына ұсқындары қандай жа-дау? Үйлерінің астынан су шыққандай үдере көшіп, қайсыбірі неге осыншама азап тартып, босып бара жатқанын да білмейді-ау. Ал-дарынан жерұйық күтіп тұрғандай, жаңа бір тыныш рахат тіршілік дайын тұрғандай, сағымдай бұлдыраған үлкен бір үмітпен ауып бара жатқан, көзі көрмесе де, құлағы естігенге сенгіш қараңғы жан-дар-ай. Түні бойы ат белінде ұйқысыз қажыған, үреймен жосыған босқындардың кірпік ілмеген қызарған көздерінде қазір ашу мен ашыну белгісі бар. Жастайынан қатар өскен кейбір құрбылар бүгінде өздерінің қас дұшпанына айналған ызбарлы Атымтайға әрі жасқана, әрі жазғыра қарап, үнсіз тістеніп, өтіп жатыр. Ашулы ащы сөз айтуға батылдары жетпейді. Жүздерінде «бәрібір бөгей алмадың, тоқтата алмадың, әлің де, айлаң да жетпеді» деген мұқату да бар. Он бірінші адамның кезегі келгенде арттан шу шықты. Самбырлаған боқтық аралас бірнеше адамның ашулы дауыстары көтеріле бере пышақ кескендей тым-тырыс тына қалды. Артынша-ақ төменде аққан Қас өзеніне ауыр бірдеме күмп еткендей болды. Орта тұстағының бәрі елең етіп, құлақ түргенмен, таудан тас құлады ма, адам ба – ол арасын айыра алмады. Өлден уақытта барып тағы да жанжалдасқан адамдардың үндері естіліп, жар жағалаған екі адамның нұсқасы көрінді. Алдына ер-тоқым өңгерген қалың күпілі қорбаңдаған жігіт қайта-қайта ат бауырына тайып жығылып, аяғын зорға алып келеді. Жер-жебіріне жете балағаттап, желкелегендей итеріп, өкшелеген жігіт соңында. Бұлар жақындап өзімен қатарласа бергенде Сәлмен ақырып, тоқтатып алды. – Не болды сендерге, не жетпей келеді?! – Сәлмен аға, мына жексұрынның кесірінен құла қасқадан айы-рылдым, құздан ұшып кетті, қайран құла қасқа! – деп Айдарбек сөзінің соңында, көзіне жас оралып, қара мұрты дірілдеп кетті. – Жарайды, бастан құлақ садақа! Бәрібір итжемеде қалатын аттың несін уайымдайсың?! Ал, сен, Жамантай, мынауың не? – Ер-тоқым. – Көріп тұрмын ер-тоқым екенін. Таста салақтатпай. – Жоқ, тастамаймын. Өзім алып өтем, өзім көтерем. – Жаман-тайдың көзі Сәлменге қарай шатынай қалды. – Бұл жаманның дүниеқоңызына не берерсің?! Сәлмен аға, атып таста, әкесіне өзім берем жауабын. – Балзия Жамантайға жеркене қарап, жирене сөйледі. Жамантайдың жүзі әп-сәтте әлем-тапырық өзгеріп, беті бүлкіл-деп, кемсең қақты: – Ағатай-ай, жеті атадан

бері келе жатқан қасиетті ер-тоқым, малымыздың құты еді, алып өтейінші, алып өтейінші! – деп, жаңа қылт етіп шыққан күнге шағылысқан күміс ерді біреу тартып алатын-дай бауырына басып, жалбарынып, Балзия мен Сәлменге алма-кезек жаутаң-жаутаң етеді. – Жеті атаңның қай дүниесін түгелдей аркалап өтпексің, қалған жоқ па көбі... Таста кәне, лақтыр. Бір, екі... – деп, Сәлмен үңірейген қос ауызды тамағына тірегенде, қаныпезер мергеннің атып жібе-ретіндей зәрлі сұсынан қорыққан Жамантай, қадірлі ер-тоқымын амалсыздан төмен қарай лақтырды. Лақтырды да, өзенге түскен ер-тоқымның тасқа тиіп, оқпаны, қасы быт-шыт қақыраған үнін есті-мейін дегендей, қос құлағын басып, ызадан ба, дәрменсіздіктен бе, қимастықтан ба, қыстыға жылап жіберді... Алғашқыда тау шыңдарының арасынан жарқ етіп, шақырая шық-қан күн, қайтадан ала шұбар бұлттың астына кіріп, бозара қалған. Тау да бозаң, адамдардың жүзі де боп-боз. Үстінен жауын сорғалап, желке тұсына түйген қара шашын бойлай аққан су мойнынан ішке құйылып, таңның ызғарлы суығынан тұла бойы қалтыраған Балзияның қазіргі түрі, қанша сездірмейін дегенмен, сырт көзге аянышты-ақ. Неше күн ат үстінде жүріп, аң қуып, қызықпен өткізген күндер мен түндерде бір қажымай, жақпар-жақпар тастарға өрмелеп, жықпыл-жықпыл жы-ралармен жаяу өрлегенде әкесі мен Атымтайдан қалыспайтын ер мі-незді Балзияның екі көзі ұясына терең батып, шүңірейіп, терісі жұқа кең маңдайына түскен қылдай әжім талшықтары бір түнде сүйегіне жеткендей тілімдене қалыпты. Қанша дегенмен әйел заты емес пе?! Басқа ауыртпалықты былай қойғанда, түн қатып, тау өрлеп, үрдіс жүру жүкті адамға, тумысында алғаш рет аяғы ауырлаған жас келін-шекке оңай ма? Осы жүрістің, осы қиындықтың бар зардабын іштегі нәресте тартпаса игі еді?! Осы ойдың тұсында қастарынан өте берген орыс жігітінің қу жапырақтай ащы зілдей ауыр сөзі Атымтайға одан сайын аяныш туғызды. Бұл баяғы диірменші Ефим Жарковтың ұлы, Атымтай, Бал-зиялармен құлын-тайдай тебісіп өскен, бір мектепте оқыған құрбылары – «тікенек Саша» еді. Бұлардың бірін-бірі көріс пе ген деріне талай аумалы-төкпелі жылдар өткен екен-ау. Енді, міне, безбеннің екі ба-сындай екі елдің ортасындағы жол айырығы – Қылкөпірде кездесіп тұрғандары мынау. Қазір шекарадағы шағын заставада қызмет ететін, үстінде әскери киім, беті қарғаның жұмыртқасындай шұп-шұбар, шашы өрттей қызыл Александр Жарков Балзияға тұздай көзімен әрі жақтырмай, әрі кінәлай қарап, сәл бөгелді: – Эх, Балзия, Балзия! Қайда қашып бара жатырсың? Ұят емес пе?! Қасқырдың бөлтірігі орманға қарап ұлиды. Сен қасқырдың бөлтірігі екенсің. Өттен, бұрын білсем еді. Бар, бар. Ол жаққа барған соң да жағың сембей зарлап, ұлырсың. Жо-оқ, қыңсылайсың. Бірақ сенің қыңсылағаныңды ешкім естімейді. Қыңсылап, қыңсылап, өлесің... қаншық! – Әдейі бөліп, тістене айтқан сөз қанша удай ащы болса да, Балзия ләм деп сөз қайырмады. Алыста мұнартқан шыңдардың басына үнсіз меңірейіп, көзі жаси қалды: «қаншық» де-ген сорақы сөзді бірінші естуі.– Жетті, Жарков! Тезірек өт! – деп, Атымтай қысқа әмір етіп еді, шекарашы жігіт: «Бұл не?! Елін тастап, жауығып бара жатқан адамды қорғаштау ма?!» дегендей, Атымтайға оқты көзін бір қадады да, бірдеме деуге оқтала түсіп, батылы жетпегендей, жағы бір бүлк етіп, алға оза берді. Егер ел ішінде араларының түзу кезінде біреу Балзияға осылай тіл тигізсе Атымтай оның қолында өлер еді... Екі жақтың адамдары да алма-кезек өтіп жатыр. Сүрініп-қабынып өтіп жатыр. Атымтай жаңағы Жарковтың аяусыз айтқан ащы сөзінен, өзінің Балзиясына тіл тигізе айтқан ауыр сөзінен белі қайысқандай екі иіні салбырап, терең ойда үнсіз отырып қалған. «Кеше ғана әкесі оққа ұшқан қаралы жанға көңіл айту орнына, кеше ғана аяулы әкесін жер-леген көңілі жадау, жүрегі жамау адамды одан сайын жерлеп кет-ті. Тым кіжінбей сөйлесе де болатын еді ғой, бала кезде бірге өскен құрбы емес пе еді?! Жок, қазір бұлар тату құрбылар емес, тап жауы. Жарков осы тұрғыдан

қараса керек». Атымтай Жарковты жазғыра да алмай, әлгі сөзін құптай да алмай тұрғанда, жар жағалаған тағы бір қашқынды көзі шалып, бойын тіктей қойды. Дем арасында ұйқысы шайдай ашылғандай, көзі ша-расынан шығып, қолын кабураға апара берді. Енді Жарковтан бе-тер зығырданы қайнап, тұла бойы ашудан қалтырап кетті. Қалың күпісінің бір өңірімен бетін көлегейлеп, жарға жабысып, бұқпантайлап өте берген адамға Атымтай ақырып қалды: – Тоқта, сұмырай! Шаңқ еткен ащы дауыстан елең етіп, бастарын оқыс көтерген ат-тар да құлақтарын қайшылап, қайсыбірі қысқа ғана оқыранып, енді бірі ішін тартты. Күпімен бетін қаншама бүркеп, қанша жасырынып жылыстаған-мен, теріс қаратып қойған адамды желкесінен-ақ айыратын Атым-тай мына қашқынды жазбай таныған. Бұл – Есет еді. Кеше үдере көшкен иесіз ауылдың үстінен шыққанда бұлардың ең алдымен іздегендері де Есет болатын. Бір түнде ауған ауылдың ашулы, ашынған адамдары Есеттің ел жағдайын жеткізіп жүретін жансыз екенін сезіп қалып, өлтіріп кетті ме деп күдіктенген. Бірақ оның үйіне жеткен-де, Атымтай бірден секем алып, жүрегі мұздап қоя берген. Кіші тоқалымен тұратын Пірімбайдың ағаш үйі қысқы еттігіне дейін жы-лан жалағандай. Ауыз үйдегі қазандық ішінен ата шығып, бұрышқа тығылып, әлденеге шағынғандай бүрісіп, қорқып, үрейлі мияулаған ала мысықтан бөтен тірі мақұлық жоқ. «Егер елдің аяқ астында тік көтеріле қашқанын Есеттер хабарлап қояды десе, бұларды аз күнде өлмес деп, аяқ-қолдарын матап, ашаға таңып, байлап кетер еді. Не еріксіз зорлап, өздерімен бірге ала кетулері де мүмкін. Онда бұлардың дүниесін көшірудің не орны бар? Ол қисынсыз. Құйрығында шала-сы бар, әккі, жырынды Есет кеңес өкіметінің әділ сотына түсерін сезіп, байлармен бірге қашқан екен». Осылай топшылаған Атым-тай бұл ойын ешкімге айтқан жоқ еді. Кейін ашылар деген. Неше жылдан бері Сәлімгерейді қорқытып та, жалынып та бауырына тар-тып, Балзияны ұлына қосқысы келетін Пірімбайдың әрекетін білетін Атымтайдың, Есет сияқты оқыған жігіттің қайтсе де Балзияны ауы-на түсірмей қоймайтын айлалы, сұм қылығын білетін Атымтайдың жүрегі біреу ине сұғып алғандай шым етіп, қызғаныштан жарылып кетердей болған. «Атымтайдан біржола іргесін бөліп, оралмас жолға түскен Балзияның әрі бай, әрі білімді, көрікті жігітпен ендігі өмірін мәңгі қосуы мүмкін-ау?» Атымтай бұл ойын да қасындағыларға айтқан жоқ. Тек бар қателескені – егер Есеттер жер ауса, елдің кәрі-құртандарымен бірге айдаған мал, көшкен жұртпен бірге алға озып, көзге түспеудің әрекетін жасар деп жобалаған еді. Тап мына жігіт-термен бірге қолына қару алып, тосқауылда қалар деп ойлаған жоқ-ты. Кеше ғана бұларға қызмет етіп, ел арасындағы кеңес өкіметіне сенімсіз деген қаражүрек жаулардың қайсыбір әрекеттерін, кәмпеске уақытында ауыл ішінде, тау арасында жасырып қалған байлардың басы артық малдарын, шекарадан өтпекші болып, дайындалып жүрген іргелес ауылдардың жуандарын шетінен тізімге тіркеп, та-лай-талай мәліметтерді жеткізіп тұратын жансыз Есеттің енді бой тасалап қашып бара жатқаны Атымтайдың жанына қатты тиді. Ал-татарын қалай суырып алғанын да ашу үстінде байқамай қалды. Есет бірақ бұған ыққан жоқ. Алда тұрған Атымтайлар екенін білген ол тап осы араға жеткенше неше түрлі айла-амалды алдын ала ойлап келе жатқан. Бетіндегі бүркеуін сәл саңылаулап, Балзиядан жасы-рын, Атымтайға көзін қысты. Мұнысы – мен әлі де сендерге қызмет істемекпін, қашқындардың арасында әдейі кетіп барамын деген белгі еді. Осы белгіден соң күпіден басын шығарып, беті бүлк етпестен, Атымтайға ежірейе қарады. Қарады да, мырс етіп күлді. – Ренжіме, Атымтай! Екеуміздің жолымыз айырылысатын күн туды. Енді көпке дейін көріспейтін шығармыз, хош бол! – деп екі ұшты сөйлеп, алға оза берген. Мұнысы – «қашқындар сезбесін, әдейі айтып тұрмын» деген қулығы еді. Бірақ бұл қулығы іске ас-пады. Бұған

мұндай жасырын бұйрық берілмегенін білетін Атымтай берілген күнде босқындардың қайда барып қоныстанарын, олардың кімдер екенін хабарлаудың енді түкке керекті жоқ екенін, мына залымның істеп тұрған бұл соңғы айласы екенін сезген Атымтай сол жақ үзенгіден босатқан аяғын жарға тірей қойды:

– Неменеге үндерің шықпай қалды, – деп, әлдекімді табан ау-зында атып тастардай, сүйеулі мылтығын қолына алып, орнынан жұлқына тұрды. – Егер мен Есетке тисем ғой, іштеріңе қатқан қан өмір бойы жібімей, тіріде кешпес едіңдер. Сол жауларыңды орталарыңа көкпардай әкеп тастағанда, не ғып адамсып, мардымси қалдыңдар. Іштеріңдегі жауыздарың мен ғана ма едім?! Балзияның мына ашынған сөзінен қысылған жастар жағы бір-бірі -не қарасып, ым қағысып, үлкендерден аса алмай қанша әдеп сақтағанмен, ақсақалдардың тымырайып, неден тосылып отырған-да рына түсінбей, іштей ыза болған бір-екеуі ақыры орындарынан қозғалақтай тұрып сөйлеген болды. Бірінші тұрған – Қылкөпірде ер-тоқымын өңгерген әлгі Жамантай еді. – Шынында да неге үндемей отырсыңдар?! Шынында да, кеше ғана, «мына Есетте ар жоқ екен, не ғып бізбен бірге келе жатыр, са-зайын тартқызу керек» деп, күңкілдескеніміз қайда? – деп, ол ма-ңындағы жігіттерге қарады. – Осының кесірінен, шынында да, талай дүние-мүлкімізден, малымыздан айрылдық. Қаншасы тауда қалды. Қанша жігіт айдалып кетті. Егер осы Есет болмағанда, аман-есен Қылкөпірге де соқпай... шынында да... Енді несіне аяймыз. Есет-ке не жаза қолданса да обал жоқ! – деп сөзін бітірді. Сөз сыңайына қарағанда, Есетті қазір осы арада атып кетсе де, асып кетсе де шімірігер түрі жоқ. Бірақ не жаза қолдану керек екенін айтпады. «Шынында» аузы бармады. Бұдан соң орындарынан созалаң тұрып Жамантайға қосыла, тістерін қайрап сөйлеген екі жігіт те не жаза қолдану керек екенін айта алмады. «Не жаза қолданса да рауа», «жазалау керек» десіп, сөз соңында күмілжіп барып, орындарына қайта жайғасқан. Есеттің жазасын кесіп, тағдырын шешкен Ережеп еді. Бай орнынан тұрған жоқ. Бағанадан бері жастар жағы міңгірлеп сөйлеп жатқанда, қолындағы зерен аяққа үңіліп, тұқыраңдап, қолындағы бір тал шөптің сабағын қармақша сүңгітіп, қою қымызға түсіп, малтыққан шіркейді іліктіре алмай әуре болып отырған. Жаңа ғана шөп сабағына жандәрменде өзі жармасып, тым-тырыс жабыса қалған үсті-басы малмандай ақ ала шіркейді қымыздан алып, шөп-шөбімен қасына лақтырып жіберді де, тегенеге жуық үлкен зеренді басына бір-ақ көтеріп, мұртын жалады. Мұртын жалады да, сырлы аяқты шөптесінге тастап, Ақсарының тәтесі жайбарақат қана асықпай сөз бастады. Жұрттың бәрі түгел бұрылып, қадірлі ақсақалға қарап, құлақ түрді:

– Қарағым, Балзия, – деді. Сәл ойланып, күлімсірегендей болды. Адуын қыздың айбатынан жасқанғандай, тіке қадалмай, көзін жер-ге салып отырып сөйледі. – Бағана орталарыңда бірге келген Есет-ті көргенде қой қораға түскен қасқырды көргендей болып едім. Енді қазіргі түрін көргенде, жаңа ғана мына сырлы аяқтағы қымызға түскен титімдей шіркейді шөптің басымен алып тастадым, мына Есет байғұс сол шіркейдей ғана болып қалды. – Отырғандар түгел Есетке қарады. Расында да дәрменсіз Есеттің түрі қымыз ішінен алып тастаған шір-кейдей, үлкейтіп айтқанда терең көл түбінен алып шыққан, жаңа ғана суға кеткен шала-жансар адам сияқты еді. Жігіттер екі-үш күннен бері алғаш рет жаппай мырс-мырс күліп жіберді. – Мен Есетті көргенде сенің болашақ күйеуің болатынына ренжігем жоқ, оның болашақта бәріміздің үстімізден қарар әміршіміз, бізді әлі де оңдырмай, жер қаптыратын қаражүрек осы болатынынан қорқып ем. Жарайсың, Бал-зияш, Есетті оңдырмай мұзға отырғыздың. Ел ортасына ердей етіп әкеп, енді жердей қылдың. Бұдан асқан мазақ

та, қорлық та болмас. Ал енді осы арада сазайын тартқызып, өлтіріп кетем деушілерге өз ба-
сым қарсымын...– Неге?– Неге? – десіп қалды жұрт.– Неге десендер, елден, жерден ауып
бара жатып, қолымызды қандап кеткеніміз кешірілмейтін күнә. Бүкіл ұрпағымызға таңба.
Маған салсаңдар, Есетті осы жерден елге қайтарайық, соңымыздан ермейтін болсын. Егер
артымыздан келер болса, ар жақтан кейін көрер болсақ, онда... өз обалы өзіне! Ал кері
қайтқан Есет соттала ма, айдала ма – сол жақта тартсын сазайын! Қайтсе де, артта қалған ел,
Атымтайлар, тұяқ қалпақтардың бұған тегіс жеркене қарайтыны анық. Бәрінен де сорақысы
сол – өмір бойы бұған жұрт сенбей, дүдәмал қарайды. Бұл жалғанда адамзат алдында
сенімсіз болудан асқан жаза да, азап та жоқ. Маған салсаңдар, осы – менің үкімім! Жұрт
қапелімде не айтарын білмей, жым-жырт ойнағандай аз уақыт үнсіз отырды да, араларынан
біреу жаңа ойланып болғандай:– Дұрыс. Дұрыс үкім! – деп еді, бәрі де гу етіп қолдай жөнелді.–
Дұрыс!– Сол дұрыс!– Бұдан асқан үкім жоқ!– Ақыл, ақыл. Енді бәрі де жалт етіп Есетке
қарады. Омар мен Айдарбекке «босатыңдар, кетсін!» деген белгі беріп, Балзия қолын
сілтеді. Екі көзі жыпылықтап, екі жағындағы сұсты жігіттерге, өзіне қадалған жүз шақты
қайырымсыз көздерге алма-кезек жалтақтай қарап, жаңа ғана өлім аузында тұрған ол, енді аман
құтылғанына іштей тәубе етіп, сонда да сенер-сенбесін білмей, шегіншектеп, сытылып шыға
берді. Егер бетін әрі бұрып, жүгіре жөнелсе, біреу желкесінен атып жібе-ретіндей, әлі де
жалтақтап, Балзияның қолындағы мылтыққа қайта-қайта қарағыштап, шегініп барады. Жаңа
екі жігіт екі иығынан бас салып жұлмалағанда, ақ зонт көйлегінің етегі ышқырынан шығып
кеткен. Енді, топ адамның ең шетінен аса бере, көйлегін ышқырланайын дегендей, екі
қолының артқа қайырыла байланғаны жаңа есіне түскендей, мүләйімси қарап тұрып
қалды. Иегімен қайырылған қолын мезгеп:– Қолымды, қолымды шешіндерші, – деп алғаш
тілге де келді.– Өлмейсің, Жылысаймен үш күн жүрсен, жетесің, – деп, Ай-дарбек зекіп
еді, анау кете қоймаған соң, ашулы жігіт жерде жатқан біреудің қамшысын ала ұмтылды. – Көр
көрешегінді, біреуге қиянат еткен қандай болады екен, бәлем! Есет қамшыдан басын ала
қашып, анадай жерге барғанда қайта бұрылып, алыстан айбат шегіп тұрып қалды. Сөйлеп
тұр. Қыр астындағы, оған жақын жерде аққан тау өзенінің шуы естіртпей-ді. Қорқытып,
сес көрсетіп тұрғаны, балағаттап, кектеніп тұрғаны беймәлім. Туған елінен, жар төсегінен
безіп кетіп бара жатқаны тағы да есіне түсіп, зығыры қайнаған Балзия мылтығын кезене бере
Есеттің үстінен ала гүрс еткізді. Жалт беріп, жан ұшырған Есет жығыла-мығыла ойға
карай домалай, зым-зия болды.– Ау, қолын шешіп жібермедіңдер ме, обал болды-ау! –
деген Ережептің сөзін ешкім естіген жоқ, бұл кезде екі жігіттің артында салпақтап, бірде
озып салғыласып келе жатқан Пірімбайлар жаққа жұрт жаппай бұрылды. Ұлының
тағдырынан бейхабар піркәшік, Сардарбек көтерген сандықшаға анда-санда ұмтылып қойып,
бағана зорлықпен дедектеп кетсе, енді ешкім зорламай-ақ, екі жігітпен қатарласа
жағаласып өзі дедектеп келеді. Әлді Сардарбек қолында ойнатқан сары белдеулі әдемі
сандықша-ны Балзияның аяғының астына әкеп тастай салды да, алға кимелеген шалды
арқасымен жауып жібермеді. Шал сонда да қоймай ұмтылып еді, Сардарбек жерге тізе
бүге беріп, ши барқыт шапанының жеңінен жұлқи тартып, оны өзінің қасына жалп еткізіп
отырғызды. Сырт қарағанда қазір Пірімбай қадірлі қонақтарға жайған дастарқаннан
әлденені әпер деп, не өзі елден бұрын қол салғысы келіп қыңқылдап ұмтылған әдепсіз
бала сияқты да. Сардарбек тентек баласын жұрт көзінше ұрсып, зекімей үнсіз ғана нұқып
көндірген ызбарлы әке секіл-ді. Мұның бәрі жұрттың көз алдында қас қағымда өтті.
Пірімбай да өзінің әрекетінен ештеме шықпайтынын біліп, әп-сәтте жуаси қалды. Жұрттың
көзі қазір бұл екеуінде емес, сары ала сандықта. Пірім-байды Балзияның мұнда неге

алдырғаны әлгі Есеттен кейін белгілі болса да, сары ала сандықшаны неге алдырғаны жұмбақ. Шаршаған жұрт бұған қаншама ынтықса да, адам баласына тән құмарлықпен алдынан шығып үймелемей, еріншектеніп, орындарынан қозғалмады. Тек мойындар ғана әр жерден қылқияды. Балзияның даусы тағы да саңқылдады: – Баласына өлім жазасын кеспегенде, әкесіне де басқа жазаның реті жоқ. Мұны да қазір ана жас тоқалымен арбасына отырғызып кері қайтарамыз. Бірақ мына сандығымен қайтаруға болмайды. Бұл сандықта жұрттың байлығы, осы отырған бәрінің дүниесі жатыр. Қазір әрқайсыңның үлесінді қайтарып беремін, – деп, Балзия Сар-дарбекке қарады: – Кілті қайда сандықтың? – Кілті қайда? – деп Сардарбек Пірімбайға қарады. – Жоқ дедім ғой, жоқ, – деп, Пірімбай, бұдан бұрын да біреу сұрағандай шаңқылдап, бет бақтырмады. – Кілт не керек, ашу керек болса, мен қазір ашып берейін, – деп, қынынан суырған кездігін жарқылдатып Айдарбек келді. – Қазір... Айдарбек жердегі сандықтың қасына тізерлей отырып, жұқа қаңылтыр қаптап жымдастырған берік қақпағына кездігін сұғып жіберіп, күшпен қайыра бастағанда, өзінің қабырғасын сөгіп, омырт-қасын күйретіп жатқандай жан даусы шыққан Пірімбай, қолын өңіріне сұғып жіберіп, тістері ырсиған сом кілтті лақтырды. Өзі апа-рып берейін деп еді, Сардарбек етегінен басып жібермеді. – Ал, ал, ашындар. Оның ішіндегіге соншама құмартатындай, не бар дедіндер. Бәрі өз дүнием. Өмір бойы жинаған дүнием!.. – деп, ендігі қарсылықтан дым өнбейтінін түсінген Пірімбай сөзін жұмсарты сөйлеуге тырысып, қапаға басып жатыр. – Біреудің ақ адал дүниесіне бұлай құмартқанды кім көрген? Ал көріңдер, жеңсіктерің басылсын! Көріңдер! Пірімбайдың соңғы «көріңдері» жыламсырап, жасық шықса да, жұрттың біразына анық естілді. «Ал көрсек, көрейік» дегендей, әр жерде әр тастың үстінде қылқиғандар мойындарын одан сайын соза түсті. Сары сандықты «дзың» еткізіп ашқан Омар еді. Сандықтың іші толған алтын бұйымдар екен. Сом алтыннан соққан, бағалы, құнды тастардан көз салған, тұтас құйма алтыннан өрнектеп соққан, бұрап соққан неше түрлі жүзік, сақина, білезіктер көздің жауын алғандай. Сәскеден ауған күн шуда бұлттың астынан жарқ етіп шыға келгенде, сандық іші де жарқ-жұрқ етті. Алтынның өткір сары сәулелері асыл тастардан шашыраған сәулелермен шағылысып, жасыл, сары, көк, көгілдір, қызыл, ал қызыл, күрең қызыл, неше түрлі түсті, сиқырлы бояулармен жүз құбылды. Пірімбай да осыншама байлығын бұрын-соңды жайып қойып, күн сәулесіне шағылыстырып көрмеген шығар-ау. Сары сандықтың бұлай құбылғанын алғаш рет көріп, таңғалып, көзі атысып, үнсіз сілейді де қалды. Сандықтың ішінде қатар-қатар бірнеше кенеп дорбалар жатқан. Балзия біреуінің бауын шешіп, іші-не төге салып еді – патша уақытындағы қызыл империялар гу ете қалды. Енді бірінен жарқ-жұрқ етіп сыңғырлаған асыл тасты сал-пыншақ алқалар, моншақтар, шашбауға тізген қымбат сөлкебайлар төгілді, енді бір салмақты дорбаның ішінен дүңк етіп үш тайтұяқ ал-тын түсті – нағыз саф алтын. Балзия сақиналардың біреуін көтеріп еді, оған ілесіп жиырма шақты сақина, енді бір жүзік соңынан жиыр-ма шақты жүзік шұбырып шыға келді. Сүйтсе, сақина, жүзіктерді бір шынжырдың бойына маржандай тізе беріпті. Балзия екі тізбені екі қолымен шұбалта көтерді де: – Мына байлық Пірімбайдың атасынан қалған байлық емес, жұрттың байлығы. Сендердің дүниелерің, – деп, жаңағы сөзін тағы да қайталады да, ең алдымен үлкеннен бастайын дегендей, Ережептің алдына барды: – Ақсарының тәтесі, мә ал, не мына сандықтағы таңдағаныңды ал... Жұрт тым-тырыс. Бәрінің көзі Балзияда. Ере-жеп Балзияның қолына шошына, үрке қарады. Оның көзіне алтын сақиналар – қымбат бұйымдар емес, желкесінен қысып, салбыратқан қол қамшының өріміндей ирелендеген, улы сарбас жыландар сияқты елестеп кетті. Қазір саусағын жақындатса-ақ сұмандыған айыр тілін сұғып алатындай, уыстай алса, қолын күйдіретін түйір-

түйір шоқтай, Ережеп ақсақал алақанын теріс жайды:– Атама-атама, шырағым, атам қазақ «бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген, осы бүлінгеніміз де жетер, – деп, орнынан ырғатыла тұрып, өзенге қарай беттеді.

Қолын созып, тұрып қалған Балзия:– «Атам қазақ?» Атам қазақ бүлінгеннен бүлдіргі алмаса, сол адал дығынан азап тартқан, қай күні бар жетіскен, – деп, Ережептің алмағанына ренжігені де, ренжімегені де белгісіз, әрі қарай жүре бер-ді. Отырған жігіттердің әрқайсысына тізбені ұсынып:– Алындар, үлестерінді алындар, – деп, баяу жылжып, ара-лап барады. Соңында сандық көтерген Омар. Оның соңында – Пірімбайдың жеңді білегінен тастай ғып ұстап алған Сардарбек, Ережептен именсе де, намыс көрсе де, әйтеуір, асыл бұйымға қол соз бай, үнсіз бас шайқаған жігіттерге:– Е, қайтсін, біреудің дүниесіне көз алабұртып... Ой, айналайын, дұрыс, дұрыс... Жөн, жөн... – деп көрінгенге жалтақтап, өтірік жымындаған дәрменсіз шал.Жанталасып, бір толқынды бір толқын қуып, кейде аласұрып дөңбекшіп, кейде мөңкіп аққан ағынды өзеннің тарлау тұсына келіп, Ережеп үнсіз тұрып қалды. Бұл араның шуылы құлақ тұндырғандай еді. Ережеп дүниеде не боп жатқанынан бейхабар адамдай, тек өз ойы-мен әлек: «Ана жылдары, төңкерістен кейін, қазақтың оқығандары екі топқа бөлініп, солардың ішінен алаштың азаматтары деген шығып, енді жеке ел боламыз, басымыз бірігіп, жікке де, тапқа да бөлінбей, өзімізше іргелі отау тігеміз, ол үшін көп қаражат, көп бұйым керек» деп, ауыл арасына жіберген өкілдері арқылы түрлі салық, түрлі алым жинаған. Сонда төңкерістен қорқып отырған байларға алаш азаматтарының ниеттері ұнап, әркім барын берген еді. Сол өкілдердің бірі – осы Пірімбай еді-ау. Бұл ақшасы жоқтардан, көбінесе, алтын, күміс бұйым дар жинағаны қайда? «Бірнеше ауылдан жиған-тергенін жаңа өкіметке тапсырды, тізімдеп, қаттап өткізіпті» деп жүретін. Оны қай қазақтың баласы тексерді дейсің. Сөйтсе, заманның аласапыран кезін пайдаланып, «елді жарылқаймын» деп күпсінген, жаны ашыған Пірім-бай секілді алашыңның азаматтары әшейін қараңғы елді қан қақсатқан екен-ау. Ережеп те сол кезде, жұртты ертіп, өзі үлгі болу үшін, со-нау жеті атасынан бері ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан тайтұяқ алтынын осы Пірімбайға бергені қайда? Сүйтсе, бұл кәззап ел байлығын жа-нына басып қалған екен ғой. Жаңағылардың ішінде мұның да алтыны бар шығар-ау. «Қап, тым құрмаса, өз дүниемді өзім қайтып алмаған екенмін» деп, өзеннің төмен құлдырап, бұрала аққан тұсына қарап еді, жаңағы отырғандардың бәрі өзен шетіне төніп келіп қалыпты. Бәрі үрпіісіп, дөңкиген-дөңкиген тастардың үстіне шығып қарап тұр. Не қызықтап тұрғандары, не Ережеп құсап, өз үлестерін алмай кергіп, күпіршілік жасағандарына өкініп тұрғандары белгісіз.Жаңа, Ережеп ақсақалдарына еріп, «бүлінгеннен бүлдіргі ал-маймыз» деп, қолдары күйіп қалатындай тыжырынғаң жұртқа ыза болған Балзия өзен шетіне жете беріп қолындағы тізбелерді толқынға атқан. Сардарбектің сығымынан босаған арық Пірімбай одан сайын бір уыс болып, бүрісіп, Балзияның аяғына жығылған. Теке сақалы шошаңдап, көзінен сорасы ағып кемсеңдеп, жалбарынған мүсәпірдің не деп жатқанын жұртқа тау өзенінің шуылы естіртпейді.Омардың қолындағы шағын да болса салмақты сандықты алып, өзеннің құлама жиегіндегі тершіген бұжыр тасқа шығып, теңселе тұрып, Пірімбайды соңғы тергеуге алған Балзияның сөзін де еш-кім ести алмады. Қақпағы жабық сары ала сандықты ұзақ көтеруге қары талғандай, бір кезде суға лақтырды. Салмақты сандықпен бірге қалбаң ойнап өзі де өзенге ұшып кете жаздаған Балзияға ма, айда-лада буырқанған суға кеткен қаншама рәсуа байлыққа ма, жиектегі қарасы жүз шақты адам түгел алға ұмтылып, «аһ» деп қалды. Кей тұсында көбік шашып, кей тұсында су бүркіп аласұрып гүрілдеген өзен толқыны сандықшаны қағып алып, буырқанған бұйра толқындар аударып, төңкеріп, көз ілестірмей

дөңгелете жөнелді. Жан даусы шыға бақырып, аузы қисайып, төмен қарай сандықшадай домалап, Пірімбай зыр жүгіріп барады. Енді мүсәпір шалды ешкім ұстаған да жоқ, бөгеген де жоқ. Ешкім оған қосылып жүгірген де жоқ. Мейлі, байғұс шал, қалған өмірінің үміті, талай жылғы жиған байлығымен соңғы рет коштасып қалсын дегендей, міз бақпады. Шалдың бақытына не өліміне көрінгендей, көз көрім жерден бір кез-де сандық шошаң етіп шығып, сусиырдың жонындай діңкиген дәу қоңыр тастың үстіне әдейі қойғандай тұрып алды. Сандық тұрған жер жүз құбылды. Тасқа ұрып жатқан толқынның бүркпе тамшы-лары күн көзіне маржандай шағылысып, кемпірқосақ иіліп, ой-нап тұр еді. Қалбалақтап жеткен сорлы шал алды-артына қарамай өзенге көзсіз қойып кетті. Тап бұлай болар деп ойламаған жұрт іштерін тартып, тына қалған. «Токта, кейін қайт» деген ақылдың да енді Пірімбайға әсері жоқ. Көзі тұнып, су жұтқан пенде оны ести алмас та еді... Бүйірінен, иығынан ұрған толқыннан суға құлап, малтығып, қиралаңдап, бір жығылып, бір тұрған Пірімбай қоңыр тасқа жетіп те қалды. Өне, саусақтары тарбиып, қолын созып, тастан ұстады. Жұрттың демі тау сылып, тым-тырыс қарап тұр. Пірімбай кемпірқосақты қарманып, сандыққа қолды сала берді... Өттең, бір-ақ елідей жетпей қалды-ау, артынан ұрған қалың толқын бәрін шайып кетті. Сандық жылт етті, Пірімбай толқынмен бірге мөңкіп барып, екі аяғы серең етіп, тастың астына қарай бүктетіле күмп берді. Қайтып, сандық та, Пірімбай да көрінген жоқ. Өзен бойына телміре қараған жұрт әлден уақытта барып, үнсіз ғана беттерін сипады...Бірінші асудан аман өтіп, көңілдері бір жайлы болған көш кешке қарай жылы сайдан шығып, кең тау бөктеріне қанат жайып, тыныс алған. Бірақ бұл түні төтеден келер қауіп-қатер болмаса да, ешкім дұрыстап ұйықтай алмады. Біреулерінің көз алдынан Қылкөпір: онда иелерін тағатсыз күткен қыруар мал, енді бірінің көз алдынан жан-жағына жалтақтап қашып бара жатқан, қолы артына байлау-лы Есет, қос мәсілі аяғы шошаң етіп, сандық соңынан суға кеткен Пірімбай кетпей қойса, Ережеп байдың есінен қос жиренді ор теке-дей ойнақтатып, қыр асып бара жатқан қос ұры шықпай қойды.Ал Сәлмен мен Әлменнің көз алдында бұрын-соңды көрмеген сұмдық тұрып алды. Олар қос жиренге тақымдары тиісімен тау-да қалған, Қылкөпірдегі жылқыларға қарай асыққан. Бірақ жете алмады. Қарсы беттегі биік шоқыда, тырбық теректердің баурын-да, нөсер астында ұзақ тұрды. Күн бата тауда жел тұрып, Азулы-ны қара құрым бұлт басқан. Бұлар көріп келеді – бір кезде аспан асты шатыр-шұтыр етіп, Қылкөпірдің үстінде, биік құзда нажағай жарқылдап, әлдебір көк аттың жалына жай түскендей болған. Сол-ақ екен құз астын күмбірлеген, шұрқыраған, шыңғырған жылқы даусы басып кетті. Естері шыққан жылқы баласы алға ұмтылып, бірін-бірі баса көктеп аласапыран болса керек. Нажағай жарқ-жүрқ еткенде, төрт аяғы сереңдеп құздан ұшып жатқан аттарды Сәлмен мен Әлмен көріп тұрды. Әлден уақытта барып, найзағай енді бір жарқ еткенде жалаңаш құздың бауырында ештеме көрінбеді. Тек суылдаған нөсер төпелеп ұзақ жауды...Тау бөктерінде өзінің ағайын-жұрағатының, бірге өскен құрбы-құрдасының, бір рулы елінің ішінде жатса да, бұл түні Балзия бір түрлі өз-өзінен құлазып, көңілі жадап, алғаш рет әлденені өгейсіп, тұңғыш рет жалғызсырай берген...

* * *

Әлиманың Аманай мен Балзияға іздеу салғанына бір жұмадай уақыт өткен. Алыстағы ауылдардан, Шәниядан қатынаған жолаушылардан, келімді-кетімді алыс жұрағаттардан сұрап, маңайдағы елді мекенге жаяулап барып аяғынан сарсылғанмен еш хабар ала алмаған. Не кемпірді, не баланы көрдік, білдік деген тірі пенде табыл мады. Ене де, бала да зым-

зия.Ақыры ойлап-ойлап, күні-түні басын қатырып жүріп Балзия мен Аманайдың қайда кеткенін топшылап өзі тапты. Тапқанына қуанған жоқ, жүрегі шымырлап қоя берді. Шынымен жобасы дұрыс болса, ұлынан мәңгі айрыларына көзі жеткен еді.Әлима жан ұшырып Томар-Омарға келді. Қашанда ескі-құсқы-ны жамап-жасқап, не қалған-құтқан былғары ұлтаннан құрап-сұрап етік тігіп отырар мүгедек шалды үйінен басты. Ешқайда қаңғып кете қоймапты. Балзияға келіп, ылғи өткен-кеткенді бас шұлғыса әңгімелеп, ара-тұра өзі әкелген қазиттерін оқытып, ұзақ отыра-тын молақ шалдан басқа тірі пенденің өзінің қайғысына қабырғасы қайыспайтынын Әлима жақсы біледі.— Ата, Ақ апам мен Аманайдың қайда кеткенін таптым, — жаңа есіме түсті, ата, таптым, — деді төсенішке отырар-отырмаста көзіне жас алып, сыбырлай сөйлеген Әлима.— Иә, қайда екен, қайда жүр? — Томар-Омардың көзі бақшаң етіп, қолындағы саймандарын тастай салды. Ол да үрейлі хабар-ды әлдекімнен жасырғандай не ұрлықтың үстінен түскендей, молақ денесімен домалаңдап, екі қолымен секектей жылжып Әлиманың қасына таянды. — Тірі ме өздері, тірі болса жарар еді, әйтеуір. Кім айтты, кімнен естідің?— Ешкімнен естігем жоқ, өзім білдім.— Өзім білдім? Өзің білгенің қалай? Естімесең, көрмесең... Шырағым, түсініктірек етіп айтшы, қалай білдің?— Білгенде... — Әлима көз жасын сүртті де, сөзін қызық баста ды. — Ата, мен күйеуге тиейін деп жатырмын, естімедіңіз бе?— Жоқ, шырағым, естісем құлағым керең болсын. Ал тие ғой. Онда тұрған не бар? Басың азат...— Кімге дейсіз ғой?— Иә, кімге, қарағым? Бұл маңда?...— Бақтиға.— Бақт-и-ға-а? Әлгі-і пәйжүсірге ме?

— Иә, иә, ата. Жазу солай. — Иә, иә, жазмыштан озмыш жоқ деген. Ал ол жігіттің қызметі ауысыпты, алысқа, ішке кететін болыпты деп жүруші еді ғой. Шырағым-ау, сен де сонда еліңді тастап, алысқа, жат жерге кетпек-сің бе?Бұл арадағы «жат жерге» дегенді бұрынғы ұзатылатын қа-лыңдыққа айтылатын «жат жұртқа» дейтін сөздей емес, екеуі де қаз қалпында түсінді.— Жазу солай, ата! — Әлима алғашқы сөзін қайталады. — Қайтейін, қашанға Заманайды күтіп отыра берем. Ол қайда? Оны да ешкім айтпайды. Аманай болса, ес кіріп ер жетіп келеді. Көштен қалған жұрттай, бар қызықтан қалыс қалған осы ескі ауыл қотанын -да отыра берем бе?— Түсінем ғой, шырағым, жағдайыңды түсінем, бірақ алысқа, та-нымайтын жаққа кететініңді айтқаным ғой! — деп, ұзақ-сонарға түсіп, қара басының қайғысын айтып, мұңын шаққан келіншекті алғашқы сөзге тартты Томар-Омар.— Алысқа, танымайтын елге дейсіз. Бар кінәм осы болды ғой, ата. Ақ апам да менің күйеуге шыққанымға қарсылық білдірмеген-мен, алысқа, танымайтын жат жұртқа барарыма кесе-көлденең тұрмады ма. «Бала жаман емес, баруыңа қарсылығым жоқ. Зама-найды күтудей-ақ күттің. Күдер үзетіндей шаққа жеттің. Басың жас. Теңіңді тауып қосылғаның жөн. Бірақ мен өзім тірі отырғанда Ама-найды береді деп ойлама. Мен өлген соң алып кетерсің, — деп бір-ден қарсы шықты. «Ақ апа-ау, не айтып отырсыз. Ол менің ұлым емес пе. Мен жалғызымды тастап қайда барамын», — деп едім. «Ол сенің ғана ұлың емес, Заманайдың да ұлы. Заманай — менің ұлым. Заманайды елінен, ата мекенінен алып кетіп адастырғаным да же-тер. Енді Заманайдың ұлын адастырар жайым жоқ», — деп айпара мінезіне басты. Мен алғашында ақ апамды жай ғана ақылға келтіріп түсіндірмек болдым.— Ақ апа, тыңдашы, баратын жеріміз қаншама қашық дегенмен, бүкіл жер жиһандағы ең бір ғажап, көрікті кент екен. Аты Шин-син деді ме, «төбе басындағы кент» деп аталады екен. Ну орманға малынған, көшелерінен мың-мың бұлақ ағып жатқан, көшелерінен сұлу кенттің іргесінде мың-мың желкенді қайықтар жүзетін Яншы өзені бар, он екі айың онда жаз боп маужыраған, осы дүниенің жұмағы. Тауларынан сарқырама өзендер құлап ағатын, ауасын бір жұтсаң, он жылғы ауруыңа шипа болар

құтты мекен екен деп, Бахтидың айтуы бойынша, мен де барар жерді тілім жеткенше си-паттадым. Аманайдың оқу оқитынын, өзіміздің ендігі қалған өмірде жайбарақат, тыныш өмір сүретінімізді, тоқ тұратынымызды айтып қызықтырдым. «Жоқ, неше жерден айтсаң да Аманайды бермей-мін. Барар жұмағыңды өзің-ақ көр, өзің-ақ жарылқан. Аманайдың жұмағы басқа жерде. Оның жұмағы – ата-мекені. Оны Заманайым көре алмады. Оған кінәлі – мен. Сол өкініштің орны Аманаймен ғана өтелер. Ешқайда бармайды. Бөтен елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан болғаны артық» деп қасарысқан енеме тілім де тиіп кетті білем. «Өкініштің орны Аманаймен ғана өтелер» дегенін түсінсемші. Мені де жоқ жерде ашу қысқаны: «Ақ апа, қалай десең олай де, сен қалсаң қала бер. Аманайымды саған тастап кетер жайым жоқ. Ата мекен, ата мекен деп қоймайсың? Ол қалай? Ол менде де, сенде де жоқ. Қай жерде жақсы тұрмыс – сол жер құтты мекен. Сөзді осымен доғарайық. Жоққа әуре болып, жыланша жиырылғаныңнан пайда жоқ» деп сөз аяғын қаттырақ айтып ем, «Ә, жарайды, мен жылан екенмін, олай болса, жыланның бір кескені сендей кесірткелердің та-лайына тұрады, көрерміз, көрер міз», – деп барып ол да тоқтаған. Өзі дімкәс адамды бекер ренжіттім-ау, енді қанша жасар дейсің, өлгенше неге күте тұрмадым деп, сол арада қатты қынжылдым. Тым құрмаса, Бахти келгенше, алдай тұрсамшы. Ертең ол мені алып кет-пекші, соның келетін күні ғана есіме әлгі сөздер түсіп, сонда барып олардың қайда кеткеніне көзім жетті. Бұрынырақ ойласамшы.– Сонда олар қайда кетті деп ойлайсың? – Ата-ау, әлі де түсінбей отырсыз ба? Ар жаққа, баяғыда елді бөріктіріп өзі ертіп әкеткен еліне де. Бірақ қаусаған кемпір қалай же-теді? Екі ортада қаршадай бала қосақ арасында, – деп, көңіліндегі жамандыққа аузы бармай, Әлима тағы да көзіне жас алды. Молық шал да күрсінді.– Иә, мен де тау асқандарын біліп ем.– Оны бұрын неге айтпадыңыз? – Әлима жасты көзін шалға қадады.– Е-е, Балзияның кеткені маған да оңай тиді деймісің, шырағым. Содан бері бұрынғыдан да жалғызсырап, бір жақ қабырғам түгел сөгілгендей болып отырғам жоқ па. Енді кіммен кеңесіп, кіммен шерімді тарқатармын. Кім маған бұдан былай қазиттерді оқып бе-рер. Ол да болса, жүдеген көңілге медеу еді-ау. Енді бүкіл дүниеден хабарсыз, меңіреу боп қалдым ғой. – Томар-Омар қаттап қойған жаңа газет, журналдарға қарап, балаша кемсеңдеді: – Мені де тас-тап кетті-ау. Денім сау болса, сол екеуін өзім-ақ алып өтпес пе едім. Сендер қалай өтерсіңдер, бір жерде майып болып жатырсыңдар ма, әлде. Сор мандай пақырларым-ай!.. Жолдарың оңғарылсын деп, шын тілеулеріңді тілеп, қайда кеткендеріңді ішім сезсе де, ешкімге тіс жармай отырып ем. Обалдарыңа қалдым ба? Аман жетсеңдер жарар еді!– Ата-ау, не айтып отырсыз. Майып болғаны қалай. Олар тау-дан өте алмай ма? Айтыңызшы, тірі деп ойлайсыз ба оларды. Өте ала ма? Соңынан қусақ жете аламыз ба? Жүретін жолын білесіз бе? Айтыңызшы. Ата, айтыңызшы. Бұл ауылда сол жолды білетін сізден басқа ешкім жоқ. Айтыңызшы. Соңынан іздеп шығайықшы. Маған, тым құрмаса, жөн сілтеңізші, ата! – деп Әлима жылап қоя берді...– Шырағым-ай, олардың соңынан қуып қайтесің. Одан да олардың тілеуін тіле. Аман-есен жетсін де елге. А-ай, бірақ жете алар ма. Балзияның атжалмандай шұлғыған жас кезі болса бір сәрі. Тау-тастың ұңғыл-шұңғылына дейін білетін, аңшылық құрған қыз кезінде екі елдің арасында көзін жұмып-ақ өте берер еді. Ал қазір... Қартайған шағында... білмеймін. Әсіресе Сәукеледен өту, мұзарттан өту... Сәукеле, мұзарт-а-ай! Қиын ғой! Мұзартты айтқанда Әлиманың жүрегі мұздап қоя берді. Бұрын Сәукеле тауын күнде көріп жүрсе де, оның қандай тау екенін, тіп-ті ол туралы аңыз бар екенін ескермейтін. Адам баласының «басқа түссе, баспақшы» дейтіні осы екен-ау. Енді міне: «Аманайы сол Сәукеледен, Сәукеле қасындағы мұзарттан өту керек,

одан өте алар ма» дегенді білгісі келіп, шалдан қайта-қайта сұрағыштай берді.— Сонда, ата, сіз қайдағы суық Сәукелені айта бересіз, одан басқа жол жоқ па! Мүмкін...— Жоқ, шырағым, басқа жол жоқ! — Бұл жолы молақ шал орны-нан қарғып тұрардай қопан етіп, әлденеге ашуланғандай түсін суытып қысқа, кесіп айтты. — Басқа жол болмаған соң, сол қиямет жолмен өткен ана Қанипа екеуміздің ғұмырымыз да қиямет-қайыммен өтіп келе жатқан жоқ па? А-а-ай, Сәукеле, Сәукеле-е-е!..Сәукеленің атын құлағы шалып қалған сайын, үйге бір кіріп, бір шығып, өзінше шаруа қамымен жүрген Қанипа елең етіп, күйеуіне жалт қарайтын. Шалы, «аа-ай, Сәукеле, Сәукеле-е-е!» деп қабағын шытып, басын шайқағанда, Қанипа да басын шайқап, бұлардың қасына келді. Көзінде жылуы жоқ ауысқан әйел беталды күліп:

— Сен Сәукеле дедің, иә. Мен де Сәукеле дедім, иә. Мен Сәукелені білем. Мені Сәукеле де біледі. Иә, шал! Мен айтайын ба?— Әй, Сәукеле, Сәукеле, Сенің қалтаңда Меруертім жатыр... — деп жайбарақат бастап келе жатыр еді.— Жарайды, жарайды. Сен білесің. Сен бәрін білесің. Айтпай-ақ қой, — деп Томар-Омар оның сөзін бөліп жіберді.— Мен білемін, иә. Айтпаймын, иә. Ештеме айтпаймын, иә? Сен айтпа десек, айтпаймын. Қой деші, қоямын. Қойма деші қоймаймын.Әй, Сәукеле, Сәукеле, Берші деймін меруертімді, Өзім тағайын, Өзім бағайын.Жынды әйелдің бетіндегі күлкі табы лезде өшіп, көзі шатынап, сұрланып сала беріп еді. — Қой дедім ғой мен саған. Мені тыңдаймын дейтінің қайда?! Бар енді. Есек жайылып жүрген шығар. Тауып әкелші. Екеуміз тауға барамыз, — деп, біресе зекіп, біресе балаша алдады молақ шал.— Тауға барамыз ба, тауға? Жарайды, мен сені тыңдаймын, есекті тауып әкелемін, арбаға жегемін, алақай, алақай! — деп, балаша алда-нып, балаша қуанған Қанипа үйден шығып кетті. — Апыр-ай, сол аты өшкір мұзартты қайдан есіне салдым. Жауын-шашынды күз жақындап келеді, тағы да ұстамасы қайталап қалмаса игі еді, — деп шал таңдайын қағып, басын қынжыла шайқады.Әлима бұрынғыдан бетер үрейлене түсті. Сәукеле жайын бұрынғыдан бетер білгісі келіп, қанша қорыққанмен ынтыға түсті:— Ата, айтыңызшы. Неге жасырасыз? Менің білуім керек. Ама-найым кеткен жақты білуім керек. Неге зарықтырасыз, айтыңызшы?— Жарайды, шырағым, қоймадың ғой. Айтайын. Бұл бір ұмыт болған, ескі қайғы, ескі жара еді. Тағы да бетін тырнайтын болдық қой, — деп, не кейігені, не мазасын алған жас келіншекке ашуланғаны белгісіз біраз түнеріп отырды да, шал әңгімесін әріден бастады...— Иә, содан, Тастамнан бері шыққан соң, таудың адам аяғы баспаған жерлерімен жүріп отырып, ақыры, көш осы Сәукеле та-уына жетті. Онша қиындық көрген жоқпыз. Бір ауыл түгел, сетіне-мей, жұбымызды жазбай жеттік. Иә, айтқандай, сетінемей дегенде, жақын-жұрағаттардың тұтастығын, амандығын айтып отырғаным ғой. Әйтпесе, атасы басқа бір-екі азамат кейін қайтып, малымыздан аздап шашау шыққан. Тастамнан өткен түннің ертеңінде арамызда Ораз, Қаназ деген ағайынды екі жігіт жоқ боп шықты. Олардың атасы ғана басқа емес, табы да басқа еді. Көккөз атаның жалшы-лары болатын. Қалай ұрланып қыбын тауып кетті дерің бар ма, тау да өскен әккі жылқышылар емес пе, бір қос жылқыны жымын білдірмей өздерімен қоса айдап кетіпті. Алысқа, жат жерге біржо-ла кетіп бара жатқанымызды сезді ме, жершіл, иісшіл екі тазы да өздері білетін жылқышылармен елге қайтып кетсе керек, олар да ертеңіне болмай шықты. Санын соғып қала берген Көккөз ата: «Е-е, қанша асырасаң да, бөрінің бөлтірігі бөрілігін жасамай қоймайды. Олар да әлгі аш қасқырдай жаланған таяқ қалпақтардың тұқымы емес пе? Ол тұқымынды ұрайындарды өзім қуып жетіп, көк желкелерін қимасам, атым өшсін! Не оларға серт, не маған серт!» — деп, мал ашуы — жан ашуы, мінілмеген тың атты ерттетіп, қасына екі-үш қарулы жігітті сайлап, Көккөз ата өзі

аттанайын деп жатқанда, тісін қайрап, зіркілдеген ашулы шалды алған бетінен қайтарған тағы да Балзия. «Жәрайды, жетті, Көккөз ата, желегінді желпілдетіп қайда бармақшысың. Оларды қуып жетем деп ойлаймысың. Өлде әлгі тұяқ қалпақтарыңның қақпанына өзін барып түскің келді ме? Қай малыңның шашауы шықпай, қай малың талапайға түспей жатыр. Қайта, Ораз бен Қаназдың айдаған малы адал мал – ақ адал еңбегі. Олар сонау үрім-бұтақ, зәузәтінен бері сендердің малдарыңды бағып келе жатқан жоқ па еді. Қайсысын жарытып, малын дұрыстап төлеп едіңдер. Талай жылғы малайлықтарының өтемін бір-ақ сыпырып, сиырып әкеткен ғой. Сауап, сауап! – деп, сөз аяғын, кімге екені беймәлім, кекесінмен, ызамен зығырлана бітіріп, доғарған. – Одан да енді қалған малдарыңа ие болсаңдар да жетер!» Иә, қалған малдан да көп шашау шығып, әр жерде шашылды ғой. Құт бір кетпесін, бір кетсе құтыңмен бірге бағың да тайып, берекең де қашады екен. Елін-жұртын талақ еткенді, өз ошағынан жеріген пендені құдайдың кәрі соғып, жердің киесі атады екен әманда. Иә, содан біз Сәукеле тауына, соңғы асу, биік мұзды асуға иек-теп жеттік, көшті түсіріп, мәңгі қар сірескен жотада бір күн, бір түн түнеп жатырмыз. Қалың мұзартты Сәукеле тауын барлап келген жігіттердің беттері үсіп, қолдары домбығып, зорығып оралған. Сәукеле тауының қаһарына мініп, ысқырып тұрған шағы екен. Сол кез – тау бетінен Сайхан желінің бет қаратпай соғып тұрған кезі еді. Сайхан желі емес, нағыз сойқан желі. Талайды басынан өткерген

көне көз ақсақалдар мен неше бір ғаламат боран-шашыныға төтеп беріп, неше бір қиын асулардан асып өскен жырынды жылқышылар көп ақылдасып, көп кеңесіп, ақыры бір шешімге тоқтаған. Сойқан желі бір соқса, тынбастан айлап соғады екен. Оның басылуын күтіп жатсаң елден де, малдан да береке кетіп, азып-тозбақ. Оның үстіне, артымыздан әлдекімдер қуып келетіндей, әлі де үрейден айықпай үдере көшіп келе жатқан көшті тоқтатуға болмайды. «Не де болса, құдайдың салғанын көрдік, тәуекел» деп, белді бекем буған ел ер-темен өтпекке келістік. Сол күні ақша қар үстінде екі үйір жылқы сойылып, ақ жота қан сасыды. Мұзарттың үсті тілім-тілім, арса-арса жарық екен. Атаңа нәлет мұз жарықтарының аты да өзіне сай бір жосын – «әңгек» делінеді. Тап көш ететін ыңғайлы мұз жотасында кесе-көлденең көрдей үңірейген алып айдаһардың аузындай ырсиған өткел бермес кең әңгек бар екен. Тәжірибелі қарттар түп жағы тар, аузы арандай сол мұз жарығын сойған малдармен бітейді екен. Ке-йін мұз ішінде қатып, еті бүлінбейтін жылқыларды біртіндеп суырып алып, соғым етіп жеуге де болады дейді. Не керек, сол күні алға кет-кен өңкей әлекедей жаланған қарулы жігіттер адамды ұшырып жібе-рердей ышқына соққан боранды дауылда әңгекті бітеп, ең қауіпті мұз жолды түгелдей киізбен жауып, көшке даярладық. Қаншама туырлық, төсеніш киіздер мұзартқа жайылды. Дауылға желпілдеп түрілген етектерін бекітіп, әлхал деп, көш Сәукелеге беттеген... Иә, шырағым, айтып-айтпай не керек, сол мұзарт, сол көш есіме түссе, осы күнге дейін құйқа тамырым шымырлайды. Сол күн сойқан желдің өтіндегі сойқанды күн болмады ма. Бет қаратпай қақаған он-дай боранды бұрын-соңды көрген емен. Бар жылы деген киімдерін киініп, шымқанып, біріне-бірі жабысып, бірінен-бірі қалмай иттіркесе көшкен ел, – бала-шаға, қатын-қалаш улап-шулап, алға баспай табан-дап шегіншектеп кісінеген жылқы, маңыраған қой, бақырған түйелер – Сәукеле шыңын қым-қуыт үрейлі шуға бөктірді. Ақ сапалақ боран ішінде көздерін, ақ шелдей ақ тозаң басқан адамдар киіз үстіне дәл келтіре алмай, бұйдасынан айырылған екі-үш түйенің май таба-ны, бетіне бір шөкім қар жұқпайтын жылтыр мұздан тайып, жүк-мүгімен төмен қарай мұзды құзға тұмақтай ұшқан. Талай қойлар, асау жылқылар тап аяқ асықтарша жылт етіп кетті көзден ғайып болып. Түйе

қомындағы жадыдан түсіріп алған құйтымдай балаларға дейін құндақтағы сәбилерін көтерген шешелерінің, әкелерінің етектерінен ұстап, ақ сапалақтың ішінде, бақырып, жылап өтіп жатыр. Ұзыннан-ұзақ шұбатылған киіз жолдың бойына тартқан керме арқаннан ұстап, зәре-құттары қалмай жылжыған адамдарды кімнің қай тұста кетіп бара жатқанын ажыратып болмайды. Қатындардың аузында қарғыс, еркектердің аузында боқтық:— Атаңа нәлет, қайдан ғана тап болдық мына күйге?— Астымыздан су шыққандай қиямет-қайымға кім бастады?— О-о, басыңнан азап кетпесін, азап!— Құдайдың күні де қырсықты-ау, лағынет жауғыр!— Бала-шағаңның игілігін көрме? — десіп, кімді балағаттап, кім-ді қарғағанын өздері де білмейді, әйтеуір суылдаған, алай-түлей, ызғарлы боранның ішінде қақалып, шашалып, желге қарсы қарай алмай, демдері бітіп тұншығып, арқаларын беріп ықтап, бірін-бірі айғайлап шақырып, балаларының аттарын қайта-қайта қайталап, бүрісіп, құрысып жылжыған ызалы көш түс ауа мұзарттан зорға өтіп, намаздыгерде етекке шаршап-шалдығып түскен. Беті-қолы пәре-пәре жыртылған, үсік шалып домбыққан жандар, малынан, дүниесінен айрылған адамдар естерін жия бірін-бірі іздеп, қым-қиғаш қиқуға салып, сабылып жүр. Сол күнгі ең бақытсыз, сормандай адам Қанипа екеуміз екенбіз. Мен Қанипаға, Қанипа маған сеніп жүріп, әке-шешемнің қолындағы тұңғышымыз да, соңғы қуанышымыз да Меруерт атты қызымыздан айырылыппыз. Көш ішінде жоқ. Ешкімнің қолында жоқ. Қанипа жасынан мәпелеумен ерке өскен, Ережеп байдың соңғы үшінші тоқалынан туған сүт кенжесі еді. Жаратылысында тікбақай, адуынды, бір бет келіншек, қазақ рәсімімен ата-ененің алдынан кесе-көлденең өтпей, қанша әдеп сақтағанмен, шынтуайтқа келген-де бар сыпайылықты ұмытып, ойранды салды деймісің. Дүниеде ана атаулының бәрі де бала жанды шығар-ау, а-ай, тап Қанипадай, балаға ет-бауыры езіліп, жүрегі үзіліп түсердей күйзелген жас келін-шекті ғұмырымда көрген емен. Өз әке-шешесіне де, ата-енесіне де, маған да қиғылықты салып, «тауып бер де, тауып бер Меруертімді» деп, екі аяғымызды бір етікке тықты. Жылы қойнауға түскен көшті қайтадан аяз қарып, қайтадан ызғар ескендей, бүкіл ауылдың құты қашты. Балзия да Қанипаны қостап, он шақты жігіттің басын қосып: «Барыңдар қайтадан Сәукелеге, қараңдар мұзарттың төңірегін. Бір арада, бір қуыста адасып қалған шығар. Не ғып айрылып қалдыңдар, не қара басты сендерді? Тым құрмаса сүйегін тауып әкеліңдер!» — деп, мұзартқа қайта қуды. Тағы да қосаққа аттар алып, үстеріне қабаттап киіз артып, шыңырау құдыққа жетер құлаш-құлаш көп қыл арқан, үш-төрт сүймен, шапашот, тағы басқа саймандар тиеп, жейтін тамақ, сусын алып, Сәукелеге қайта тарттық. Қанипа ешкімнің айтқанына құлақ аспай, ешкімге бой бермей, бізбен ерген...— Е-ей, шырағым-ай, айтып-айтпай не керек. Сол бір күнді есіме алсам, тап қазір құйқа тамырым шымырлайды. Баяғыда айырылған екі аяғымның табандары солқылдайтын сияқты. Бұл бір ұмыт болған жай еді. Осыны қайдан бастадық. Несіне еске аламын, — деп Томар-Омар үнсіз түнеріп, қамығып отырып қалып еді.— Ата, айтыңызшы, бір бастаған соң несіне тоқталасыз. Ай-тыңызшы, — деп Әлима тағы да қиылды.— Шырағым Әлима, мен сол күнгі сұмдықты айтайын деп отыр ем. Ол біздің басымызға келген зауал ғой. Өзімен кетсін. Сенің Аманайыңнан аулақ. Балзиялар, мүмкін, кім біледі, Сәукеледен аман-есен өткен шығар. Сен әйтеуір өз басыңа жорымашы. Мен сенің күдерінді мүлдем үздірейін деп айтып отырғам жоқ.— Ата-ау, бәрін түсінем, бәрін білем. Айтыңызшы. Тек жасыр-май, еш бүкпесіз, бірін қалдырмай айтыңызшы.— Иә, содан, — деп, Томар-Омар үрейлі әңгімесін қайта жалға -ды. — Сәукелеге келсек, аспаннан құйылған қар азайған ба, боран аздап толастапты да, жел бұрынғыдан да күшейе түскен сияқты. Ысқырып, гуілдеп, суылдап соғып тұр. Мұзарт

үстіндегі аяз, қи-мылсыз сәл тұрып қалсаң, бет қариды. Бетімізді жиі уқалап, киіз төсеп отырып, әлгі он шақты жігіт, Қанипа бар, мұзарт үстін ұзақ тінттік. Екі таудың ортасындағы қойнауды түгел бітеп тастаған мұзарттың алғашқыда қай жағынан түскенімізді таба алмай, ұзақ тентіредік. Аспандағы бұлт пердесінен көмескі көрінген ай сәулесінің жарығы да әлсіз... А, құдай, бір кезде Қанипаның құлағы шалды. Тым-тырыс тына қалып, бәріміз де құлағымызды желден қалқалап, тың тыңдадық. Шырағым-ай, жүрегім үзіліп түсе ме деп ем. Өлдебір терең қуыстан қылғына жылаған баланың қарлыққан әлсіз даусы естіледі. Күн ұзақ даусы бір сембей тынымсыз еңіреп, көмек сұрап жалбарынған, жылай-жылай шаршаған төрт жасар қызым Меруерттің даусы... Мұны естіген Қанипада ес қалмады. Ағыл-тегіл жылаған әйелімнің бетінен сорғалап қатқан мұзды сыпырып тұрып, айғайды салып, өмірімде бір боктап ұрсып, зорға тыйдым даусын...

Мұзарттың бала даусы шыққан беті тілім-тілім әңгек екен. Ұзыннан-ұзын шұбатылып, ирелендеп жатыр. Біз ең шеткісіне, өзімізге жақындауына тақап келдік. Әрі баруға болмайды. Еңістеу мұзартта жылып етіп, әңгекке бәріміздің де түсіп кетуімізде шәк жоқ. Иә, содан не керек, жалпақ туырлықты төсеп тастап, алқа-қотан отырып, тың-тыңдап, шыңырау түбінен естілген үннің жобасы осы тұста болар-ау деп шамалап, сол жерге бірнеше қашау қағып, әрқайсысының басына құлаш-құлаш қыл арқандарды тас қып байлады. Ұзын екі арқанды беліме шандып, бір арқаннан жай ұстап, мұзартпен сырғып барып, әңгекке түстім-ау. Іш жағы үңірейген қап-қараңғы көрдей әңгекке бойлап, сыртта арқанды саумалап жіберіп тұрғандарға белгі жасап, төмендеген кезде, қай жағымнан екені белгісіз, қызымның даусы жақыннан естілгендей болды. Тыстағы әлемет суықтан, зуылдаған желден кетіп, мұз жарығына түскен за-матта әңгек іші ұдайы жып-жылы көрінді. Егер арқан жетсе қуыс-қуысын аралап, жылжи беруге әбден болатын сияқты. Бірақ әңгекке тереңдеген сайын әлгі дауыс өшіп, үстіңнен албастыдай тылсым дүние басып, бас айнала бастады. Арқан жетер жерге дейін барған шығармын, қайда-а-а, әңгектің түбіне жету мүмкін емес. Мен ұзақ үнсіз отырып, тың тыңдадым. Жым-жырт ойнағандай. Түк естіл-мейді. Не сырттағы сойқан жел, не жігіттердің даусы. Мен айқайлап көріп ем, бүкіл мұз жарығының іші жаңғырып, қоса айқайлады. Бі-рақ сырттағыларға менің даусым алыстан талып естіліпті. Мен ар-қанмен белгі беріп, әлден уақытта сыртқа шықтым. Шыға берер тұста сәл аялдап едім, бағанағы Меруерттің даусы, жаным-ай, тағы ес-тіледі. Иә, содан не керек, біз сол түні сол маңдағы үш әңгекті тексеріп шықтық. Мен де әңгекке етім өліп, тереңге салған қармақша жылып етіп кетем де, жан-жағымды қарманып, тар қуыстардан, сыймаған жерден бұрылып, икемделіп, мұз астын өзімше сүзіп шығамын. Түсе бергенде естілер дауыс тереңдей бере жоқ болады. Не ғаламат? Ақыры таң ата төртінші әңгекке түстім. Бұл жолы әрі тереңдеуге, әрі жағалай қозғалып жүруге ұзынырақ болсын деп, бірнеше арқанды күрмеп, жалғағанбыз. Белге байлаған екі арқанның да ұзындығы жобамен жүз құлаштан келер. Бірақ ол да әңгектің түбіне қайдан жетсін. Кейін, білетіндерден сұрасақ, бұл араның мұзының қалыңды-ғы – жүзден екі жүзге дейін жетеді екен. Сосын мұз жарығы үнемі тіп-тік болмайды. Біраз тереңдеген соң, жықпыл-жықпылға бөлініп, кей тұсы көлденеңдей бұрылып, қайтадан тік құлап, неше бір иір-иір қуысқа айналады. Сол қуыстар ғой мені адастырған. Бұл жолы қызымның даусы анық естілді. Мен тереңдей бердім. Тереңдеген сайын анық естіледі. Әлден уақытта қызым жылауын қойды. Мен қай жағымнан шыққанын анық білмей, мұз ішін шарқ ұрдым. Кәдімгі үй төбесіне сатымен шығатындай, әңгек ішіндегі кей-бір тепкішек жерлеріне аяғымды салып, оңға да, солға да бұрылып жүре аламын.

Қайсы бір тереңдікте адам симайтын тұстары да бо-лады. Ондайда кең жерлерін іздеймін. Қараңғы мұз жарығына үйренгенім сонша, арқанды ұзынырақ жібер деген белгі беріп, екі-үш жұлқып қалып едім, арқан босады. Соным қате болған екен. Өлден уақытта өзім де аңғардым, жылп еткенімді ғана білемін, әңгектің көлденеңдей бұрылған бір терең, тар қылтасына түсіп, кептелдім де қалдым. Не олай, не бұлай қозғалуға шарасызбын. Жан-жағымды қарманайын десем, қолымды көтере алмаймын. Тап-тар қуыс екі иығымды қысып жібермейді. Біразға дейін үнсіз тың тыңдап жа-тып ем, құлаққа ұрған танадай ештеме естімей, басым зеңіп, шыр көбелек айнала бастады. Зәрем ұшып, мұз астында енді мен де мәңгі қалатындай, жан дәрменде «тартыңдар» деген белгі бердім. Ол бел-гі белімдегі оң жақ қолтығымды орай шығатын арқанмен берілетін. Сырттағылар да лезде тарта бастады. Жок, орнымнан былқ ететін түрім жок. Мен де қысылып, жұлқынған боламын. Жылжитын түрім жок. Қайта мұз құрсауы одан сайын екі өкпемді қыса түсетін сияқты. Сөйтсем, сырттағылар бар күштерін салып, жабыла тартса керек, бел омыртқам күтірлеп, үзіліп кетердей, тынысым бітті. Қолымды созып арқанға жармасып өзіме қарай тартсам, олар одан сайын күштейді. Үрейден бе, белімді қайыстырған күштен бе, алдымен маңдайым, одан соң тұла бойым терлеп қоя берді. Жүрек соғысының жиілегені сон-ша – дүңк-дүңк соққан дыбысы өзіме естіледі. Тартпаңдар деп белгі беруге, сіресе керілген арқанды жұлқып-жұлқып қалуға шамам келер емес. Әйтеуір, жан дәрменде бір қолыммен омыртқамды күйреткен белімдегі қол арқанның біреуінің күрмеуін шешіп жібердім. Соның артынша-ақ олар да зорлап тартуын қойды. Қойғанда аз уақытқа қойған жок. Ұзаққа дейін, шамасы төрт-бес сағатқа дейін сырттан еш белгі болмады. Кейін айтады, сопаң етіп қолдарына бос арқан іліккен-де, қыл арқан үзіліп кетті ме деп қорыққан олар, арқанның күрмеуін өзім шешіп жібергенімді білген соң, мүлдем зәрелері ұшыпты. Мер-уертті алып шыға ма деген күйеуінен де біржола айрылған Қанипа осы тұста алғаш рет жан даусы шығып, әңгекке ұмтылып, өзім түсем деп есі шығып, жігіттер жабыла ұстаған соң барып, жұлқына-жұлқына әлі құрыған байғұс сол арада талып қалады. Мен даусыммен бел-гі беріп айқайлағаным, Меруерттің де жылаған үні қайта шығып, Қанипа мүлдем есеңгіреп жығылыпты. Сол құлағанда әке мен бала үні жоғалмай тұрып, жігіттер оны төменге, елге алып келіпті. Арқан басында екі-ақ жігіт қалады. Түні бойы беттерін аяз қарып, тұла бой-лары мұз боп қатқан пақырлар елден жаңа, тың күш әкелуге келісіп кетсе керек. Мен болсам тар қуыста үйелеген көтерем малдай кептеліп жатыр-мын. Менің айғайымды естіді ме, жылай-жылай жағы семген Мер-уертім қайтадан жылады. Ой, аллай, тап қасымнан, он жақ іргем-нен шығады үні. Дауысы мүлдем қарлыққан. Үзіп-үзіп, өксіп-өксіп ыңырсып жылайды. «Меруерт, айналайын, Меруерт! Жылама, мен ағатайыңмын, ағатайыңмын. Қазір алып шығам өзім» деп көңілін ау-лап сөйлеймін, кәдімгідей менің даусыма құлақ қойып, біраз үнсіз жа-тады да, қайтадан ыңырсида. Екі дүниеде бұдан өткен құдайдың за-уалы болмас, көрдей қараңғыда, тап іргенде сәбиің жылап жатқанда, денің сау боп тұра, еш көмегіңді тигізе алмағаннан асқан қорлық та, мүсәпірлік те болмас. Менің тұла бойым лезде тоңазып, тер қата бастады. Қызымның даусы әбден әлсіреп-әлсіреп барып бір кезде мүлдем семді. Бұл алыста әңгектің аузы бозарып көрінген кез – күндізгі уақыт болса керек. Иә, шырағым, айтып-айтпай не керек, әйтеуір, мені екі күннен соң мұзға бауырлап қатқан боз балықтай сүйрелеп шығарып алды ғой. Қанша дегенмен жан тәтті, жігіттердің ешқайсысының әңгекке түсуге жүректері дауаламайды. Ақыры құр әшейін тартқылағанмен түк өндіре алмай, келесі күні бір немере ағайым батылдық жасапты. Менің әлсіреген даусыммен жобалап, сол маңның мұзын

қысылып-қымтырлып ауыр, ұзын сүйменмен еркін оя алмай, әйтеуір, айтыста-рынша, бір күн, бір түн шапашотпен жаңқалап отырып әупірімдеп алса керек. Мүз жарығында дыбыссыз жатқан Меруертті олар таба алмайды. Сөйтіп алғашқы және соңғы көрген қызығымыз Меруерт сол арада мәңгі қалған. Сормандай Қанипа бір жылдай шырт ұйқыда жатып: «Сәукеле, Сәукеле», «Әңгек, әңгек, эне, Меруерт жылап жатыр!» – деп, төсектен тұра ұмтылып, тысқа шыға тауға жүгіретін болды. Шошымалы аурудың арты шалыққа айналды. Ақыры есі ауы-сып, осы күйге түсті ғой. Ай жаңғырған сайын ауруы да жаңғырып, аузы көпіріп, ауыл үйді кезіп, тентіреп кетеді. Айтатыны ылғи:

Әңгек-ау, әңгек,
Меруерттімді қайтып берші,
берші деймін Меруерттімді.
Өзім тағайын,
Өзім бағайын,
Құлап қалды ғой,
Жылап қалды ғой,
Берші деймін Меруерттімді.
Өзім тағайын,
Өзім бағайын.
Әй, Сәукеле, Сәукеле,
Сенің қалғанда Меруерттім жатыр,
Қайтып берші,
Берші деймін Меруерттімді.

Мұны қалай шығарғанын білмеймін. Өзі де не айтып, не қойғанын білмейді. Меруертті – қай Меруерт, Сәукелесі – қай Сәукеле? Әйтеуір, сол екеуін жүз қайтара айта береді осы күнге дейін. Әйтпесе, Сәукеле тауын, ондағы қызын ұмытқалы қашан байғұстың. Жаңа тауға барамыз дегенге қуанып кеткені де жай әшейін түсініксіз бір-деме. Тауда не барын, тауға неге баратынын өзі де білмейді. Және қазір айтып, қазір ұмытады. Тегі тау деген сөз бір кезде есінде қалып қойған ғой. Таудың атын құлағы шалып қалса-ақ, сол баяғы әдетпен жүрегі бүлк ететін болса керек. Қайғылы әңгіменің ұзын-ырғасын аяқтаған Томар-Омар көпке дейін басы салбырап, үнсіз отырып қалды... Жан-жағын сипалақтап шашылған құрал-саймандарын жиыстырған болды. Әңгектен шыққаннан кейінгі өзінің жай-күйінен ештеме қозғамады. Әңгектен екі аяғының үсіп шыққанын, белтамырдан дей ме, жұлыннан дей ме, суық тиіп, бөкседең төмен қозғала алмай, жарты жылдай сал болып жатқанын, соның зардабынан екі аяқ бірдей семіп, тамырла-рынан қан жүрмей, жансыз дене ақыры шіріп жоғары өрлей берген соң, ел адамдары ақылдасып, қорытып, алыстағы бір дәрігерге апа-рып, ақыры, екі аяғын қара саннан жоғары кестіріп барып тыңғанын айтқан жоқ. Молақ болып қалған Омарды ауылдағы басқа екі Омар-дан ажырату үшін томардай домаланған мүгедекті жұрттың бергін Томар-Омар деп кеткенін естіген Әлима да ол қасіретін қазбалап сұрамады. Оған бәрінен де керегі ұлы мен ененің жайы еді ғой. – Сол таудан өтудің соншалықты қиын екенін біле тұра, қалайша ол баланы ажалға бастап әкетті? – Бағанағы сөзді Әлима қайта тірілтті. – Мүмкін, ел арасында жасырынып жүрген шығар. Жүрегім әлі де түйткілдене береді. Қанша қырсық болса да, тап осы жолы, есі дұрыс адам қартайған шағында бұлай алжымаса керек еді... Айтыңызшы, ата, қалай ойлайсыз? Әлима өңін айналдырып, тағы да бағанағы сұрағын қойды. То-мар-Омар да Әлиманың көңілін біржолата суытып, күдерін үздір-мей маза бермейтінін түсініп, енді не де болса көзін анық жеткізуге бекінді. – Менің олай деуіме екі түрлі себеп бар. Біз баяғыда елімізден қашып

келген жолы, жаңа айттым ғой, көп шығынға ұшырап, сүйеніш етер малымыздан береке қалмады. Бұл араны билеушілер де, жер салығы, ана-мына салық деп, қалған малдың тамтығын қоймады. Ұрланды да, жырланды да. Не керек, бәрі болды ғой. Кейбіреулер тағы да малының күйін күйттеп, тау арасына сіңіп, паналады. Осы күнге дейін тау ішінде көшіп-қонып, өмір бойы қашумен күнелтіп жүрген, мал соңында өздері де мал сияқты тіршілікке көшкен төрт-бес үй бар деседі. Өспейді де, кемімейді де деп естиміз. Ал қалған ағайындардың біразы маңайдағы кішігірім кенттерге, тағы басқа жерлерге кәсіп іздеп, ауған. Олардың бұл күнде қалған, өскен ұр-пақтары бізді танымауы да мүмкін, таныса да керексінбейтіні анық. Кейінгі жылдары, әке-шешеміз дүние салған соң, біздің басымызға қалқайтып жеке үй тұрғызып берген де, өзі де бізге пана болып, осы арадан ешқайда қоныс аударып, ажырамаған. Ата-анамыз өлген соң, бізді де кім керек қылсын. Қайда барып, кімнің қолтығына кірмек-піз. Содан соң таудың бөктеріне Сәукеледе қалған Меруертіміздің қасында қала бердік. Заманайын бағып, бізге қарасып, әкесіне тиісті малды бірге бөлісіп, талай жыл қамқорлық еткен Балзия да алдындағы бұрынғы абыройынан да, беделінен айрылғаны аздай, кейін сіңірі шыққан тақыр кедейге айналып шыға келген. Оны да қойшы, мінезінің қыңырлығы, жөпшендіге көнбейтін қайсарлығы өз алдына, екі ғаріп бізді де тастап кетуге қимай, жесір қалпында қартая берді, жүдеушілік көріп кеми берді. Бәрінен де Заманайы мына заманға орай мектеп жүзін көріп, білім ала алмай, ешкімге қажеті жоқ ұмытылған осы қара ауыл қараңғы қалпында сауатсыз қалды. Бал-зия бәрінен де соған күйзелетін. Кейін Аманай өскен сайын, «енді бұл да Заманайдың жолын құшады-ау, бәріне де мен кінәлімін, бүкіл ел-жұрттың тауқыметіне мен жазықтымын» деп жеке жерде маған ғана айтып, маған ғана мұңын шағатын. «Шіркін-ай, ар жаққа, ел жаққа өтер біреу болса, Аманайымды қолынан ұстатып, туған жеріне табыстап жіберер едім» деп армандап, ішіндегі жасырын сырын ай-тып қалғаны да бар еді. Осы мандағы бір ауылға тығылғанмен, сенің бәрібір тауып алатыныңды ол біледі. Оның жөні тек ар жаққа өту ғана, өлер шағында аруақтар алдында, туған топырағы үстінде, тым құрмаса, немересі арқылы ақталу ғана. Менің білетінім осы, шырағым. Енді оларды іздемей-ақ қой. Олар ендігі мұзарттан аман-есен асты, немесе, жаман айтпай жақсы жоқ, Сәукеледен өте алмай, атаңа нәлет әңгектің мұз қонақтары болып мәңгі қалды... Тиер күйеуіне тие бер, барар жеріңе бара бер, шырағым...Кемпір мен бала Сәукеледен төртінші тәулікте аман-есен өткен...Қазір мұзарттай суық болмаса да, ауасы ызғарлы, шөбі дымқыл тау етегіндегі биік шыршалардың бауырында дамылдаған Балзия басы жерге тиісімен қалың ұйқыға кеткен де, Аманайдың ұйқысы шайдай ашылған. Артта қалған Сәукелеге, аспанда жиі ағып жатқан жұлдыздарға қарап, шым-шытырық ойда жатыр.Сәукеле жанындағы мұзарттан қалай өткендері Аманайға өң мен түстей! Шынында да түнгі ай жарығында мұз құрсанған Сәукеле тұтастай көгілдір тартып, бүкіл мұзды төңірек мұнартып, әжесі айта-тын ертегідегі самұрық құс қана мекендейтін тылсым дүниедей, тым-тырыс қалғып-мүлгіп тұрған. Әжесі желсіз, тымық түнге, борансыз, сойқансыз түнге қуанса, Аманай аспан қақпасы ашылса екен деп, үстерінен салқын қараған ақшыл, кетік айға жиі-жиі қарағыштап, ас-пан қақ жарылса, аппақ қақпаны көру үшін қап-қараңғы түн болма-ғанына өкінген.Алыстан көрінгенде тау ақ сәукеле сияқты, төбесі үп-үшкір болушы еді. Тап іргесіне келіп, қасынан жанамалай өткенде, мүлдем басқаша әсер етті Аманайға. Буалдыр тартқан көгілдір тау іші, бір-біріне қалай болса солай иық арта тірескен, биік-биік мұз қабыршақтары түгел тұтасып, жалпайып сұлық жатқан әншейін бір суық дүние сияқтанған. Кей-кейде мұз жарларды жіңішке кенересін жағалап,

үңірейген ұзын әңгектерден амалдап өткенде де, жалтыр мұздардан тайғанақтамау үшін әдейі қоржынға салып әкелген киіз ұйықтарды етігінің сыртынан ки-генде де, кей тұста жіңішке қыл арқанды белдеріне байлап, аяқтарын са-най басқанда да, алып перденің тозған, үзілген іркіс-іркіс шашақтарын-дай төмен салбырай төнген мұз сүңгілердің астынан мысықша басып, қыбырмен жылжығанда да Аманай ештемеден жүрексініп, қорық -қан жоқ. Бұған бәрі де жасырынбақ ойнағандай көрінген.Бәрі де өң мен түстей тез өте шықты. Енді ойласа, әжесі қорықса қорыққандай-ақ бар екен-ау. Бетті қарыған қызыл шұнақ аяз, не атан түйені ұшырып әкетер дауылды жел болса қайтер еді. Жылтыр мұздан аяқ тайып кетіп, үңірейген мұз жарығына, қараңғы әңгекке жылп ете қалса, қайтер еді. Булыға жөтеліп, не дабырлай сөйлесе қалса, әжесі айтқандай тау бірге жөтеліп, бірге жаңғырығар еді де, кей жерлерде шыңның күнқағарындай алға итінген шотмандай қарлар мен үңгірлер аузында алып азулардай ырсиған зілдей мұз сүңгілер қопарыла үзіліп түсер еді. Сонда не болмақ?Қазір артта қалған Сәукеле тағы да зорайып, тап желкеден төніп, сұсты қарап тұр. Құмырсқадай ғана екі адамды аман өткізіп жібер-геніне риза екені де, өкінішпен қап ұрылып тұрғаны да беймағлұм. Бұл екі адамның атам заманда мұздап қалған Гүлсәнә мен Ғиззаттың тілеуін тілеп, шығарып алуға келгендерін Сәукеле біле ме екен?! Қайдан білсін? Мүмкін, оларды шығарғысы да келмейтін болар. Бар төңірекке алыстан қарап, аспанмен тілдескен тәкаппар биік шыңның қайтадан құйтақандай сәукелеге айналғысы да келмейтін шығар. Не де болса, аспан қақпасы ашылса екен, мұз таудың быт-шыты шығар еді. Әжесі айтқан зұлымдардың кесірінен арманда кеткен екі жас жарық дүниеге қайтадан оралар еді. Шіркін-ай! – деп неше түрлі ойға шомып, қиялдап, аспан қақпасы ашылғанда ұйықтап қалмас үшін өзін-өзі алдарқатып жатқан Аманайдың көзі аспанда ағып өткен жұлдызға түсті. Зу еткен ұсақ жұлдыздың жіңішке ізі қаракөк аспанға сіңіп болғанша «менің жұлдызым жоғары» деп бетін сипап үлгерген бала, іле осы сөзін тағы да қайталады. Алыстан тағы бір жұлдыз көк жиекке қарай ағып түсті. Өзінің жаттанды сөзін айтып болысымен «тағы да бір адам дүниеден өтті» деп ойлады Аманай.Таң жақындаған сайын аспанды осып түсер жұлдыздар көбейе берді. «Демек, жарық дүниемен қоштасып, о дүниеге аттанған адам-дар саны да көбейіп барады. Адам баласының таң алдында көбірек өлетіні несі екен?» Аманай мұны Томар-Омардан естіген. Ертегі құмар бала молақ шалдың жер үйінің төбесінде түні бойы көп-көп ертегілер тындаған бір жолы аспанда ағып өткен жұлдызға қараған Томар-Омардың «менің жұлдызым жоғары» деп біреуге бата қыл-ғандай бетін сипағаны бар. Аманай мәнісін сұрағанда ол: «Аспанда бір жұлдыз аққан сайын дүниеден бір адам өтеді» деп түсіндірген. Ал «Менің жұлдызым жоғары» дегеніңіз не?» деп сұрағанда, «Әйтеуір бұрынғылар осылай дейтін. Тегі, мен сенен әлі де биікпін, тіршілік-ті сақтап қаламын» дегені шығар. Егер жұлдыз ізі жоғалмай тұрып айтып үлгерсең, өлім алдындағы адамды құтқарып қаласың, үлгере алмасаң, марқұмға о дүниеде шапағатың тиеді. Әйтеуір босқа кетпей-ді, бетінді сипай сал деп түсіндірген.Сол түні таң алдында жұлдыздар тіпті көп ақты. Бірінен соң бірі жарқ-жүрқ етіп, аспан төрінен секіріп түсе берді. Олардың қайда түсіп жатқанын кім білсін. Томар-Омар да сол күні жиі күрсінуге болған. Аманай:– Ата, біз ұйықтап жатқанда... адамдар қалай көп өледі, ылғи осылай ма? – дегенде, Томар-Омар:– Мен өзім де қайранмын, тап бұлай жиі ақпайтын сияқты еді... Ана-а бір жылдары, керман соғысы болып жатыр дегенді еміс-еміс еститінбіз. Сол жылы қараңғы түндері аспанның батыс жақ беті қызыл күреңденіп, қанданып тұратын да, түн ортасы ауа жұлдыздар бір-бірімен бәсекелесе жарысқандай дамыл-дамыл аға беретін, аға беретін.

Көк жүзі шым-шытырық жол-жолақтарға толып кететін. Тегінде, тағы бір жерлерде қан төгіс соғыс болып, адамдар бірін-бірі өлтіріп, қырып жатыр-ау, – деп күрсінген. Бұрын қан төгіс соғыс дегенді Аманай ертегі қиссалардан ғана ес-титін де, осы заманда да адамдардың бірін-бірі қырып соғысатынын білмейтін. Радиосы, телевизоры жоқ қараңғы ауылдан ұзап көрмеген, басқа жерлердің көзі ашық балаларындай ойыншық мылтықтармен атысып, «Соғыс ойынын» да ойнап көрмеген көрбала қайдан ес-тісін. Сол жылы қашан көзі ұйқыға кеткенше Томар-Омардан соғыс жайын, дені сау, есті, үлкен адамдардың неге бірін-бірі аяусыз өлтіретінін сұрағыштап қоймаған. Томар-Омар атасы оған алыстан орағытып, ертегілерден мысалдар келтіріп, ақыры:– Е-е, Аманай шырағым, не дерің бар ма? Адам баласы көзі тірісінде тойған ба? Бірінің дүниесін бірі қақшып алып, бірінің жемін бірі жұлып жеп, бірінің жерін бірі тартып алып, жылы орнынан қуып жатқан түсініксіз бір көр заман ғой! Әмірқан деген үлкен, күшті ел Битнам деген бір кіші, момын елге нажағайын ойнатып, қырып жа-тыр екен деп қазиттен оқитынбыз. Қанға жеріген, дүниеге құныққан сондай біреулер шығар соғыс салып жатқан, – деп ұғындырып, одан әрі тереңірек түсіндіруге өзінің де өресі жетпей, соңғы бір аққан жұлдызға бетін сипай беріп, сөзін доғарған... Тау іші түгел күндізгідей көрініп, таң аппақ боп атқанда бозарған ірі жұлдыздар болмаса, ұсақ жұлдыздар мүлдем жоғалып кетті. Көп ұзамай күн де шығатын шығар.

Кәдір түнін күзетіп, жолда қанша шаршаса да, көз шырымын ал-май шыдаған Аманай күн шығар алдында ұйықтап кеткен. Мұның көз жұмғанын күткендей, дүние асты-үстіне келгендей ғаламат бір үн тосыннан тау ішін жаңғырықтырып, күңгірентіп жіберді. Жер сілкініп, тау құлап, астан-кестен болғандай гүр еткенде Аманай да, Балзия да шошып оянды. Әжесі «бісміллә, бісміллә» деп ояғанда, немересі күні-түні жаттаған «Сәукелені аша гөр! Сәукелені аша гөр! Сәукелені аша гөр!» деген сөзін үш қайтара айту орнына, бір рет айтуға да мұршасы келмей, кекештеніп, тілі байланып қалды. Ас-панның қақ айырылғанын көргенде зәресі ұшты: тап-таза мөлдір аспанның қақпасы екі жерден тілініп түскен. Қан қызыл бұйра тол-қын шымырлап, сонау көк жиекке кемпірқосақша шұбатылып, лезде жетіп қалыпты. О, ғажап, Аманай жаңа аңғарды: қатар жосылған қып-қызыл қос жолды өрмекшідей шұбалтып бара жатқан алып қара құс. «Ертегінің самұрық құсы осы шығар-ау?!» Аманай ес жиып, ойланғанша, күндей күркіреп, жасындай ысқырған қара құс та зу етіп көзден ғайып болды. Немересі енді ғана тілге келіп, кәдір түнгі тілегін айта бастағанда, аспанға үнсіз тесіле қарап жатқан Балзия баяу ғана басын шайқады: – Жо-оқ, Аманай! Бұл көк қақпасы емес ашылған... Әлгі зу-лап ұшқан алып қара құсты көрдің бе? Ол – айырплан. Анау шұбатылған екі айырық ақ жол соның жолы. Бұл – көкте ұшатын соғыс айырпланы! Оны ұшыратын адам... Иә-ә, адамнан күшті ештеме жоқ... «Соғыс» дегенді естігенде Аманайдың бойы тітіркеніп кетті. Соғыс туралы айтқан Томар-Омардың үрейлі сөздері, бүгінгі өлген адамдардан белгі беріп ағып жатқан көп жұлдыздар есіне түскен еді. Аспандағы қызыл бұйра жолдарды алып қара құстың тырнағынан саулаған қан деп түсінді. Реактивті әскери самолет ізінің бауырын бояған таудың арғы бетінен шыққан күннің қызыл шапағы екенін аңғармады. Күн тау деңгейіне көтерілген кезде қанды жол ақ түтінге айналып, түтеленіп сейіле бастағанда да самолет жолының құпиясын білмеді. Оның бар ұққаны – бұл әлемдегі адам баласының бәрі бір-дей емес. Тауықтың балапанын алып кететін жыртқыш құстардай, ауылдағы әлсіз иттерді өлтіріп кететін қасқырлардай, бір-біріне қас, жау адамдар да, әлсізге қиянат ететін күштілер де болады екен. Он бесінші тәулік бұлар үшін ең қиын тәулік болды. Жол азабын күн өткен сайын көбірек тартып әбден қажып, титықтаған екі бей-бақтың бұл күнгі жүрістері мүлдем мандымады. Кеше әр

жерде бір қадау-қадау состиған сын тасты жалаңаш тау ішімен аяқтарын зорға алып, алға амалсыз ілбіген бұлар бірқалыпты сіркіреген ақ жауынның астында қалған. Жауыннан паналар не ағашы, не қуыс қалтарысы жоқ, сайсыз, бұтасыз жадағай аңғарда төбелерінен бүріккен сылбыр жауын қас қарайғанша бір тынбады. Ай қорғалағалы бұрынғыдай түнгі жүрістен күндізгі жүріске ауысып, кейін сақтықты да ұмыта бастаған Балзия сәтті, сәтсіз күннің есебінен де жаңылған. Әйтеуір, бұлар шыққанда толық айдың күннен-күнге кетіп, кеміп, ақыры қылдырықтай боп біткенінен өздерінің он төрт, он бес тәулік ша-масында жол шеккендерін жобалайды. Енді, міне, үздіксіз жауған бүрікпе жауынның нобайынан лақ сүмбіленің теке сүмбілеге ауғанын аңғарып, қоңыр күздің енді қыраулы салқын күндерге ауысарын сез-гендей, буын-буындарының сыздап, сырқырағанынан қорқады. Не-мересін аман-есен ертіп еліне жеткізер екі аяғының саулығын тілеген қарт адамға мына жауынның салмағы да оңай жүк емес. Малмандай су болған ескі, жылы күпі екі иығынан албастыдай басып, буыны бос әлсіз тізесін талдырып, жерге шөктіре береді. Қос өкпесі жел өтіндегі сабағы жарық сыбызғыдай сырылдап, жиі алқынып, деміккен кем-пір бір арада бүгежектеп, жиі отырып қалады. Жауын астында ұзақ мүлгіп, мәңгірген әжесін қолтығынан демеп көтерген Аманай не де болса алға жылжи беру керек екенін соңғы күндері түсінген сияқты. Жеті таудан, жеті асудан аспай тыным көрмесіне әбден көзі жет-кен. Кейін, Сәукеленің тасасында қалған ауылына қайтудан мүлдем күдерін үзген бала алға ұмтылар әже мақсатына көндігіп, әбден мойындаған тәрізді. Бұлар келесі күні кешқұрым өліп-талып Тастамға эзер жет-ті. Әжесінің «шіркін Тастамға жетсек-ау, Тастамда демалып бір жатсақ-ау, ар жағында – Қылкөпір. Оны да көреміз! Шіркін-ай, алдымен Тастам»... деп бүгіндей аузынан тастамай аңсаған Таста-мы. Алғашқыда сонадайдан көрінген Тастамды Аманай көпке дейін байқамаған. – Өне, Тастам, әне. Жеттік-ау, әйтеуір жеттік. Өне, Тастам... Көрдің бе? Сонау көз ұшында көрінген – Тастам, Тастам, – деп әжесі әлсіз сыбырлап, қуанғаннан қайта-қайта ежіктеп қоймаған соң, Аманай да, көрмесе де көргендей иланып, басын изеген. Әжесіне көз ұшында бұлдыраған Тастам өте жақын екен. Бірақ ылдидағы бұларға биіктегі үйме-жүйме қорымға көтерілу оңай соққан жоқ. Көз алдында ғана тұрған Тастамға түс ауа өрлеген бұлар жиі-жиі демалып, ендіктерін басып, кешқұрым зорға жеткен. Тастам – үңірейген аузы бар үңгір. Таудың күнгей бетіндегі қорым-қорым тастардың арасынан үңгір аузы бұрын көрмеген то-сын көзге оңайлықпен түсе бермейтін ұры-қарының қолдан ойған жасырын есігі сияқты. Тастарды жарып шыққан ұзынды-қысқалы қарағайлар да кең ауызды бүркемелеп, көрсетпеуге шыққан көсе адамның сақал-мұртына ұқсайды. Бұл ара желкем екен. Кешегі ақ жауын жоқ. Күздің суық, сұр бұлттарын жел айдап, әлдебір алыс жаққа әкетіп жатыр. Аспан асты аласапыран. Тынымсыз жосылған бұлттар таусылар емес, шет-сіз-шексіз аспанның қай жағынан шудалана шығып, қайда көшіп жатқаны да белгісіз. Әлде шыр көбелек айналып жүр ме? Әйтеуір қат-қабат жөнкілген қарала-торала бұлтта өзгеріс жоқ. Қайнаған қозғалыс қана. Үңгір аузындағы бір-біріне иек арта бұйыққан сусиырлардай қорым тастардың ығына желден паналап отырған әже, сәл демалып алған соң, Аманайға даусы қарлыға сыбырлады: – Ана-ау жақтағы көгілдір белдеуді көремісің? Соның етегіндегі сары жолаққа көзің жете ме? Қарашы, қарап ал. Аманай әжесі сілтеген жаққа салғырт қана қарай салды. «Қай көгілдір белдеуді айтады, қайдағы сары жолақ?» Жол бойы тау ішінің бәрі көгілдір белес, сары жолақты жыралар, сайлар, алыстан көрінер құздар. Аманай ештеңе көре алмады. Онша ыждағатпен қарамады да. Мына тұрған жерлері шынында да бар төңірек алақанға салғандай көрінетін биік таудың бір шоқтықты тұсы. Бірақ, тап қазір,

мына бұлтты кеште алыстағыны көру қайда. Сонда да Балзия төңіректі бұрын өзі білетін жобамен түгел ойша шолып, дауысы қырылдай сөйлеп отыр:– Анау көгілдір белес... Мұнартып тұрған Азулы тауы. Үлкен... биік шың. Соның ортан белінде ирелендеген белдіктей қоңыр жолақ жалғыз аяқ жол. Оны Қылкөпір дейді. Анықтап қарап ал. Осы жерден онша алыс емес. Мен олай-бұлай боп кетсем, сен жалғыз өзің... көріп ал.Аманайдың тұла бойы мұздап кетті. «Олай-бұлай боп», «жалғыз өзің» дегенді тура мәнінде ұқпаса да, әйтеуір суық сөз екенін сыңайынан аңғарып, әжесіне үрейлене қарады.

– Ендігісін Тастамға кірген соң айтам. Жүр енді үңгірге, дема-лайық, – деп, қайта-қайта изендеп, орнынан зорға тұрған Балзия үңгірдің аузын аттады.Тастам – адам айтқысыз үлкен үңгір. Көз мөлшерімен екі-үш сегіз қанатты киіз үйдің аумағындай әрі кең, әрі еңселі зәулім үңгір. Тастан қалап төбесін қашап жасаған күмбезді тас сарай дерлік. Сырттан, салқыннан кірген адамға іші жып-жылы ұядай. Алыстан, тас үңгірдің екінші жағынан көмескі сәуле көрінеді. Тегі тақта-тақта тастардың қиюласпаған кең саңылауы болса керек. Содан ба, үңгір іші алакөлеңке. Тастам дегені тас үй дегені ме, тас мола дегені ме, әйтеуір, белгісіз бір жолаушылардың не аңшылардың қойған аты болар, ұры-қарының қоюы да ықтимал. Оны Аманай ойлаған да, сұраған да жоқ, оны Балзия да түсіндірген жоқ. Көз үйрене келе байқағандары – тас үйдің тап ортасында қаңылшақ, домалақ тастарды араластыра қалаған жерошақ бар екен. Астында күл, маңында шашылған сүйек-саяқ, ұзынды-қысқалы ағаш бұтақтары ыбырсып жатыр.Бұл үңгір, әжесі айтатын ертегідегі тау, орман ішінде жүретін жал-ғыз көзді диюлардың мекен-жайы секілді болып көрінді Аманайға. Мына шашылған сүйек-саяқтар солардың жеген адамдарының, малдарының қаңқаларына ұқсайды. Бір ғана ұқсамайтыны – олар кетерінде үңгір аузын бітеп кететін. Мүмкін, есік алдындағы қорым тастар ауызқақпа шығар. Мүмкін, диюлар кетерінде жабуды ұмытқан болар... Олар сапардан оралғанда әуелі мұрындарын тартып, үңгір ішін иіскелейтін. «Жат біреулер кіріп кеткен жоқ па?» деп, тексерген түрлері. Егер тығылып жатар кісі болса, «адамзаттың иісі шығады ғой» деп, аласұрып іздер еді. Бұл жолы, сол диюлардай, сырттан ене бергенде әже мен немеренің мұрнына бір шірік иіс келген. Тас үңгірдің бұрышында тапталған, қуарған, кей тұсы дымданған шірік шөп бар екен. Бұл – жатын жай. Шылқылдаған сырт киімдерін үңгір ішіндегі шөккен түйедей өркешті тасқа жайған әже мен немере осы араға қисайған.Бастары жерге тиісімен ұйқыға кетерміз-ау деген екеуі де көпке дейін ұйықтай алмады. Әйтеуір рахат бір тіршілікке кезіккендерін екеуі де сезініп, аштықтарын да ұмытқан тәрізді. Осы арадан енді ешқайда шықпай, неше бір күндер мен түндер тырп етпей, демалып жатуға бақылдасқандай тым-тырыс. Тек Балзияның кәрі кеудесінің ғана бірқалыпты сырылы екеуіне де анық естіледі.Жауын астында мұздаған денесінің енді қалтырап, дірілінен гөрі кеудесінің сырылынан қорыққан Балзия немересіне көңіліндегі қаупін айтуға қайта-қайта оқталып, бірақ неден бастарын білмейді. Көмейіне әлдене кептетілгендей, даусы да шықпай, біраз қиналды.Шалқасынан жатқан Аманайдың көзі дәл төбесіндегі күмбез тастың жықпылдарында жіпке тізіп іліп қойған шабақ балықтардай немесе еменнің қуарған жапырақтарындай салбыраған бірдемелерге түсті. Бұл немене екен деп ұзақ қарап жатып, көзі жұмыла беріп еді, әлгілердің біреуі жыбыр еткендей болды, жер үрледі ме дейін десе, үңгір іші тып-тымық. Көзін ашыңқырап тесіле қарады. Тағы бірі қозғалды. Аманай сонда барып жобалады. Ауылда талай көрген түсі-түрі тышқанға ұқсас, айырмасы – қанаты бар, кәдімгі түнде ұшатын жарқанаттар. Осы үңгір ішіндегі тірі мақұлық осылар. Адамдар жай-лайтын елді мекендерде ғана жүретін шығар деп ойлайтын Аманай-ды мына

елсіз-күнсіз жерде, үңгір ішінде тасқа жабысқан қисапсыз жарқанаттардың тіршілігі таңғалдырды. Бұлар немен қоректенеді? Қыста қалай тұрады? Бұлар да ұйықтай ма екен, әлде?...Жарқанаттар енді орындарынан қозғалақтап, мазасыздана бас-тады. Тегі күн кешкіре бергенде бәрі де жорыққа дайындалып, қас қарая бірі қалмай сыртқа ұшып шығатын шығар. Сонда тастай қараңғыда бұлар не ұстап жейді екен?Аманайдың тұла бойы тітіркеніп кетті. Бір жарқанат жабысып тұрған жерінен қалбаң ойнап, төмен қарай құлады да, сып етіп қайта көтерілді. Үңгір ішінде үй қарлығашындай сыпылдап ұшып жүр. Көзін жұма қалған Аманай жарқанат бетіме түсер деп қорыққан жоқ, «Егер жарқанат үйге кіріп қанын тамызып кетсе, сол үйден бір адам өледі» деген үлкендердің сөзі түсті есіне. Енді бір кезде қатар-қатар тізілген соқыр жарқанаттар жаппай қимылдап, тықыршып, бірінен соң бірі ұша бастады...– Аманай... балам, ояу жатырсың ба? – деді Балзия. Ұшып жүрген жарқанаттарды ойлап жатқан Аманай, жауап беру орнына, әлденеден шошынғандай:– Ә-ә, әһ?! – деп қайта-қайта қайталап, өз-өзінен кекештеніп қалды.Балзия әр сөзін үзіп-үзіп сөйлеп жатыр:– Сен енді мені тыңдап ал. Зейін қойып тыңда... Мен бұдан әрі жүре алмайтын шығармын... Өзім сезем... Енді жеткен жерім осы шығар... Өттең, қайтейін. Жеткізе алмадым-ау сені. Бекер-ақ болған екен... бекер!..

Балзия осыдан соң көпке дейін үндемеді... Кеудесінің сырылы да тынғандай. Оның орнына анда-санда ықылық ататын сияқты. Аманайға әжесінің ықылығы жылап жатқандай сезіліп, басын көтеріп, қараңғыда әжесінің бетіне үңілді.– Әже, неге жылайсың? – Осыны айтқанда Аманайдың өзінің де жылағысы кеп кетті. Тағы да бірдеме дейін деп еді, үніне булығып, айта алмады.Далада жел тынған-ау. Алыстан ағысы қатты тау өзенінің бір-қалыпты сарылы келеді құлаққа. Үңгір іші тастай қараңғы.– Аманай, балам, ояу жатырсың ба?Балзия тағы да бағанағы сөзін айна-қатесіз қайталады.– Иә, әже. Ұйқым келмейді... Қарным ашты.Аманай соңғы сөзді қалай айтып қалғанын өзі де аңғармады. Кішкентайынан, қайсыбір сұраншақ балаларша, қыңқылдап әдеттен-беген, жаратылысынан төзімді әрі намысты бала осы жолда да бір рет қарны тойып ас ішпесе де, әжесінен тамақ сұраған емес.– Білем, Аманай, біліп жатырмын, қарның ашатындай болды, иә... Ертеңге дейін шыда. Таңертең бұлақтан су алып, шай қоярмыз. Бір амалы табылар... Ұйықтап қалсаң, қарныңның ашқаны білін-бейді. Тіпті болмаса, қоржындағы малтаның біреуін аузыңа салып, сорып жат. Бірақ шөлдейсің ғой, – деп, баланың аштығы жаны-на батқан Балзияның, басқа не айтып жұбатарын білмей, іші удай ашыды.Бұлардың елден алып шыққан азықтары кеше біткен. Қанша үнемдеп, қысып ұстағанмен, қоржын түбінде қалған бір уыс малта-дан басқа тіске басар түгел таусылған. Бір мезгіл ауыздарына салып сорып, шаймен алдарқатқан малта да азайып, енді талғажау етер құрттың өзін соңғы талшық санап, үнемдей бастаған.Екеуі тағы да біразға дейін үнсіз жатты. Күндізгі ұзақ жүрістен талып, өлердей шаршаса да, жаланған аштық ішті бүріп, бұрап, көзге тірелген ұйқы ашылып кетті. Аманай қанша шыдап бағайын десе де, болмады. Орнынан тұрып, қараңғыда сипалап іздеп, бас жақтарында жатқан қоржынды ашты. Талай жылғы сүр иісі сіңген ескі, ала қоржын ішінен екі малта алып, орнына қайта жайғасты да, біреуін аузына салып, екіншісін әжесінің қолына апарды:– Мә, әже, сенің де қарның ашты ғой.– Жоқ, мен жемеймін. Шөл келтіреді, денемде қызу бар, өзің же, балам.

Үңгірге кіргенде тұла бойы құрыстап, тоңып, басы зеңіп, қатты ауырлап қалған Балзияның денесі түнге қарай ысып, күйіп, барған сайын қызуы күшейе берді. Өзінің әбден зорығып, титықтаған әлсіз-дігін сезіп, енді ауырса қайтып тұра алмасына көзі жеткен

әже, тілі сөзге келіп тұрғанда, немересіне соңғы аманатын айтуға бекінді.— Аманай, жалғызым! — деді Балзия даусы жарықшақтанып.— О не, әже? — Солпылдатып малта сорғанын қоя қойып, Аманай әже сөзіне құлақ түрді.— Бұдан әрі жүруге енді менде шама жоқ... Әл бітті. Осы үңгірде қалатын шығармын... Егер олай-бұлай боп кетсем, мені қойшы, дәмім таусылған адаммын, осы жерден біреу-міреу тауып алар...— Неге, әже? Неге қаласың? — Тұла бойы әлдебір қорқыныштан тітіркеніп кеткен Аманайдың аузына басқа сөз түспеді.— Жаман айтпай, жақсы жоқ, балам, тыңдап ал. Мұқият тыңда. Сөзімді бөлме. Менің сөзімді түгел тыңда. Ұғып ал. — Балзия бұл жолы әр сөзін шегелеп, ұғымды етіп жеткізе айтуға тырысып бақты. — Біз соңғы асуға келіп тірелдік. Бұл асудың арғы жағында, өзіңе талай айтқан — Жетісу жері, жалпақ ел бар. Ол — сенің ата-мекенің. Алтын бесігің. Оған жетсең, жамандық көрмессің, бағың да, көзің де ашылар. Ендігі тіршілігің сол жерге байланысты. Ол жерде Атымтай атаңның, бүкіл ел-бабаңның зираты, белгісі жатыр. Оған жететін бұдан әрі екі жол бар. Бірі — кең арналы Жылысай. Ол — бұралаңы көп, ұзақ жол. Одан жол таба алмай, көп адасуың мүмкін. Адаспаған күнде де, үш-төрт күндік жолға аштан-аш шы-дай алмассың. Қолайлысы — екінші төте жол. Ол — бағана өзіңе көрсеткен биік шынның бауырындағы Қылкөпір дейтін жалғыз аяқ қия соқпақ. Осы арадан күндіз қарасаң, көрінеді. Соны бетке алып жүре бер. Қия жолдан ассаң, ар жағы ылғи еңіс... Ол жақ бөктерде малшылар да, аңшылар да кездесіп қалуы ықтимал. Олардан енді қорықпа. Кездесе қалсаң, жайынды айт. Еліме келе жатырмын де. Әкем аты Заманай, атам аты Атымтай дерсің. Қайда барсаң да осы атаңның аты арқылы сенің кім екенінді ел түсінеді... Енді бір-ақ күн жүрсең, жетіп те қаларсың. Ит-құстан сақ бол... Қия жолдан өткенде байқа. Терең құзға қарама. Не көрсең де енді еліңмен бірге көр. Ертең ержеткенде бәрін ұғасың. Әзірше... жолың болсын... Енді дорбандағы малтаны екі қалтаңа бөліп салып ал. Тоқтаған, бөгелген жерде аузыңның дәмін аласың, ол да қорек...

Аманай әже сөзін түгел ұқпаса да, алыстан мұнартқан сағымдай, әлдебір жұмбақ тіршілікті сезетін сияқты. Бірақ жалғыз кету, әжені тастап кету дегенді мүлдем түсінбейді. Олай болар деп тіпті осы жарты ай бойғы жол үстінде әсте ойлап та көрген емес. Ойласа да, түсінбес еді.— Әже, мен сенсіз ешқайда бармаймын, — деді әлден уақытта Аманай даусы бұзылып, жыларманға келіп.— Мен енді жүре алмаймын дедім ғой. Мені аясаң, алдағы елге тез жет. Қайтып келіп мені алып кетерсің. Әйтпесе, екеуміз де осы үңгірде мәңгі қаламыз... Түсін мұны, Аманай. Сен енді Атымтай ұрпағынан жалғыз азаматсың. Қорықпа. Жол жүруді үйрендің ғой...— Сонда... сонда... — Аманай көз жасын зорға тежеп, тығылып сөйледі. — Әлима қайда? Ол... ол келе ме? — Аузына басқа сөз түспегені ме, әлде сағынғаны ма, Аманай туған анасын бірінші рет есіне алды.— «Келеді өзі іздеп, әйтпесе, кейін ержеткен соң өзің тауып аласың. Ел біледі... Ол — бір шіріген жұмыртқа. Алысқа, басқа жаққа кетеді ол. Табарсың іздесең. Ел біледі... Ел айтады саған... — Балзия Ама-найды не деп жұбатарын білмей, көңілін де жылытпайын деп, бала уайымына мән бермегенсіді. Бұдан әрі екеуі де ұзақ үнсіз жатты. Аманай ішін бұраған аштығын да ұмытқан тәрізді. Басына келген неше бір шым-шытырық ойдың же-тегінде көп уақытқа дейін ұйқылы-ояу мең-зең болып, Әлима туралы айтқан әже сөзіне мүлдем түсінбеді. «Неге ол шіріген жұмыртқа?», «Неге ол бірге жүрмеді?» «Қайдағы алысқа кетпекші?» «Ел нені біледі?» «Әжем бұл жөнінде бұрын неге ештеңе айтпаған?» «Әжем Әлиманы неге тастап, неге жасырынып кетті?» «Басында маған неге айтпады?» Өзіне жұмбақ болған осындай түсініксіз сұрақтардың шырмауында жатып, түннің бір уағында, аузындағы екінші малта тау сылар-таусылмаста Аманай ұйықтап кеткен. Таң ата

қызуы мүлдем көтеріліп, тұла бойы табанына дейін күйіп-жанып, жанын қайда қоярға жер таппаған Балзия дөңбекшіп, аласұрды. Енді бір кез қылғынып бара жатқан соң, көйлегінің түй-мелерін ағытайын деп еді, ұйыған икемсіз саусақтарының әлі кел-мей, жанталасып, жағасына салды қолын. Әйтеуір, жан тәсілімде жұлқылап-жұлмалап жатып, көйлек түймелерін үзіп, сәл тыныс алғандай болды. Бірақ соның артынша-ақ алаулаған от ішіне түскендей өртеніп, аһылап-уһілеген қуатсыз үнінің соңы сандыраққа ауысқан. Түсініксіз әлденелерді ұзақ сөйлеп, белгісіз адамдардың аттарын атап шақырып, ара-тұра жол азабы есіне түскендей «Сәукеле... көк мұз... келіп қалды, құладық... бәрі бітті» деген сияқты бір-біріне байланыс-сыз сөздерді айтып, ұзақ сандырақтап жатады да, енді бірде ұйқыға кеткендей тамағы қырылдайды. Ондай кезде анда-санда ернін сыл-пылдатып: «Сусын бар ма, шөлдедім, сусын бар ма, шөлдедім» деп анық сөйлеп, жалбарынғандай бір мақаммен сарнайды. Тегі, қайда жатқанын да ұмытқан-ау. Үлкен кісідей қор ете қалып, екінші жамбасына аунап түсер Ама-най қайтадан ауыр пысылға басып, ештемені сезер емес. Сандырақтап жатқан әже сырқатынан да бейхабар, сусын сұраған жалынышты үнін де естімейді. Азапты күндердің өшін ұйқыдан алғандай, келесі сәскеге дейін басын көтерген жоқ... Аштықтан әлсіреген адам бір ұйықтаса басы зеңіп, өз-өзінен мау-жырап, тұла бойы ауырлап, мең-зең жата бермек. Сол халде ұзақ ұйықтаған Аманай келесі күні сәскеде көзін ашқан. Ояна бере көргені – дәл төбесіндегі қуысқа жиналған жарқанаттар тырнақтарымен тасқа жабысып, бастары салбырап тұр. Тура кешегі қалпы. Түнде тысқа шығып қоректеніп, енді ұйқыға кеткен түрлері болар-ау. Аманайдың оянғанын сезгендей, Балзия түндегі даусына салып тағы да сарнап қоя берді: – Сусын бар ма, шөлдедім, сусын бар ма, шөлдедім! – Бұл жолы көп сарнаған жоқ. «Естіген шығарсың, осым да жетер» деген-дей екі рет қайталаған соң ернін сылп-сылп еткізіп, тамсанып барып тыншыған. Осылайша ұйқылы ояу мәңгіріп, түсініксіз бір тыныштық құшағында үнсіз жатқан оң мен түстің арасында тап қасына сома-дай болып Атымтай келді. Баяғы, соңғы айрылысар кездегі жігіт Атымтай. Үстіндегі киімі де, өңі де сол қалпы. Балзия оны басқаша елестете алмайтын. Бұрын да түсіне талай енген Атымтай осы қалпынан бір айныған емес. Сонау отызыншы жылдардан кейін қайтып көрмегендігі ме, әлде екі ел арасында есебін тауып, қатынаған адамдардан оның қырғын соғыста қаза тауып, қыршын кеткенінен шала-шарпы құлаққағыс болғандікі ме, әйтеуір, егде тартқан мосқал Атымтай түсіне әсте кірген емес. Қазір де сол қалпында келіп тұр. Айырмасы – бұрын қашан көрсе де ләм деп тіл қатпай, не өкпелегенін, не ренжігенін сездіргені белгісіз, көзбен ғана сөйлесіп, ұнатпай қараған қалпы ғайып болатын. Ояна келе «е-е, өлгені рас екен ғой, бір ауыз тіл қатпады ғой. Түсі келмей, суық қарайтыны, бәріне де мені кінәлап, мені жазғырғаны ғой» деп жоритын. Бұл жолғы келісі бұрынғы түсінде көретін келісінен мүлдем бөлек. Кәдімгі өңіндегідей. Алқа-салқасы шығып, кеудесі сырылдап, кенезесі кеуіп жатқан тірі өлік кемпірді аяғандай біраз үнсіз қарап тұрды да, сөйлеп қоя бер-ді. Үні де баяғы жас күндегісіндей. Даусында мүсіркеу де, жанын зәбірлеп ұрсу да бар: – Е-е, бейшара, жатырсың ба. Итжемеде өлетін болдың ғой, сор-лы! – Иә, өлетін шығармын. Кеудедегі сырыл көмейге тақалып қалды. Өлер алдында бақылдаса келді ме десем, тағы да жазғыра келдің бе? – Жазғыра да келдім, соңғы рет арыздаса да келдім. – Ендігі арыздасқаннан не пайда. Одан не келіп, не кетеді? – Одан келер-кетер болмаса, онда сені соңғы сапарыңда тергей келдім... – Сен... өзің, адамбысың, әлде адам бейнесінде келіп тұрған әзірейілмісің? Әлде тергеуге алар Әңкір, Мүңкірдің бірімісің? Мен осы өлімін бе, тірімін бе? – Әзір тірісің. Мен әзірейіл де, Әңкір, Мүңкір де емеспін. Заманайдың әкесі –

Атымтаймын.— Заманайдың туғанын естіген екенсің ғой.— Ұл туғаныңды, оның атын, өзің айтқандай, Заманай қойғаныңды, кейін, түрмеден шыққан соң, ел арасынан шала-шарпы естігем.— Түрмеден деймісің? Ә, ие, баяғыда, біз екінші бетке өткен жолы, сені соттап, қамауға алыпты деп естігеміз. Есетті атып тастамағаныма осы күнге дейін өкінем. Бәрін мөлдіретіп айтып берген сол екен ғой...— Ол өз қара басын ақтау үшін, «мен жасырын тыңшы болып кетіп ем, қайтадан қашып келіп отырмын... Тап жауларын, Балзия-ны, әдейі тауда айла жасап, өткізіп жіберген Атымтай. Енді мұны дер кезінде ұстамасаңдар, ертең-ақ бұл қапысын тауып қалыңдығының соңынан қашып кетеді» деп, бар кінәні маған артып, өзі бас сауғалап, аман-есен қалғысы келген. — Иә, біз де тап осылай естіп ек.— Бірақ оның қаралаған-қараламағанында емес еді мәселе. Ол жолы кінәлі өзім едім ғой. Сен айлаңды асырып, мені тотитып кет-кен жоқсың ба. Маған жүрген сот әділ сот еді. Мен тиісті жазамды алдым. Оған өз елімнің еш адамын кінәлай алмаймын. Бәріне кінәлі өзім, саған деген көзсіз махаббатым... Саған соншама сенермін бе?

Сен болсаң, өмір бойы біреудің қайғысына қайыспай, қара басыңның қамымен, өз дегеніңмен жүруге бейімделген жан екенсің. Біреудің бақытсыздығынан бақыт іздейтін мейірімсіз адам екенсің. Сол жолы да басқаны күйзелтіп, алысқа бақыт қуып кетіп едің ғой. Тапқан шығарсың?— Жоқ, мен бақыт іздеп кеткем жоқ. Елімнің бас амандығын, саулығын сақтауға кеттім. Мезгілсіз қаза тапқан әке арманын орындауға кеттім. Ал сен елде қалған, елінен қашпаған адам, не бақыт таптың? Сен өзінді бақыттымын деп санайсың ба?— Әрине, бақыттымын деп санаймын.— Е! Ей, Атымтай, сендер өліп жатып, бақыттымын деуге әбден жаттығып, төселгенсіңдер. Біз кетісімен-ақ сенің күнің күн болды ма? Өмір бойы көргенің — жоқшылық, түрме, соғыс. Тым құрмаса, үй болып, отау тігуге мұршаң келмеді-ау.— Оның рас, отау тігуге мұршам да келмеді, көңілім де соқпады. Бір жыл отырған соң, мені босатып жіберген. Жай босатпады, ақтап босатты. Бірақ мен өзім қалаған бұрынғы жұмысыма қайтып орала алмадым. Бір қателескен адамға қайтып ол орынға оралатын жол жоқ.— Иә, оны да естіп жаттық. Колхоз құрам деп, қалған еліңді ашықтырып, өзің де мойның ырғайдай, битің торғайдай болып жүргенінді естігенде саған жаным ашып, қатты аяп едім.— Бекер аяғансың. Мені мүсіркейтіндей тап бұл жолы қателік жасап, аяғымды шалыс басқан жерім жоқ. Егер сол кезде халықты бір араға ұйыстырмасақ, колхоз жауларымен алысып жүріп, қараңғы елдің көзін ашпасақ, жұрттың болашаққа деген сенімін де ақтамаған болар едік.— Ақтағандарың сол ма, елді ашаршылыққа ұшыраттыңдар.— Әрине, бәрі де қиын болды. Сендер сияқты байлар мал біт-кенді жан-жаққа таратып, тап жауларының қалдықтары талан-таражға салып, қаскүнемдікпен елді тақырға отырғызса, оның үстіне «аша тұяқ қалмасын» деген асыра сілтеушілік сияқты қателіктерге ұшырасақ, мойнымыз ырғайдай болмағанда қайтеді. Соның бәрін біз сол ырғайдай мойынмен көтердік те. Арада бірер жыл өтпей еңбегіміз жанды. Жұмыс қайта жанданды. Халық тұрмысы қайта жақсарып, тарыққан ел қайта қонданып, қайта көтерілді. Біз жау атаулыны, қиындық атаулыны аш-жалаңаш жүріп, бар ауыртпалықпен жағаласып жүріп жеңдік...

— Бірақ кейін өзің жау атанып ұсталғаныңды қайда қоясың? Оны да естіп жаттық. Адалмыз деген талай азаматтарыңның арам болып шыққанына алыста жатып, біз таңғалдық.— Иә, ол да ел арасында жасырын жүрген, бар жаулығын іші-не бүгіп жүрген Есет сияқты зымияндардың ісі еді ғой. Ол бір тағы да қателікке ұшыраған зауалды жыл еді. Ал менің жеке басымның қасіретіне, ұсталуыма себеп болған Есет. Оның тіліне тиек, арызына арқау

болған – менің бетіме өшпейтін шіркеу сен едің ғой.— Сенен айырылып, біржола кеткен адамда не шаруаң бар? Қасірет шегіп, қайғыға душар болсаң-ақ, мені жазғыра бастайтының не?!— Менен айырылғанда, сен жалғыз кетсең бір сәрі. Сен менің ұлымды – Заманайды бірге ала кетпедің бе. Дүниеге Заманай келгенін естігелі, менің жүрегімнің бір бөлшегі Сәукеле тауының ар жағында соғып тұратын сияқтанатын. Содан бері «сол бетке асып, ұлымды бір көрсем-ау, амалын тауып бері алып өтсем-ау» деп те ар-мандайтынмын. Соның сәті кейінгі бір жылы түскендей болды. Мен сол жаққа баратын делегацияның тобына, тізіміне іліктім. Жоғары орында отырған бір жолдастарымның соңынан қалмай жүріп, солардың көмегімен іліктім. Бірақ тап аттанар сәтте мен жолға шығу орнына тергеушінің алдынан бір-ақ шықтым. Маған жала жабылды: «Менің ұзақ жылдар бойы үйленбей бойдақ жүруімнің себебі – тау асырып жіберген әйелім, тап жауының қызы Балзия және ұлым За-манай бар екен. Мен енді есебін тауып, сол жаққа өтпекші екенмін де, сол жақта елімді сатып, қалып қоймақшы екенмін. Бір отырыста «мен ұрпақсыз емеспін, ұлым бар, ол есейген соң бәрібір мені таба-ды, елін табады не мен табамын оны» деппін. Мұны менің мойныма мөлдіретіп салып берген әлгі Есет еді. «Мен ақ, адал ниетімді айт-сам да, ақтала алмадым. Сол бір жыл – арыз айтушы, қарамайшелек жалақор, зұлымдардың арам ойы іске асқан, төбеден мықшита ұрар ұрымтал тұсты аңдушылардың сәтті жылы еді.— Иә, жала жабылып кетті дегенді біз де естігенбіз. Бірақ сенің соғысқа қалай кеткеніңнен бейхабар едім. Бертін, тіпті жақында, ел жақтың газетін алып отырып, сенің қаза тапқаныңды содан оқығам. Ертеде сен ашқан колхозды ауылда Отан үшін соғыста қаза тапқандарға зәулім ескерткіш орнатқан екен. Мәрмәр тастың бетіне жазылған адамдардың тізімін беріпті. Ішінде бір семьядан сенің де атың жүр. Басқа біз білетін үйлердің әрқайсысынан үштен, төрттен адам өлген екен. Бар ауылдың бүкіл жастары түгел қырылыпты-ау. Ұрпақ жая алмай, қыршын кеткендердің ішінде сен де барсың. Онда несіне бақыттымын дейсің. Өмір бойы алыс-жұлыспен өткен өміріңе мақтанамысың, әлде сол қиын тұрмыстың тауқыметін қалған өмірінде тартпай, мезгілсіз көз жұмғаныңды бақыттылық санаймысың?— Өлімге мойынсұнған қарттар болмаса, мезгілсіз қазаны кім ті-леуші еді. Мен адал өлгенімді ғана бақыттылық деп санаймын. Кешегі соғыс алапатын мен алыстағы орманда ағаш дайындап жүріп естідім. Біздей адамдарды ешқайда босатпайтын. Мен көп сұранып, көп жа-зып жүріп, сәті түсіп майданға, алғы шепке аттандым. Ел басына күн туған қасіретті шақта елмен бірге болудың, ел үшін жаныңды пиде етудің, өзіңді жазықсыз жазалағанда адал тірлігіңмен, ақ жүрегіңмен ақталудың қаншалықты қасиетті нәрсе екенін түсінемісің?!— Өлімге сұранып, қаза тауып ақталуды түсінбеймін. Қаза табар жұртыңды тірі алып қалуды түсінетін едім.— Ә-ә, сен әлі де ұқпаған екенсің. Өзім де солай ойлап ем. Бүкіл ел-жұртымыз жаумен жағаласып, қан кешіп, ауылдағы қатын-қалаш, жас балалар мен таяғына сүйенген қарттарға дейін майдандағыларға, өздері аш-жалаңаш жүріп, тамақ, киім, оқ-дәрі дайындап, аласұрып жатқанда, сендер, Балзия, Сәукеленің арғы бетінде ат жарыстырып, көкпар тартып, той тойлап, сары қымызды сапырып ішіп масайрап жаттыңдар. Біздер үшін белдерің қайысты ма! Жо-оқ, қайда-ан қайыссын, өздеріңнің аман қалғандарыңа, бастарыңның саулығына мәз болдыңдар. Ел-жұртымның саулығын қорғадым дегенің сол саулық шығар. Сен өзіңмен еріп кеткен адамдарыңды сол алапат соғыстан аман алып қалғанмен, солардың ұрпағының жанын жаралап жатқаныңды білдің бе?!— Түсінбедім.— Дұрыс айтасың. Сен қайдан түсінесің. Елін, жерін тастап, бас сауғалап кеткен адам Отан деген сөзді ұмытады. Ол үшін қаза табу деген, Отансыз адамға, әрине, қисынсыз, тіпті күлкілі. Ал мен сол Отан үшін

өлгенімді бақытты санадым. Сен оны, әрине, түсінбейсің. Сездібейсің! Алдынан ажал оғы борап тұрғанда, аузынан ажал отын шашып, неше бір үрейлі үнмен, сықырлаған, дүрілдеген темір құрсаулы аждаһалар төніп келгенде, оған қарсы шабуылдауға кімнің жүрегі дауалайды. Кімнің дәті шыдайды? Біз сол ажалға та-лай рет қарсы ұмтылдык. Бізді – әр ұлттың ұлдарын жігерлендіріп, намыс отын тұтандыратын бәрімізге ортақ бір-ақ сөз еді. Ол – Отан.

«Отан үшін алға!» деген сөз естілсе-ақ, біз алға атой салып, жауға тойтарыс беретінбіз. Ешкім бізді қорқытып, ешкім бізді мылтықтың дүмімен желкелеп жұмсамайтын. Отан деген сөз әр солдаттың көз алдына үйіндегі ата-анасын, бала-шағасын, жерін, елін елестететін. Мен соңғы рет жауға қарсы тайсалмай ұмтылғанда «Отан үшін!» деп ұмтылдым. Не үшін ұмтылғанымға сеніп ұмтылдым. Көз жұмар ал-дында, қиналып жатып та, не үшін өлетінімді түсініп кеттім. Әрине, саған түсініксіз. Сен ертіп кеткен қашқындардың болашақ ұрпағына ол мүлдем түсініксіз. Ол ұрпақ кейін елі үшін, жері үшін қаза тапқандардың ұрпағымен бетпе-бет кездесер, сонда олардың бетіне қалай тура қарамақ.— Сен енді ұрпақты айыптамақысың?!— Жо-оқ. Ұрпақта жазық жоқ. Бірақ Отаны жоқ ұрпаққа сенімсіздікпен дүдәмал қарайтын ұрпақта не жазық бар? Бір ауылдың, бір ауылдың ұрпағының жүрегіне дақ түсіріп, жаралаған сен, Балзия. Қия тастағы Қылкөпірде тұрып айтқаным осы емес пе еді. Енді сен өлім мен өмірдің қылкөпірінде тұрсың. Әбден қаусап, қазулы көрдің шетінде тұрғанда, несіне елге оралдың. Өлер шағында бар айыбыңнан арылып, ақталғың келді ме? Қане, не демексің?— Айыбымнан арылып ақталу дегенді мен соңғы күнге дейін ойлағам жоқ. Жалғыз ғана мына сенің ұрпағың — Аманайды ата-мекеніне жеткізіп, өз жерінде, өз тілінде сөйлеп, өз елінің азаматы болудың не екенін ұғып өссін деген ниетпен жолға ұрланып, қашып шықтым.— Бір кезде дүйім елді бастап, көсемдегі аттай алдына түсіп кет-кен Балзия, енді қаршадай баланы әрең ұрлап әкетсең, таусыншақтай әбден жұқарып, жетесіне дейін жіңішкерген пышақтай мұқалып біт-кен екенсің, ел алдындағы баяғы беделіңнен жүрдай болған екенсің.— И-е, менде қазір не бедел, не дәрімен қалды дейсің. Ар жаққа өткен алғашқы жылдары өзіме ерген елді жұмсам — жұдырығымда, ашсам алақанымда ұстап ем. Келе-келе, құбылмалы заманға қарай адамдар да құбылып, өз бетімен жайылып, өз беті-мен қаумет ететін болды. Елу жылда — ел жаңа — жаңа туған балалар, жаңа келген жас буын жасөспірімдер кейінгі кезде бізді көзге де ілмейді. Жаңа ағым, жаңа тасқындарға қарай, балапан — басына, тұрымтай тұсына дегендей, өз тіршілік қамын қуған олар жан-жаққа бытырап, қайсыбірі туғандарынан да безіп, жел айдаған қаңбақтай тым-тырақай босқан жоқ па! Елде қалған өлмелі шал-кемпірден басқалары бірі — ойға, бірі қырға тартып, әр жерден пана іздеп кет-кен.— Тұрақты жері, тиянақты мекені жоқ адамның күні қашан да со-лай, тек қара басының қамын ойлайтын құлқынның құлы. Ал енді, Заманай қайда? Заманай! Ол да сені, үйін тастап, қаңғып кетті ме? Әлде қаза тапты ма? Не болды? Заманай қайда? Айт қане! Оның қайда екенін сен ғана білесің. Өлі-тірісін сен ғана білесің!— Ол рас, мен ғана білем.— Айт ендеше, айт! Неге бөгелдің... Менің ұлым қайда, жатырың-да жасырып әкеткен ұлым Заманай қайда? Айт! Балзия осы тергеудің тұсында да әлденелерді айтып сандырақтап кетті де, ұзақ уақыт дөңбекшіп, тер қысып, ауыр ыңқылдап жатты. Тергеуге алған Атымтай салалы саусақтарымен қылғындырғандай, енді бір кезде қырылдап, тұншығып бара жатқан әлжуаз кемпірдің қысылғаннан маңдайынан шып-шып тер шықты. Тұла бойы болмашы жіпісіп, сәл тыныстаған Балзияның қасына тағы да Атымтай келді. Жүрелеп отырған қалпы:— Қане, сәл демалдың ба? Енді айт, Заманай қайда? Айтып кет, бәрібір өлесің. Айтып кет! — деп жан алқымға алды.— Сенің Заманайды

сұрайтыныңды бағана, келген бетте-ақ білген-мін. Бұрын да талай оқталып, үндемей кететінсің. Мен де үн-түнсіз қалатынмын. Заманай жайында осы күнге дейін ешкімге ештеме ай-тып көрген емен. Әлимаға да тіс жарғам жоқ. Кейін ол біреулерден тиіп-қашып бірдеме естіп, бірақ көпке дейін күдерін үзбей жүруші еді... Аманай да ештеме білмейді. Ес білген соң айтармын деуші едім. Енді осы арада айтып кетпесем, бұл бейшара бала да өмір бойы туған әкесінің қайда қалғанынан бейхабар өтеді ғой. Енді айтайын, сен де тыңда, Аманай. Өткен өмірді көз алдынан өткізіп, талай тіршілік иірімдерін ойлап, өзінше «сөйлеп» жатқан Балзия бұл кезде немересінің қасында жоқ екенін де аңғармаған. – Сол жыл, әлі есімде, шалдардың айтуы бойынша, доңыз жылы болатын. Ер-азаматтың басына күн туып тұрған аумалы-төкпелі заманның естен кетпес бір қолайсыз кезі еді. «Әскери коммуна» деген тәртіп орнап, жұмысқа жарамды ерлер мен әйелдердің өз билігі-нен өзі айрылған тұсы болатын. Ол кезде Аманай дүниеге келген. Заманайдың есіміне ұқсатып, аманшылық кезде туған немеремнің атын, басымызға қашанда амандық болсын деген ырыммен, Аманай деп өзім қойғамын. Дәрменсіз пенде қашанда ырымшыл емес пе. Ол жылы жазға салым Заманайды қатын-қалашы, кәрі-кұртаңы бар – бір топ адаммен Білікті деген тауға жұмысқа алып кеткен. Арада екі-үш ай өткен соң, хабар-ошарсыз кеткен баламның халін білейінші деп, бір ағайыннан тіленшіленіп ат алып мініп, жолай сұрай-сұрай, жұмыс істеп жатқан жерлерін де таптым. Жалынып жүріп, баламмен кездесуге рұқсат алдым. Білікті тауының кең қойнауына орналасқан жұмыскерлердің тұрмысын адам ауызбен айтып жеткізу қиын... Мұнда ұрғашы заты жоқ, тек еркектер ғана жұмыс істейді. Ол не заң екенін кім білген – әйтеуір әйелдер мен еркектерді бір-біріне арала-стырмайды екен. Мұндағы әйелдерді Текес деген жерге, Текестегі еркектерді осында жинаған. Ас пісіретіндер де еркектер. Мен келген бойда Заманайды таба алмай, кешке дейін шарқ ұрдым. Сөйтсем ол таң сәріде бұл арадан жиырма бес шақырым тау ішіне ағаш дайын-дайтын жерге жаяу кетеді екен. Оны маған аспазшы бір сібе8 жігіт айтты. Шала-шарпы қазақшасымен әр сөзін ежелеп, жиі кекеште-не түсіндіріп тұрып, «эне, эне көрінді, көрінді, балаң сонда болар» деп, жоғалған затын тауып алғандай қуанып, қолын шошайтып, тау жақты көрсетті. Күн батуға таянған кез. Алаулаған күннің қызыл шапағы түскен тау бауырынан ұзыннан-ұзын шұбатылған сұйық қызғылтым тозаң көрінді. «Бұл не ғаламат?» деп түсінер-түсінбес, әйтеуір, алдарынан шығайын деп, көптен сағынған ұлыма қарай асығып, аттың сауырына қамшы бастым. О, ғажап, шынында да адам баласы көрмеген, есті-меген не бір ғаламаттар бар екен-ау! Шамасы үш жүз, төрт жүзге жуық адам екі-екіден иін тіресіп, адам аяғы салған жолмен жортып келеді. Қызғылтым тозаң солардың аяғынан көтерілген борпылдақ шаң екен. Қалай үйренгендерін, кім үйреткенін қайдам, әйтеуір, бәрі де бір мақам, бір әуенмен баяу сарнап келеді. Құлақ түріп тыңдап ем, бәрінің қосылып айтатыны бір-ақ сөз – мағынасыз сөз «эй-и-ә! Әй-й-е!» Бәрінің қос иінінде әпкеш. Әпкештің екі басына теңдеп ілген екі бума ағаш. Кейін білдім, әр адам жиырма бес шақырым жерге күніге бір қатынағанда бір пұт ағаш кесіп әкелуге тиіс екен. Бұл ағаш тар – шойын қорытатын жер пештің тамызығы. Бәрі тегіс бір ырғақпен қозғалып, бір ырғақпен теңселе әндетіп, бүлк-бүлк жортқан адамдар қасымнан өтіп жатыр, өтіп жатыр. Жол езуінде тұрған маған бірі көз салып қарамайды: «Әй-и-е? Әй-й-е» деп, ырғала басып, шұбатылған адамдар керуенінен ұлым Заманайды іздеп мен тұрмын. Тарам-тарам тер сорғалаған беттеріне шаң қонып, айғыз-айғыз бат-тасқан ұсқынсыз пақырлардың бірінен-бірін айырып болмайды, бір қалыптан шыққандай. Өңкей тапал адамдардың ішінен кездесер бірен-саран сұңғақ бойлыларына тесіле қарасам да, ұлымды ажырата алмадым. Ол

саған тартқан ұзын бойлы еді. «Заманай, Заманайлап» бір-екі рет шақырып та көрдім. Ырғақты «эй-й-е? әй-й-е» естіртпеді ме, әлде естісе де тоқтап, аялдауға болмай ма, ұзыннан-ұзын шұбырған адамдар легінен бір тірі пенде мойын бұрып қараған да жоқ, сытылып шыққан да жоқ, тауды бөктерлеп бүлкілдеп, жайбарақат жылжыған алып айдаһарша ирелендеп, қойнаудың табанына түсе берді. Бақсам: «эй-й-е, әй-й-е» – жол азабын ұмыту үшін өздерін алдарқататын әшейін бір мағынасыз әуен екен, ауыр жұмысты жеңілдететін өзінше бір ән ырғағы екен. «Әй-й-е»-ден басқа ол сорлыларда не қалды. Ағаш тасушылар жуынып-шайынып, шағын лапас – қопыңдағы асханадан кезекпен тұрып ауқаттанып шыққан соң ғана, мен ұлымды тауып алдым. Бойының биіктігі де, бет әлпеті де сенен айнымайтын Заманайдың түсі де сен сияқты суық еді. Бірақ маған сол күнге дейін көзін бір алартып қараған емес. Осы жолы тұңғыш рет маған кейіс-тікпен жаратпай қарады да: – Неге келдің? Менің мына ұсқынымды көруге келдің бе? Әлде мені өлді деп келдің бе?! Жо-жоқ, мен әлі біраз азап шекпей өлмеймін, қорықпа! – деп, әлдекімге кектенгендей, тісін шықыратты. Басқа ештеме айтпады. Мен мініп келген атты суарып, тау бөктеріне шідерлеп жіберді де, мені жатар жеріне алып жүрді. Мұндағы жұмыскерлер қатар-қатар соққан ұп-ұзын там үйге орналасқан екен. Біз келсек, мұнда жүз шақты адам демалып жа-тыр. Астарына қамыс бойра төсеген адамдар қаз-қатар сұлап, алды ұйықтап та кетіпті. Заманай шет жақта қисайған бір танысымен орын алмастырып, мені іргесіне алып жатты. Әлима мен Аманайдың амандығын осы араға келген соң ғана сұрады. – Әлима қалай, Аманай ширап келе ме? Кімге тартыпты? – деп, одан әрі ештемені ежіктемей қысқа ғана сұрады да, менің жаңа жаңалығымды толық тыңдамастан: – Мұнда несіне келдің? Біздің жағдайды білмегеніңнің өзі жақсы емес пе еді. Әлимаға көргеніңді айтпай-ақ қой. Ертең қоштаса алмаспын, сәлем айт! – деп, жараты-лысында сараң сөйлейтін ұлым орнынан тұрып, есік жақтағы ағаш жәшік үстінде тұрған зығыр майымен жанатын білте шамды өшірді.

Ешкім «неге өшіресің» деген жоқ. Тегі, Заманайдан басқаларының бәрі бастары жастықшаға тиісімен-ақ ұйықтап кетсе керек. Күнұзынғы ауыр, шаң бораған алыс жол азабынан талып, шаршаған жандар неше түрлі жан түршігерлік қорылмен жер үйді бастарына көтерді. Бұл түні ұлыммен дұрыстап сөйлесе де алмадым, ұйықтасын деп аяп, мазаламадым...»Бұдан әрі Балзия ештеме айтпады, тағы да аласұрып, қиналып, ауаны қарманып сандырақтай берді. Есіне әлдене қорқынышты жай-лар түскендей, даусы да үрейлі естіледі: «Қызайлар, қайдасыңдар! Өне, ағаулыттар келе жатыр. Ұрса ма, ұрсады, ә? Ханға бармашы, барма деймін Ханға. Көр, көр, тірідей көр...» деп басы-аяғы жоқ бір-демелерді көз алдына елестетіп, сандырақтап жатты да, «Діңкұла, діңкұла!» деп айғай салып, бақырып, жан даусы шықты. Бірақ, мұның жан ұшырып бақырғанын ешкім естіген жоқ. Кемпірдің көмейінен шыққан бажылдаған дауысты сезінген жарғанаттар ғана жұмсақ тықыр түктері жыбырлап, жайлы орындарынан қозғалақтап, сулы тұмсықтарын тыржитты. Балзия тер қысып, ұзақ сандырақтады. Көз алдына келген қызылды-жасылды оттар бірде алыстап, бірде жақындап, кейде шыр көбелек айналып, бір-бірімен қым-қуыт араласып, көзінің түбін суы-рып, миын шағады. Ұзақ талмаусырап, ессіз қалған сәттерінде, «енді шынымен-ақ өлген шығармын» дегендей, өлімге мойынсұнған Балзия қайтадан тіріліп, ұйыған жансыз денесіне қайтадан ыстық қан жүгіріп өткендей болды. Тіршіліктің ең бір тәтті сәті – тыныш ұйықтау екен ғой. Тұла бойы сәл жіпсіп, маужырап, талмау ұйқыға кетіп бара жа-тыр еді, тағы да көз алдына сомадай Атымтай келді. Бұл жолы екеу. Бір-бірінен айнымайды. Жастары да шамалас. Бар айырмасы киген киімдері бөлек.

Сөйтсе, біреуі Заманай екен.— Неге үндемей қалдың. Бастағасын түгел айт, — деп Атымтай зеки сөйлеп еді.— Иә, айта ғой. Әкем естісін. Мен бара тұрайын, сосын өзім келіп алып кетермін, — деп Заманай теріс айналып, көзден ғайып болды. Кейде түсінде көргенінің бәрі қайта қайталанып, үзік-үзік оқиғалардың қайта жалғасып, тап өңіндегідей көрінетіні бар. Балзия бұдан он шақты жыл бұрын болған қайғылы уақиғаны қайта есіне түсіріп, қасында отырған Атымтайға тағы да баяндай берді: «Мен баламның айтқанын тыңдамай, Біліктіден келесі күні де кет-педім. Ойым — қашан ішіп-жемім таусылғанша қасында бола тұру.

Тау арасында тіршілік еткен, бір ағайындар жіберген сәлем-сауқатты ала келгем. Заманай: «Керегі жоқ, еңбегінді төлемесе де, тамақ жағы жеткілікті», — деп алмады. Оны кеткенше өзім қорек еттім. Апыр-ай, жүрегі құрғыр сезген-ау, әйтеуір сол арадан кеткім келмей-ақ қойғаны. Арада үш күн өткен соң Заманай жер астының жұмысына ауысқан. Ол жерді хаң дейді. Күніне елу шақырым жерге жүк ар-тып жүруге ілуде біреу болмаса, көпшілігі шыдамайды екен. Жалаң аяқтанып жүтірген адамдардың башпайының көбесіне дейін сөгіліп, май табандары күп болып домбығып, көнге айналып кетеді. Күндіз жүрген адамдар ет қызумен ештеме сезбесе де, кешке жатқанда қайсыбірінің сүйегі қан қақсап, таң атқанша домалап шығады. Осын-дай сормандайларды қашан жазылғанша тас үтетін, есекке ыңыршақ салып, су таситын жұмыстарға немесе хаңға ауыстырады. Бір күні Заманай жер тамда жатып, қараңғыда ұзақ сөйледі. Соңғы бақұлдасуы екен. Заманай мені апа да, тәте де демейтін, өз атыммен атайтын. — Балзия, енді мұнда келмей-ақ қой. Қайтесің. Менің мына сор-лы күйімді көріп қорланғаннан басқа не табасың? Маған да сенің кел-геніңнен не пайда? Маған ешкімнің мүсіркегенінің керегі жоқ. Мен өмірден мүлдем түңіліп, бәрінен де күдер үзген адаммын. Бұрын саған бір түрлі аянышпен қараушы едім. «Сормандай анам» деп аяушы едім. Кейін, ойлана келе, өзіңді де, мені де мүсәпір халге душар еткен — сен екеніңе, жаратылысында қыңыр, қисық мінезіңнен тапқан, өзімшіл өркөкіректігіңнен тапқан орны толмайтын қателігің екеніңе көзім жет-ті. Содан бері, ренжіме, Балзия, менде анаға деген мейірім жоқ. Сен мені өз мекенімнен, ел-жұртымнан, туған әкемнен алып кетіп, маған таныс емес жат адамдар, бірін-бірі білмейтін, түсінбейтін қамқорсыз, өздері де кіріптар дәрменсіз жандар қыбырлап, мағынасыз тіршілік еткен қамау торға әдейі әкеп тастағандай көрінесің. Мен де торда жа-тып, жан-жағына жиырыла қарайтын жылан сияқтымын. Енді мені аяма да, мүсіркеме де, бар сұрайтыным сол болсын, ана келіңіңе — Әлимаға ұғындыр, Аманайды аман сақтасын. Тірі жүріп, ержеткен күндердің күнінде мен көрмеген әкемді сол көрер. Сол менің соңғы сәлемімді жеткізер... Таң сәріде жұмысқа кетемін. Сен ұйықтай бер. Атыңды әкеп қоярмын. Елге жүре бер. Енді сені мұндағылар жатқызбайды да. Лұқсат жоқ, бітті!

Заманай сөзінің ұзын-ырғасы осы. «Байғұс бала сені бір көрсем-ау деп армандайтын еді. Жиі айтпайтын. Анда-санда сен туралы жай ғана сұрайтын. «Түрі қандай, бойы қандай, мен ұқсаймын ба?» дегеннен аспайтын оның сұрақтары. Әке көрмеген, әке тәрбиесін алмаған баланың анаға қатал, сыртқа бұйығы, іштен тынып өсетін тұйықтығын өз Заманайымнан байқадым, соның мінезінен көрдім. Сол күні менің де жүрегім, бірдеме сезгендей, өз-өзінен өрекіппі, хаң жаққа қарағыштап, елегізи бергенім. Кешқұрым жұмыстың аяқталатын мезгілі тақаған шақ еді, тау қойнауы адам үнімен жаңғырып кетті. Әр жерде қыбыр-қыбыр жұмыс істеп жүрген жүздеген адам айғай-сүреңмен хаңға қарай жүтірісті. Әр жерде бел-гі беруге ілінген темірлер даңғырлай, шаң-

шұң шыңылдап кетті. Әр тілде сөйлеген неше бір ұлттың, ағаулыттардың, қашқарлардың, сібелердің, қызайлардың аузында бір-ақ сөз: «дінхала», дінхала» деп даланы басына көтеріп, шұбырып барады. Бір сұмдықты ішім сезіп, хаңға мен де жеттім. Зұхаңнан тырмысып шыққан бет-аузы күйе-күйе адамдар топырлап, домалап жатыр. Енді біреулері борсықтың ініндей тар ауызда кептетіліп, соңғыларына жол бермейді. Шамалары жоқ, әлдері құрыған сорлылар. Көмекке жеткендер оларды сүйрелеп, зұхаңнан әрі апарып тастап жатыр. Улаған-шулаған адамдардың үні бір кезде пышақ кес кендей тыйыл-ды. Сөйтсе, іште қалғандар енді шыға алмайтын болыпты. Жер тамда жағатын шам секілді зығыр майы құйылған құты-шамдармен зұхаңа құйрықтарымен сырғанап түскен адамдар әрі тереңдеп бара алмай, көздерінен жас парлап, қайтадан атып-атып шыққан. Әрі қарай баруға болмайды, жалп етіп шам сөне береді. Мен мұны түсінбеп едім, ке-йін естідім «дінхұла» дегені – жер астынан шығатын улы ауа екен. Көмекке келген дәрменсіз жандар былқ-сылқ еткен уланған адамдарды сүйрелеп, жетектегеннен басқа, жер астында қалғандарға жәрдем ете алмай, хаңның маңынан тарап кетті. Жалғыз мен ғана түні бойы көрер таңды көзіммен атырып, зұхаңның алдында, ін аузында бетін тырнап, байбалам салған жетім суырша, ағыл-тегіл жылап, ұлымды күтіп мел-шидім де отырдым. Ұлым шықпады. Екі күн күттім, Заманайымның үні де естілмеді. Үшінші күні хаңның басшылары келіп мені қуып жібер-ді. Бұл арада дінхұла енді басылмайды деп, сол күні зұхаңның аузын оқ дәрімен жарып, аспанға атқан таудай топырақ үйіндісімен жаба салды. Жер астында, тереңде, екі жүз жұмыскер, екеуміздің ұлымыз Заманай да бірге көміліп, мәңгі қала берді...»

Жан-жағын әлсіз қолдарымен қарманып, сипалақтай ояңған Балзияның тұла бойы мұп-мұздай боп кетті. Қасында немересі жоқ. Күн мен түнді айыра алмай, мәңгіріп, ұйқылы-ояу сандырақтап, аласұрып шыққан кемпір Аманайдың «су әкелуге барам» дегенін құлағы шалғандай еді. Бірақ қашан айтып, қашан кеткенін біл-мейді. Әйтеуір кеткелі бір қыдыру уақыт өткенін тұспалдады. Одан бері күн батып, түн орнап, қайтадан келесі күннің үңгір ішін жарықтандырғанын ауру жүрек сезеді, бірақ немересінің келген, келмегенін білмейді. «Аманай, қайда жүрсің?» деп, даусы қарлыға сұрағаны сол еді, бағанағы Атымтайдың үні тағы да үңгір ішін жаңғырықтырып жіберді. Бұл жолғы үні мүлдем бөлек. Қорғасын құйғандай зілдей басын жан дәрменде көтеріп алып, үңгірдің екінші басына кілбие қараған Балзияның жүрегі су ете қалды: Кешкі ала көлеңкеде көзіне аю түсті...Аманай кеше, «сусын бар ма, шөлдедім, сусын бар ма, шөлдедім» деп екі қайтара сұраған әжесінің аянышты үнінен соң, тобатайын алып, су әкелуге тысқа шыққан. Үңгірде, жылы жерде бұйығып жатып, көп ұйықтағанын сонда білді. Күн түстен ауып барады. Дала жап-жарық, кешегі бүрікпе жа-уын ашылып, аспанда тұтасқан күл түсті сіреспе бұлт жым-жылас жоғалыпты да, оның орнын әр жерде қалқыған ақ бауыр шуда бұлттар басыпты. Көкпеңбек аспан да биіктеп, тынысы кеңіген сияқты. Ала бұлттың арасынан құйылған шуағы үңгірдің аузындағы тастарды жылыта бастағанмен, таза ауада салқын леп, бойды тоңазытар ызғар бар. Ысқаяқ көк жүзінде баяу көшкен ағала бұлттар қар бұлттары болса керек. Қай жерде бұлақ не өзен барын бақылап, төңірекке қараған Аманайдың көзі алдымен, кешегі әжесі көрсеткен, Азулы шыңына түсті. Кеше өлердей шаршап, қажып әрі аштықтан бұратылып тұрған бала әже сөзіне онша құлақ аспап еді. Және бұлтты, жауынды кеш-те ол тау көрінбес те еді. Енді, өзі күнде көретін Сәукеледей, Азу-лы шыңы да көзіне жылы ұшырап, мен мұңдалап шақырып тұрған сияқты. Белдеулеп, ирелеңдеп жол да анық көрінеді. Жарлауыттау келген құздың бас жағы да айқын. Тек төменгі құлама жағы кішілеу таулардың сілемінен

көрінбейді. Аманай осылардың бәрін қас қағымда байқады. Сол қас қағымда көңіліне бір қуаныш та ұялағандай еді. Ол – кеше ғана әжесінің үрейлі сөздерінен қорқып, тіршіліктен бір түрлі күдер үзгендей қамыққан көңілді қайтадан жадыратқан үміт оты. Ол үміт сонау алыста, ашық күнде анық көрінген Азулы тауы мен Қылкөпір. Қылкөпір. Әжесі «Қылкөпірге жетсек-ау, Қылкөпірге, ар жағы оңай. Қол созым жер-де қалың ел, Қылкөпірден өтіп алсақ, бар ауыртпалықтан, бар жол азабынан құтылып, еңістен төмен қарай жүгірер едік-ау. Шіркін-ай, Азулыға жетсек, Азулыға!» – деп, жолда, ұйықтар алдында, анда-санда есіне алып қоятын. Енді, міне, армандай болған сол Азулыға жетіп-ақ қалған екен-ау. Шеті де, шегі де жоқ, елсіз-күнсіз тау ішінің азабы таусылып, жеті таудың ар жағындағы Жетісу еліне шынымен келгеніміз бе де-ген ой Аманайға өң мен түстей болып тұр. Тек енді тездетіп жүру керек. Тез жету керек. Адамдарға жету керек. Шіркін, адамдармен сөйлесіп, олармен бірге жүру – не деген бақыт. Аманай адамдарды сағыну дегеннің не екенін, адамсыз адамның өмір сүруінің қаншама қасірет екенін іштей түсінген сияқты. Алыс, ауыр жол әже алдында ерке, тентек немереге көп нәрсені ұғындырған сияқты. Ержетіп, аза-мат болып шыңдалудың басы осындай қиындықтан, азаптан басталатын шығар-ау. Аманай мұның бәрін ойлаған жоқ, жүрегі ғана әр нәрсені шым-шымдай сезетін тәрізді. Аманайдың ендігі ойы – тездетіп су әкелу. Жол бойы әжесінен көргендей от жағып, шай қою. Басы ауырып, шөлдеп әрі аштан бұралып жатқан әжесіне ыстық шай ішкізсе, мүмкін, тез сауығып, жолға шығар. Кеше үңгірге қарай бұрылғанда сай ішінде жылап аққан бұлақты көрген. Тіпті әжесі екеуі бұлақтың жіңішкелеу тұсынан аттап өткен-дері де есінде. Ол – бағанағы, әжесі айтқан Жылысайдың бұлағы. Аманай Тастамнан төмен домалаңдай жүгіріп, алдындағы бір дөңестен асып түсіп еді, тура жобалаған екен: кең арналы Жылысай, оның төменгі табанында жылт-жылт етіп ағып жатқан бұлақ. Аманай тастай бұлақтан су алуға ыңғайлы жерді қарап тұрғанда көзіне келесі беттегі ұсақ шыбықтар, оның арасында қызарған бірде-мелер түсті. Тобатайын бұлақ жиегіне қоя салып, судан жеңіл қарғып өтіп, соған келді. «Итмұрын ба?» деп, ішін аршып жеуге қуанған бала өз көзіне өзі сенбей тұр. Баданадай-баданадай таңқурай. Бұл айдың орта-сында ағып кететін таңқурайды әжесінен естіген Аманай әуелі бір-екеуін үзіп алып, аузына салып еді, тура өзі. Қалайша осы күнге дейін ақпай, тіпті езілмей тірі тұрған таңқурайдың бұл арадағы құпиясын ойлаудың Аманайға енді қажеті болған жоқ. Өзінің бармағындай-бармағындай тау таңқурайын апыл-ғұпыл үзіп алып аузына сала берді. Сайдың тау бөктеріне ұласар тұсына қарай биіктеп өрлеген сайын таңқурайдың сабағы ұзарып, жемісі көбейе түсті. Астынан еңкейіп қарап еді, «мені үзіп ал, мені үзіп ал» дегендей, күрең қызыл жеміс тіпті көздің жа-уын алады. Аманай енді бір-бірлеп үзіп жегенге қанағаттанбай, уыс-тап жеуге көшті. Алға қызыға жылжи отырып, лезде уысына толған жемісті аузына құныға тығып, біраз қарбытыңқырап алған соң, қалың таңқурайдың тұнып тұрған бір тұсына келгенде екі қалтасына бірдей сала бастады. Шөліркеп, таңдайы кеуіп жатқан әжесіне апармақ. Шайға қосып беріп, әжесін қуантпақ. Өттең, не керек, бұл жолы ол көп тере алмады. Сабағы өзінің бойынан асатын биік, қалың таңқурайдың арасында әлдене сыб-дыр еткендей болған. Аманай мойнын созып жан-жағына елегзи қарап еді, ту сыртында арқасын беріп күжірейген жүндес, жанды құбыжыққа көзі түсті. Қоңыр жүндестің аю екенін жобалап, жүрегі тоқтап қалғандай зәресі ұшып, көмейінен үні де шықпай, әйтеуір қалың таңқурайдың арасымен тұра қашқанын ғана біледі. Бағыт жоқ, бағдар жоқ, әшейін қаша берді. Не бір иін тірескен қалың ағаштың қалтарыс-бұлтарысынан өтіп, артына қарауға мұршасы жоқ, зы-тып келеді. Тау ішінің аяққа

оралған қалың шөптеріне, ағаштардың жер бетіне шығып жатқан тамырларына қайта-қайта сүрініп, талай тоңқалаң асып, тұра сала қайта жүгіреді. Талшыбықтарға оралған шырмауық па, тікенді боргөз бе, әйтеуір, беті-қолын жыртып, да-ла-даласын шығарды. Ондай жерлерді айналып өту қайда, арты-нан қорбандап аю қуып келе жатқандай, міне, міне бас салатындай, жан ұшырған Аманай жүрегі алып-ұшып, өкпесі күйіп, буын-буыны жүруге жарамай ұйып, әбден шаршап-шалдыққанда барып, қалың тоғайдың ішіне ұшып жығылған. Өзі күнде келіп жеп кететін таңқурайды сабағымен сындырып, бір-де аузын ашып, сиырша тілімен орап, жұлып қорбандаған хайуанның Аманайда шаруасы да болған жоқ. Тап қасынан жүрегі ұшып, тұра қашқан баланы көрмеген де шығар. Бұл әулетті үлкен аю емес. Әлі есейе қоймаған ірі қонжық еді. Биыл жазда көп ит ерткен аңшылар бұларды қоршап алғанда, екі аяқты адам мен өзіне сәл ұқсас итті тумасынан бірінші көрген қонжық жан дәрменде таудың ішіне, биігіне қарай өрмелей қалың шыршаның арасына қашып тығылып, бас сауғалаған. Сол жолы өзінің енесі кіре-кей мен ұялас қонжығынан мәңгіге айрылып, жетім қалған. Аманай қашқан күннің ертеңінде қаңғып келе жатып жетім қонжық Тастамға кірді. Кірген бойда тырнағына іліккен тасқа жаю -лы су күпі болатын. Жалғыз-жарым қаңғырып, жалғызсырап жүрсе де, бала аюдың аты бала аю, қонжықтың балалығы ұстап, күпіні дар-дар айырған. Онысы өзінше ойыны. Артқы аяғымен тік тұрып ыңыранып, ақырып, ара-тұра бақырып, күпінің жабағысын өткір тырнақтарымен жұлма-жұлмасын шығарып, түгін қалдырмай түтелеп жатқанда Балзия оянып, көзін ашқан еді. Неше түрлі балағат, қарғыс сөздерімен тап-тап беріп ұмтылған, селеу-селеу селдір ақ шашы көзіне бұлдырай түсіп, шаңқылдаған ұсқынсыз адам бейнесін қара көлеңкеде көзі көмескі көрген қонжық қарсы алдындағының қай мақұлық екенін анық ажырата алған жоқ. Әйтеуір жазда өзін қамалап, тілерсегінен бір-бір тістеп, шаңқ-шаңқ үріп тақымдаған иттерден зәрезәп қонжық үңгір түбінен үңірейген сұрықсыз кемпірді де сол иттердің жақын ағайынына балап, сескеніп, «өй, кетейін, кетейін, менің сенде шаруам жоқ» дегендей ыңыранып, шегіншектеп, күн сәулесі сыңайлай түскен бозамық саңылауға қарай жылжыды. Үңгірдің екінші жағындағы тастың жарығына қыстырыла өтіп, тырмыса өрмелеген аю баласы сыртқа шығып кетісімен, өзінің қалай қуып салғанын да түсінбеген Балзия төрт тағандай еңбектеп, біресе мешел балаша құйрығымен жылжып Тастамның аузына зор-ға жеткен. Тысқа шығысымен тасқа сүйеніп, тәлтіректеп тұрып, қырылдаған бар даусымен айғай салған: «Аман-ай-ай! Аман-а-а-ай!» Бұдан әрі айғайлауға да, алға аттап адымдауға да шамасы жоқ әлсіз Балзия тізесі дір-дір етіп, екі иіні қалтырап тұрып, енді тасқа да сүйене алмай сырғып барып, бүктетіле құлаған. Одан арғысын біл-мейді. Бетіне тиген жердің сызын да, тастардың қуыс-қуысынан үрлей, көйлегінің етек-жеңінен гулеген салқын желді де сезбеді. Аюдан ұзақты күн қашқан Аманай қалың тоғайдың ішінде қашан қас қарайғанша жатты. Алаңқайға шықса, бұдан көз жазып қалған аю қайтадан қуып ұстап алатындай көрінеді. Қалың жыныстың ішін-де жатса да көпке дейін жан-жағына алақтап, қай жағымнан келіп қалар екен деп елегізіп, алаңдаумен болған. Желге теңселіп шулаған ағаштардың басында бір ұшып, бір қонып қарқылдаған қарғалар бұған бастарын изеп, «дұр-р-ыс, дұр-ры-с, қар-р-ағым, дұр-р-ыс» деп, мұның көрінбегенін мақұлдағандай, күн батып, көз байланғанша жақтары бір сембеген. Қарғалардың өзін ес көріп, басқа мақұлықтан гөрі жақын тартып, солардың үніне құлақ түрген Аманай олар қарқылдауын қойып, бұтақтарға қонақтап жым-жырт болғанда ғана Тастамдағы әжесін іздеп ағаш арасынан шықты. Бірақ Аманай үңгірді таба алмады. Түн жарымға дейін айнала-ны шарқ ұрып, көрінген қарайғаннан, сыбдырдан үркіп, ақыры бір топ қарт

еменнің ықтасына демалып отырып әжесінен айрылған жалғыздығынан, қап-қараңғы үңірейген суық тау ішінен қорқып, ды-бысын шығармай ғана ұзақ жылады. Түнгі суықтан тоңып, екі тізесін бауырына қысып, бүк түсіп, бұйығып жатып, таң алдында ғана жы-лау аяғы өксікке ауысып, ұйықтап кеткен. Келесі күні де күн ашық болды. Көпке дейін жүзін көрсетпей, жылуын түсірмей көлегейлейтін биік шыңдардың, еңселі тау жота-ларының ығынан сәскеге қарай шыққан күннің өткір жарығы көзіне түсіп, шуағы маңдайын жылыта бастағанда оянған Аманай атып тұрып, тағы да Тастамды іздеді. Бұл жолы көп жүріп қиналған жоқ. Үңгірдің қай жағында қалғанын, оған барар бағытты оңай тапты. Төбесінде ағашы жоқ, шөбі де тықыр ит жон қырқаға шыға келгенде, жарық күннің аты жарық күн-ау, айнала состиған таулар, төңкерген тегенедей теңкиген-теңкиген төбелер, алыста құлап аққан ені тар көгілдір өзендер, орманды-ормансыз жерлер тура алақанға салғандай ап-анық көрінді. Артына бұрылып қарап еді, кешегі әжесі айтқан Азулы шыңы тап желкесінде тұр. Тіпті қол созым жерде тұрғандай. Қылкөпірге дейін ап-айқын. «Ар жағында ғой, әже айтқан еңіске түсіп алып тарта берсең, ауыл тиіп тұр. Қалың елде қалың жұрт. Шір-кін-ай, адамдардың арасында отырып алып, ұзақ жолдың қызығы мен азабын айтып, неше түрлі тамақты ішіп, тойып, елден ат мініп, Тастамда қалған әжені алып кетсе. Кешеден бері мұны жоғалтып жатқан әже көктен түскендей немересін көргенде, қандай қуанар еді. Кеше, «мен енді жүре алмаймын, халім бітті, сен Қылкөпірден өтіп елге жет» деп жатқан әже де, басқа жұрт та, міне, азамат, жападан-жалғыз жол тауып жеткен мұндай баладан айналып кетпейсің бе, не деген жолшыл әрі жүрек жұтқан бала деп, таң-тамаша қалар еді-ау!» Бұл – оның ойы еді. Аманай аюдан қашып жүріп, Тастамнан мүлдем ұзап кеткен екен. Алабас Азулы шыңынан көзін алып, оған қарама-қарсы жаққа қарап еді, алдында айыра алмаған үңгірлі тастың сонау жырақта мұнартқан жобасын енді аңғарды. Қалай алыста қалған? Аманай әжесі жатқан үңгірді бетке алып, бөктерлі еңісті жерлер-мен жан-жағына алақтай қарап, жүріп келеді. Кешегі аюдан қорқып зәрезәп боп қалған үрейлі балада бүгін тағы да солай қарай беттеу-ге мүлдем зәре жоқ. Аштықтан бұралып, мазасыз ұйқыдан, ғаламат қорқыныштап құты қашып, талай күнгі шөлден, тайша ойнақтаған бала болса да, қажып, қайтадан кері жаққа амалсыз жылжыған Аманайдың жүрісі де өнбейді. Еңістен түскенде еріксіз сүріне-қабына жүгіріп, тез өкпесі өшсе, бетке, қырға көтерілгенде аяғы талып әрі тез еңтіге береді. Өкшесіне дейін сөгілген бір етігінің ұлтаны да салп-салп етіп, берекесін қашырды. Осылай келе жатқанда Аманай үлкен бір олжаға кезікті. «Өлмегенге өлі балық» дейді үлкендер. Тап соның өзі. Аумағы кішігірім ауыл қотанындай қойнауға түскен Аманай таудың күн-гейі мен теріскейіне бірдей қалың шыққан қарағай аралас аппақ қайыңдардың ортасындағы алаңқайда қаптаған құзғынды көрді. Ара-арасында секектеп, бір қонып, бір ұшқан алақанат сауысқандар да шықылықтайды. Алыстан келе жатқан адамды бәрінен бұрын көрдім дегендей, таңдайы тақылдаған бір сауысқан Аманайдың тура алдына дейін ұшып келіп, қайта қайтты. Әдетте, мұншама топ құзғын өлексе немесе сойған малдың төгіп тастаған жынына жиналушы еді. Кейде өрісте жүрген не тақырда жусаған жылқылардың маңында төңіректеп, әр жерге тастаған қиын шұқып, түрткілеп, құрт теретін. Мүмкін, кешегі аю ұйықтап жатқан шығар. Аманай анадайдан көз тастап, бақылап еді, ондай қорқынышты ештеме көрінбеген соң қастарына таянды. Құзғындардың тап ортасында жалғыз жыртқыш құс әлденені жұлып жеп отыр. Бұл – қарағайлы орманды жердің қарақшысы түйғын еді. Астына басып отырған жемі – қоңыр ор қоян. Өткір тұмсығымен қоянның кеудесін паршалап, етін қанын сорғалата жұлған мешкей құстың

қасына жиналған құзғындар буы бұрқыраған жемнен дәмеленіп, төңіректен жүр. Қайсыбірі бас салып, жұлқылауға бата алмай, жақындап келіп, тұйғын қанталаған ашулы көзімен жалт етіп бір қарағанда секең етіп, қайта шегінеді. Кішігірім жыртқыш құстар екі-үшеуі кездесіп қалмаса, жалғыз өзі қашанда мұндай ірі жемін тауысып жей алмайды. Ә дегенде жыртқыш құстардың әдеті: әуелі қоянның бас қауашағын тесіп жіберіп, миын шағып жейді. Содан соң барып кеуде сүйегін тұмсығымен жарып, жүрегін, ішкі бүйрек, бауыр-ларын суырып жеп тояттайды. Ал кейбір мешкейлері қалған жұмсақ еттерінен де жұлып жеп, әбден сылқия тойып, жақын жердегі тасқа не ағаш бұтағына зорға қонып, қанды тұмсығын кеуде жүніне сүртіп, тазаланып, таранып, өлімтікке бас салып жабылған әлсіз құстардың қызығына ұзақ қарап отырып, тоқтықтан көзі кілбиіп, маужырайды. Өлімтіктің қалдығынан дәмеленіп, құзғындардың ұзақ күтетіндері де содан. Бұл жолы тұйғынның да, құзғындардың да дегені болмады. Дәмелі құстарды үркіте ұшырған Аманай тұйғынның қасына жүгіріп жеткен. Аш өзегіне түсіп, көзі қарауыта бастаған бала қазір қоян етін қолма-қол паршалап, шикідей жеп қоятындай ұмтылды. Өлі бөтекесі шыға қоймаған тұйғын тосыннан келген балаға басын кекжите айбат ше-гіп, қайрақ тұмсығын тақылдатты. Жыртқыш көзі алақ-жұлақ етеді. Бала қолымен қарманып қорқытса да, қанатын жайып, аузын ашып ысылдаған тұйғынның оңайлықпен жемін тастап кетер түрі жоқ. Ол да аш болса керек. Өліспей беріспейтін сыңайы бар. Аманай аяғын да жұмсады. Бірақ тілерсегінен не санынан бас салып бүре түсетіндей, әйеншектеніп, аяғын жеткізе тебе алмайды. Жан-жаққа бытырай ұшып, қайта қонған құзғындардың көздері шарасынан шығып, ай-нала қаумалап, жақындап келеді. Бір жемтікке таласып, тамақ үшін, құлқын үшін айқасқан адам мен құстың қызығына таңырқағандай, бас тарын қисайта қарап, бір-біріне көздері бақшиып мақұлдай құп-тасып қысқа ғана барқ етеді. Аманай төңірегінен тас па, әйтеуір құсты ұруға ыңғайлы бірдеме іздеп еді, қалың шөптесіннен ештеңе көзіне ілікпеді. Жақын арадағы тоғайдан ағаш сындырып әкелгісі келіп бір оқталды да, мұның ше-гінгенін жеңілген деп түсінген тұйғын қоянның қолқасын суырып алып, әлдебір қызыл етті қомағайлана қылғытқанын көргенде, тағы да аштық өзегін өртеп, жұтынып, отыра қалып екі етігін де шешіп алды. Екі қолына екі етігін киген Аманай енді жыртқыш құсқа де-ген бар ашуын, ызасын бойына жинап, көзін тарс жұмып, тұйғынға ұмтылды. Қанатымен сабалағанына, тұмсығымен шоқығанына қарамай, тұйғынды басқа-көзге төпелеп, тұмсықтан ұрып, әуірімдеп жүріп, қояннан қуып салды. Кішкентай адам құсты жеңді. Аманайды баласынған тұйғын анадай жерге қонып, тағы да айқасамын деген-дей, алыстан айбат шегіп көзімен ішіп-жеп барады... Тау ішінің жыра-сайларын көктей етіп, Тастамға жеткенде есі шыға қуанған Аманай үңгір аузында қимылсыз сұлық жатқан әжесін көргенде зәресі ұшты. Шашы дудырап, етпеттей құлаған Балзияның денесінде жан жоқ сияқты. Қолындағы олжасын тастай беріп, иығынан ұстап әжесін зорға аударған Аманай қалай ішін тартып қалғанын аңдамады: әжім-әжім маңдайдың оң жақ самай тусында ұйыған бір түйір қан. «Жарқанат қанын шашқан екен ғой» деп, Ама-най жалма-жан жеңімен сүрткенде байқады. Қанның орнында екі елідей сызат бар. Жарқанат емес екен, тас жырып кетсе керек. Қан-сөлсіз суалған екі ұрты ішке кіріп, шүңірейген көзінің асты көгерген Балзия қыбыр етпейді. Тіршіліктен нышан жоқ. Кеше «жеткен жерім осы шығар, әлім бітті» деп қырылдап жатқан әжені өлді деп санаған Аманай жылап қоя берді. Иығынан жұлқылап: – Әже, әжетай, өлмеші, өлмеші!.. Жеттік қой біз, жеттік. Жақын қалды енді, өлмеші, әже, өлмеші, – деп зар жылаған баланың көзі бір кезде әжесінің көзіне түсті. Әжесінің көзі сәл сығырайып ашылғандай болды. – Әже, әжетай, тірі екенсің ғой. Ашшы

көзінді. Әже, көзінді ашшы. Мен келдім... Аманаймын. Саған қоян әкелдім. Қоян етін жейсің бе? Міне, міне, қарашы. Әже, қарашы...Аманай қос құлағынан көтеріп қоянды көрсетті. Бірақ әжесі қайтып көзін ашпады. Тек бір-екі рет ауыр ыңырсып, дыбыс білдіргендей болды. Аманай әжесінің тірі екеніне қуанды.Күн түстен ауып бара жатқан кез еді. Таңертең шығыстан үрлеген жел де бұл кезде батысқа ауған. Тастамның биік шоқыда болғанынан ба, айнала жалаңаш тас болғаннан ба, әйтеуір, бұл арада жел күшті екен. Ызғарлы өткір жел аңқылдап соғып тұр. Балзияның айта бе-ретін Ебінің желі осы шығар деп жобалаған Аманай жел өтінде жеңіл көйлекшең жатқан әжесін үңгірге қарай сүйреледі. Денесінде іліп алар ет жоқ қу сүйек, құр сұлдер адам да жансыз жатқанда зілдей болады екен-ау? Талай күндер мен түндердегі үрдіс жүрістен әбден шаршап, қажығандікі ме, Аманай әжесін көпке дейін орнынан қозғай алмады. Қоңыр ала гүлі бар ескі көйлегінің иығынан, өңірінен тарт-са да әлі жетпей, үңгірге қалай кіргізудің әдісін таба алмай қиналған бала өзінің осынша дәрменсіздігіне ыза болып, булығып, көзінен жас та шығып кетті. Ақыры, бір әдісін тапты-ау, әйтеуір. Әжесінің екі қолының білезік тұсынан мықтап ұстап, сүйрете тартты. Артына ше-гіне тартқанда, қайта-қайта шоңқиып отырып қала берген соң, теріс бұрылып, жеңіл қол арбаның екі жетегінен тартқандай, екі қолдың ортасына түсіп алып сүйреледі. Бір адым алға сүйреп, екі аяғы шатқаяқтап, сүріне береді. Сәл демалып, қайта сүйрелейді. Әжесінің арқасына батқан ұсақ тастарды да ойлауға мұршасы жоқ Аманай, әйтеуір, өлдім-талдым дегенде әжесін үңгірдегі шөп төсекке жет-кізіп қисайтты да, үстін қамзолымен қымтап жапты. Кептіріп қойған күпінің дала-даласы шыққанын да көпке дейін аңғарған жоқ, жол бойы әжесі үйреткен әдіспен, ортадағы жер ошаққа ұсақтап бұтақ сындырып, тамыздық салып, от тұтатуға кірісті.Балзия күннің қай мезгіл екенін де білмейді, қайда жатқанын да түсінбейді. Көзін сәл сығырайтып саңлаулап ашып еді, қып-қызыл жалын ішінде жатыр екен. Денесі жеңілдеп, сырқыраған буын-буыны қозғауға келіп, саусақтарының ұшы да қимылдап, бүкіл тұла бойына жан кіре бастағанын сезді. Көзін кеңірек ашып, жан-жағына қарайын деп еді, басынан құйқа тамырынан шуалшаң жы-бырлап, ирелендей сорғалаған жылы су көзіне құйылып аштырмады. Көзінің удай ашығанына қарағанда көзіне құйылған ащы тер болса керек. Қолын көтеріп өз денесін өзі сипалап көріп еді, сулы бұлауға түскендей шылқылдап терлеп жатыр екен. Құлағына әлдененің шытырлағаны келеді. Тегі, жанып жатқан от болуы керек. «Бәтір-ау, мен қайда жатырмын, тірімін бе, өлімін бе? Елге жеттім бе? Бі-реу таудан тауып алып, жеткізген ғой. Егер осыдан қайта тіріліп кетсем, елге не бетімді айтамын. Неге келдім деймін. Аманайды алып шықтым десем сенер ме? Жо-жоқ, бұдан да өлгенім жақсы еді ғой!» – деп іштей ойлап, күйзелген Балзия: «Кім бар бұл манда, кім бар?» – деп үн қатты. Тағы да таңдайына жабысқан тілі сөйлеуге келмеді ме, қырылдаған әлсіз үні естілмеді ме, ешкім жауап бермеді. Бар күшін жинап, көзін сүртіп, басын көтере берген Балзия сылқ етіп қайта құлады. Бас сүйегін біреу балтамен қақ айырғандай зың етіп, маңдай сүйегін балғамен ұрғандай болды. Көзін аша бере көргені жалыны аспанға шапшыған бет шарпыған ыстық от еді. Сәлден соң тағы да ес кіргенде: «Е-е, мен өлген екенмін, менің жатқан жерім тозақ. Мені тамұқтың отына салуға әкелген екен. Әлгі шытырлап, лаулап жанған сол от. Бұрынғылардың о дүниедегі тамұқ отын айтатыны рас екен-ау. Қазір мені Қылкөпірден өткізеді. Сират көпірінің бір жағы түпсіз су, екінші жағы от деуші еді. Қай жағына құлар екенмін. Су жағына құласам жарар еді. Тым құрмаса соңғы рет шөлімді бір қандырар ем. Кешеден бері мені тергеген ғой. Бүкіл өмірімдегі жамандық атау лыны, күнә атаулыны тізіп, дозаққа әкелген-ау. Иә, менің

күнәм көп. Әсіресе өз перзентіне жасаған қиянаттан ауыр күнә жоқ деу ші еді. Әкесінен баласын айырған, тірідей жетім қалдырған әйелдің күнәсі әдейі түсік тастаған әйелдің күнәсінен кем болмайды дейтін. Заманайға тартқызған азабым аздай, оның баласы Аманайға не істемедім? Елін, жерін көрсетем деп, туған анасынан айырып, алдап алып шығып, оны да өз қолыммен иесіз тауда ит жемеде өлтірдім. Менің кесірімнен, менің зердесіз, ақылсыздығымнан бір ұрпақ құрып кетті. Жо-жоқ, жай құрыған жоқ, Атымтай да, Заманай да, Аманай да көмусіз қалды. Моласыз қалды. Белгі жоқ. Жалғыз ғана Атымтайдың ұрпағы ма? Басқалардың ұрпағы ше? Туған жерінен, төл топырағынан ғана айырғам жоқ, талайларды өз қағынан жері-ген құландай, өз ата-анасынан аластап, өз бесігінен, өлең төсегінен бездірдім. Жаңа ғана көзін ашып, өмірден нағыз үлесін алатын та-лай жас жел айдаған қаңбақтай, басы ауған жаққа қаңғып кетпе-ді ме. Осының бәріне мен жазықтымын. Күнәһар пендені қалай жазаласаң да еркін, жасаған ием! Адам салған қылкөпірге жете ал-май, құдай салған қылкөпірге тірелген екем. Ал, енді өткіз көпіріңнен, а құдай, естимісің. Көп қинамай, өткіз тезірек. Елу жыл бойы аяу-сыз қажағаның аз ба еді, сыртқа білдіртпей, тәкаппарланып, көпе-көрінеу мойымасам да, іштей зарлап өтпедім бе ұзақ жыл. Аз ба еді тартқызғаның. Біржола ал енді мені ажал құшағына. Мен сенің бар екеніңе сенбеуші едім, бар екенсің ғой. Бәрін көріп тұрады екенсің ғой. Ал енді жанымды тезірек!» Басы зеңіп, ерні қыбырлап жатқан Балзияның құлағына біреу сыбырлағандай болды. Жол бойы біресе желге тиіп, біресе жауын суы құйылып, шалалау еститін өзі дімкәс кәрі құлақ кешеден бері мүлдем бітеліп қалған сияқты. Еміс-еміс өлеусіреп шыққан әлсіз дыбыстың адам даусы екенін сезген Балзия көзін аша беріп, тағы да жүрегі суылдап, тарс жұма қойды: қасында беті-аузы қызыл ала оттай алаулаған біреу отыр.— Кімсің сен, әзірейілсің бе, жанымды ала келген? Қорқытпай-ақ алсаңшы тез. Несіне созасың? Әжесінің сөзіне құлақ түріп тыңдаған Аманай ештеме түсінбеді. Тағы да сандырақтап жатыр деп ойлады.— Әже, менмін. Аманаймын, — деп құлақ тұсынан қайта ай ғайлап, әжесінің желкесінің астына қолын сұғып жіберіп, басын көтерген не-мересі күрішкемен шай берді. Тандайы кеуіп, шөліккеп, кеберсіген ер -нін зорға ашып, тамсанған Балзия аузына ыстық шай тамғанда жұ-тына бастады. «Аманаймын» дегенді естігенде о дүниеге кеткен не-мересі өз қолымен соңғы сусынын беріп жатыр екен деп топшылаған қария тәтті кірпіш шайды өзеурей жұтып, сылқ-сылқ сыңғыта берді. Көзіне тағы да тер құйылып, мәңгіріп жатып, тағы да ұйықтап кетті. Таң атқанша көз шырымын алмаған Аманай жерошақтағы отты өшірмей, сырттан теріп әкелген ескі, қу бұтақтарды үстемелей салып, үзбей жағып отыр. От кейде шытырлап жанып, ұзын жалыны бетті шарпып алаулап, биікке көтерілсе, кейде бықси жанып көк ала түтін көз ашытады. Тоқтаусыз жанған от қызуынан тастар ысып, үңгірдің іші қыз-қыз қайнап тұр. Күн шығып, үңгір аузынан дала жарығы ішке түскенде ғана Ама-най от жағуын қойған. Онда да қояйын деп қойған жоқ, тобатайдың ернеуінен ыстық сорпа ішіп, қоянның бір сирағы мен жон етінен жеп, аш қарынға ел қонып, маужырап отырып қалғып кетті. Ақыры сол от басында қисайып, екі алақанын жағына жастанып жатып, аузынан сілекейі шұбырып, тәтті, қалың ұйқыға енген... Сәскеде оянған Балзия көзін ашып, басын көтерді. Ұядай жылы, ала көлеңке үңгірдің түбінде отырып, қай уақыт екенін тесіктен түскен сәуледен тұспалдаса да, қып-қызыл шоғы жайнаған жерошақ түбінде жатқан адамды көпке дейін ажырата алмады. Түні бойы ағыл-тегіл саулаған терден бойы жеңілейген Балзия орнынан тұрайын деп еңсесін көтеріп еді, көзі қарауытып, басы зеңіп, әлсіз қалтырап, бүгіле берді. Ақыры, үстіне жамылған жеңіл шапанын зорға киіп, от басына қарай еңбектеді. Үңгірде өлім халінде жатқан

мұны тауып алып, су-сын беріп, қатарға қосқан жолаушыны көргенше асық. Ұйықтап жатқан адамды оятып алмайын деп, әрі өз денесін өзі зор-ға сүйретіп, бір жылжып, бір тоқтап, сыбдырсыз жеткен Балзияның жүрегі қуаныштан жарылып кетердей болды. Әуелі өз көзіне өзі сенбей, Аманайдың жүзіне ұзақ, тойымсыз тесіле қараған ол әлден уақытта шыдай алмай, ұйқыдағы немересін айналып құшақтады. Көзінен атып кеткен қуаныш жасын да сүртуге мұршасы келмей, «құлынымдап», құрақ ұшып, не істерін білмеді. Қалың ұйқыдан оя-нып, лезде сергіген Аманайда да ес жоқ. Талай айлар бойы ажыра-сып, жаңа қосылған боталы інгендей, екеуі де маз-мейрам. Бұрын немересін қанша жақсы көрсе де, үлкенге де, балаға да салқын, суық қарайтын, жаратылысында айпара Балзия Аманайға еш уақытта да тап осы жолғыдай емешегі үзіліп көрген жоқ шығар-ау.— Құлыным сол, құлыным! Жалғызым. Заманайымның көзі. Атымтайдың бар жаһанда қалған жалғыз тұқымы, аман екенсің ғой, Аманайым. Қайдан келдің, көктен түстің бе? — деп, қарлыққан даусы онша шықпай, сыбырлап ұзақ толғанды. — Сенейін бе, сен-бейін бе? Сен осы шын Аманайымбысың?! Аманбысың? Мен ғой, мен әлгі аюды жазғырып, соған ұмтылдым-ау өлерменденіп. Өттең, қолымның әлі келсе, қуып жетіп буындырып өлтірердей едім. Ең болмағанда өзім өлетін едім аюдың тырнағында. Екі күнгі ауру да бір, сенің құсаң да бір болмады ма, құлыным. Жо-жоқ, енді мен өлмеймін. Жеткіземін сені елге. Енді алыс емес ел, алыс емес...Әжесі сөз бермей, ұзақ еміреніп зорға тоқтағанда барып Аманай да сөйлей жөнелді.— Әже, сен де көрдің бе аюды? Мен де көрдім, әже. Сонда ада-сып кеттім. Сені таба алмай көп-көп жыладым...Бұдан соң Балзия мен Аманай шай қойып отырып, көптен көріспеген көрші-қоландардай ұзақ әңгіме шертті. Аманай аюды қалай көргенін, қалай адасқанын, әжесін көруден күдер үзіп, ағаш арасында жатып қорыққанын, қоянның жүрегін жұлып жеп отырған тұйғынмен айқасын, әжесін қалай үйге сүйретіп жеткізгенін, әжесінің қатты ауырып жатып, ұйқылы-ояу түсініксіз бірдемелерді айтып шыққанын... бәрін-бәрін түк қалдырмай айтып отыр. Әжесінен ажырасқан бір түн бір жылдай көрініп, әжесіне бәрін айтып жеткізгенше асық. Әжесі болса, осы бір аз күнгі жол азабын кешіп, ер ба-сына түсер қиыншылықтың тауқыметін тартып, сол сыннан өзінше өтіп, шынығып, ширығып, кәдімгі үлкен адамша сөйлеуге, ойлауға тырысқан немересінің көрер көзге өзгерген мінезіне қызықтап та, қуанып та қарап отыр. Балзия қоянның балқалақ басындай ғана жауырынын сылқылдаған азу тістерімен біраз қажағанмен, жетістіріп жей алмады. Тұзының да артық, кемі жоқ, дәмді піскен жас етке қанша қызыққанмен, тәбеті де онша шаппады. «Тегі, тамақтан біржолата қалған шығармын немесе ауырғандікі болар» деп, өзін-өзі жұбатқан қария шайды шоқ аралас ыстық қоламтаға қайта-қайта қойып, сораптап іше берді. — Әже, сенің бәкіңмен сойдым. Әуелі ішін жарып, шек-қарнын ақтарып, өтін тауып алдым.— Өтін деймісің? Оны қайдан білесің?— Иә, әже, былтыр әлгі Томар-Омар атам бір жақтан қой әкелді ғой.— Иә?— Сол атам қойды сойғанда қасында отырғанмын. Ол маған бәрін үйретті. Сен жігітсің, жігіт мал соя білу керек. Сен, қазір көріп ал, бәрін мұқият қара, ұғып ал деген. Сосын әлгі өтті көрсетті де, бауыр етін біраз жерімен қоса, айналдыра кесіп алып лақтырды. Бұл — жа-рылса еттің бәрін бүлдіреді. Мына сандағы арам тамырды алмаса, ет арам болады деді... Мен, әже, атжүйрікті де білемін.

— Әй, құлыным сол, бәрін біліп, миыңа тоқып жүреді екенсің ғой.— Әже, қоянның терісін алу қиын екен. Жыртыла береді. Іреп союға жұдырығымның әлі келмейді, әже. Және әлгі жаман құс көп жерін паршалап тастапты. — Осыған да шүкірлік. Әйтеуір, шамаңның келгенінше бұлай жәукемдегенің де жетіп жатыр. Шіркін-ай, өмір, не істетпейсің, — деп Балзия, әлдене есіне түсіп кеткендей, терең күрсінді.— Рас, әже, мен қашан

ет піскенше әрең шыдадым.— Сосын, әже, етті тобатайға екі бөліп салдым. Екі рет пісірдім. Саған сорпасы көп болсын деп.— Өй, құлыным сол!— Сосын ана дорбадағы тұзды қанша саларымды білмей, көп отыр -дым. Кейін дәмін байқасам, ащы да емес, тұщы да емес.— Иә, өзің керемет аспазшы екенсің. Бұлай пісіру, бұлай тобатайға пісіру, талай жыл ас пісіріп үйренген адамның да қолынан келмей-ді. Бәтір-ау, әлгі тұзды әшейін сала салып ем, оның да бір кәдеге асқанын қарашы!..— Сосын, әже, ет піскен соң, бір түрлі, еттің буына мұрным жы-бырлап, шыдай алмадым. Шегім де қайта-қайта шұрқырай береді. Сосын, сен оянғанша күтуге бір түрлі шыдай алмай кішкене... еттен жеп қойдым.— Өй, құлыным сол, маған несіне қарадың. Маған сорпасы да же-теді. Өзің же, бәрін өзің же... Бірақ ертеңге де қалдыр.— Сосын, әже, өзің айтушы едің ғой, ауырғанда таңқураймен шай ішсе адам терлейді деп. Мен қалтамның түбінде қалған таңқурайды түгел сенің шайыңа салдым.— Бәсе, бәсе, мен ауырып жатсам да аңғардым, — тіпті дәмі тілімді үйіріп барады. Алғашқыда елге жеткен екем, құмшекер салып біреу шай беріп отыр екен деп ойлағам. Сөйтсе-ем...— Әже, мен тағы да көп-көп таңқурай теріп әкелейін деп шықсам да, кешегі аюдан қорқып бара алмадым... Сосын, әже, су алуға ол жерге барудың да керегі жоқ екен. Мен өзіміздің осы Тастамның сыртынан ағып жатқан бұлақ тауып алдым. Құлағыма бірдеме сыл-дыр-сылдыр етеді...— Өй, құлыным сол, азамат болды деген осы, құлыным. Бәрін аңғарып, бәрінің байыбына жете бастапсың...Бұл күні бұлар үңгір ішінде тапжылмай жатты. Жылы үңгірде ыстық шай ішіп, қайта-қайта терлеп, әбден бұралып, сілікпесі шыққан Балзия мына күйде жолға жарамайтынына көзі жеткен еді. Бойындағы тер түгел шығып, қызуы тарқаған екінші таңда бірер-күн жатып демалудың қаншалықты керек екенін түсінгенмен, енді мұнда қалуға болмайтындарын да түсініп, амалсыз жолға шыққан.«Қоянның бойын көр де, қалжасынан түңіл» демекші, қанша үнемдегенмен болмады, қоян еті де таусылды. Аш өзегін өртеген баланың екі-үш рет жұлып жегенінен қалмады. Аштық зардабы қайта басталды...«Шіркін-ай, кеңшілік уақыт болса ғой, біраз күн тапжылмай жат-сам, құр атқа мінгендей айығып кетер ме едім. Ендігі қалған жолды қиналмай-ақ шауып өтер едім...»«А-ай, кәріліктің аты кәрілік қой. Жас уақытым болса, осынша жерге сыр алдырар ма едім. Бір демде-ақ жететін жер... Қайран кәрілік» деп, өзінің қарттығына, әлсіздігіне қынжылып, жолда бір-екі рет кейіген Балзия бұдан соң сөзден қалды. Кішігірім өрге шығарда да, еңіске түсерде де, бұрынғыдай емес, жиі-жиі демалып, кеудесі сырылдап, демігіп, ұзақ отырып қалады. Бірдеме деуге мұрша жоқ. Көзі кілбиіп, Аманаймен ыммен ғана сөйлеседі.Көз алдында тұрған Азулы шыңында қарай таң ата шыққан бұлар қыбыр-қыбыр жүріспен, өлдім-талдым дегенде, әйтеуір, түс ауа зорға жеткен. Қылкөпірге кіреберіс қақпаға дейін өлермендене ұмтылып, біреу алдынан күтіп тұрғандай, өз-өзінен шырығып, алға құлшына басқан Балзия бетін көгала қына жапқан үйдей-үйдей шұбар тастардың арасындағы ықтасынға келіп бір-ақ құлаған. Шәйнек түбінде қалған суық шайды шүмегінен қылқылдата жұтып, таңдайын жібітіп алған соң биіктегі жақпар тасқа жазылған өзіне таныс өлеңді іздеді. Қылкөпірдің екі жағына да бірдей жазылған «Тәуекел түбі желқайық...» деген өлеңнен қуат алып, біраздан соң тағы да жылжымақ. Қайран «Қылкөпір!» Әр жағы енді оңай.Балзия қанша қадала қарап, іздесе де өлеңді таба алмады. Қара маймен баттастыра жазылған сөз осы күнге дейін тұрушы ма еді. Ты-нымсыз үрлеген жел өтінде, елу жыл ішінде, тас та мүжіледі, қара майға не жорық. Баяғыда-ақ өшіп кеткен шығар.Балзия Аманайды жұмсап, осы төңіректе бұлақ болса, су ал-дырып, елге жетер алдында соңғы рет шай қойып ішуді ойласа да, аштықтан бұралып, түсі келмей, бозарып жатқан немересін аяды. «Күн батпай тұрып Қылкөпірден өтіп алса, ар

жағында бұлақтан аяқ алып жүргісіз. Одан да сол араға жетіп алып, шай ішіп, тіпті бір түн түнеп, ертеңіне жата-жастана ауылға барса да болады. Әй, бірақ ар жағында тиіп тұрған ауылға домаласа да адам баласы шыдар ма. Мүмкін, мен қала тұрып, Аманайды жіберермін. Мені ел адамдары келіп алып кетер. Қойшы, мені қойшы, Аманайым жетсе, болды».— Ана қара, әже, ана қара! — Өлердей шаршап, ұнжырғасы түсіп, көңілсіз жатқан Аманай орнынан ұшып кете жаздады. Қолын шо-шайтып көрсеткен жаққа Балзия басын әрең көтеріп, мойын бұрып қарап еді, ұзынды-қысқалы состиган шыңдардың етек жағындағы қия жартастың басында қақшиып тұрған арқарға түсті көзі.— Шіркін-ай, ана арқарды бір бүркіт аспаннан зуылдап келіп құлатса, мен бұрын барып алар едім... Оның еті ғой, әже, неше күнге жетер еді? Балзия күлерін де, жыларын да білмеді. Тілі зорға келді икемге.— Оның... оның еті ме? Бір үйлі жанға, жо-оқ, отыз-қырық адамға... отыз-қырық деймін-ау, — Балзия қайта ойланып есебін шығарды. — Жүз адамға жетеді. Ана жылы әдейі өлшегенде... бір құлжаның еті он пұт тартқан.— Не деген көп ет. Мен жалғыз өзім бір санын жеп қояр едім.— О-оны, тобатайға салып қалай пісіресің? Сыймайды ғой. — Балзия шыдай алмай, зорға езу тартып күлген болды.— Е-е, сыймаса, әуелі құйқалақ жасаймын. Әже, сен құйқалақ жеп көрдің бе?— Жасымда жегемін. Дәмсіз құр әшейін, аузы-басың күйе-күйе болады.— Ту-һ, әже-ай, қазір құйқалақ жасасам, аузы-басым күйе болмақ түгіл... әже, әй, әже... етті шикілей жейтіндер де бар екен...— Оны саған кім айтты?— Томар-Омар атам айтты. — Адам баласы ерте заманда етті шикідей жепті. Қазір ондайлар-ды білмеймін.— Мен қазір шикідей де жер едім.— Қой, қайдағыны айтпай. Амандық болса, мына Қылкөпірден жарықта өтіп алсақ, түнделетіп елге де жетерміз. Тамақтың да неше түрлісін жерсің. Әзір, шыда! Біразға дейін үнсіз жатқан Аманай әлі бір орнынан тапжылмай тұрған сақ арқарға қарап:— Әже, әже, арқарды бүркіттен басқа кім құлата алады? — деді.— Бүркіттің құлатқанын естігем жоқ. Әйтеуір, қозықұмай дейтін құс құлатады деп естігем. Сосын аңшылар мылтықпен атып алады немесе...

— Жо-оқ, тағы қандай аң құлата алады?— Тау ішіндегі ең алыстан көретін қырағылары құстан — бүркіт пен ұлар да, төрт аяқтыдан — тау суыр мен тау ешкі. Арқар да сондай, — деп, Балзия қиынның қиынын армандаған немересінің аштығын ұмыттырайын дегендей, әңгімені алыстан бастады. Арқар-дан дәмелі баланың күдерін біржола үздірейін деді. — Қырағы арқар маңына ештемені жолатпайды. Жолатпайды дегенде, енді еште-мені жақындаттырмайды дегенім ғой. Оған жақындайтын қарлы шыңдарда қарбарыс қана. Ол да қырағы, иісшіл аң. Қар үстінде жатқанда оны көп аң аңғармай да қалады. Тұткиылдан атылғанда жауын не жемін көз ілестірмей қағады.— Шіркін-ай, мен қазір барыс боп кетсем... Балзияның көзіне аяныштан жас үйірілді.— Әже, әй, әже. Мына Қылкөпірден өткен соң ауыл жақын ғой, ә?— Иә, тиіп тұр.— Ауылға барған соң, шіркін-ай, тамаққа тойып алып, үш күн, үш түн, жоқ, он күн, он түн ұйықтар едім.— Әрине, ұйықтайсың. Демаламыз.— Сосын тағы да тамақ ішеміз, сосын тағы да демаламыз.— Неге, демалып ұйқымызды қандырып алған соң ел аралаймыз. Жұмыс көп. Сені оқуға беруім керек.— Әже, жүрейікші, елге тез жетейікші.— Иә, Аманай, кеш боп кетсе, Қылкөпірден өту қиын. Жүрейік... Жаңа аяқтанған бұзаудай, аяғы шатқаяқтап, тәлтіректеп, зорға тұрған Балзия көзі қарауытып, маңдайын ұстап аз тұрды да, сүйретіле басып Қылкөпірге түсті... Бұдан елу жыл бұрын өткен жалғыз аяқ соқпаққа Балзия са-ғынышпен де, өкінішпен де қарап келеді. Маңайдағы заңғар шыңдар, түпсіз құлама құз, етекте мұнартқан қалың тоғай, құз етегінде шу-лап аққан тау өзені — бәрі сол елу жыл бұрынғы қалпы. «Елу жылда ел жаңа» дегендей, өзгерген екі-ақ нәрсе. Жол мен Балзия. Бұрын адамдардың жиі қатынағанынан ба, жолдың қара топырағы шығып жатушы еді. Қазір мүлдем адам аяғы не ат тұяғы тимегендей,

сүрлеу үстін шөп басып кетіпті. Биылғы шөп емес, тамыры бекіген ескі өлі шөп. Ара-арасында жардың бетін тұтас жапқан құлмақ па, тікен-ді шырмауық па, аяққа оратылып жүргізбейді. Алғашқыда түйе-тайлы боп басталатын жолға әрең көтеріліп, аяғын зорға басып, тәлтіректей жылжыған Балзия да баяғыдағы әлекедей жаланған, ішінде алғашқы нәрестесі бар жас келіншек емес, немересін соңына ертіп, еліне, жеріне қайта оралған, еңкіш тартып, қажыған, тозған мүсәпір кемпір. Әжесі көтере алмайтын болған соң, ішінде шәйнек, тобатайы бар қоржынды асынған Аманай жол биіктеген сайын жарға қарай жабы-сып, құздан төмен құлап кететіндей жүрексініп келеді. Бұлар шұбыртпа жолға жиі тоқтап, демалып, орта көзіне ұзақ жүріп жеткенде Балзия кенеттен ішін тартып тұрып қалды. Ар-тындағы немересі «не болды?» деп әжесінен сұрағанша ол тізесі бү-гіліп, тәлтіректесп, жарға қарай бұрыла берген...Иә, дәрменсіз кемпір ішін оқыс тартқаннан басқа қапелімде еш-теңе демеді. Жарға арқасын сүйеп, сылқ етіп отыра кетті.— О не, әже, о не? — деген немересіне де көпке дейін жауап бермей, көзін жұмған қалпы мәңгірген, қатты соққыдан есеңгіреген адамдай тілсіз қалды. Жарға сүйене отырғанда мойнына саулап құйылған топырақты да елеген жоқ. Батуға жақындаған күн сәулесі соңғы шуағымен аймалағандай, тура бұлардың бетіне түсіп тұр еді. Аманай әжесінің жұмулы көзінен сорғалаған жасты көрді. Сонша-ма не болып қалды деп, әлі де ештемені түсінбеген бала қайта-қайта ежіктеп сұраған соң:— Жол осымен бітті. Үзілді... Бәрі де бітті, — деді әжесі жұмған көзін де ашпастан. — Менің де бар жеткен жерім — осы. Енді менде дәрмен жоқ, дәрмен... — Даусы да үзіліп-үзіліп, қырылдап шықты.Әрі қарай сөзін жалғастыра алмай, ықылық атып жылағандай тық-тық жөтеліп, әрі шөл қысқан Балзия, тілі аузына сыймай булығып, демігіп қалды.«Жол осымен бітті. Үзілді» деген сөзден секем алған Аманай, «осы, әжем не деп отыр» деп әжесін айналып өтіп, алға бір-екі адым аттағанда барып түсінді. Алдындағы сұмдық жайды көргенде бұл да, әлдекім төбесінен оқыс ұрғандай, мелшиіп тұрып қалды. Бұлардың тоқтаған жері шұбыртпа жолдың тура күрт бұрылар тұсы, жар мүйісі екен. Тар соқпақтың осы тұсы опырыла құлапты. Шамасы жиырма-отыз қадам жер тіп-тік жар. Жол жоқ. Ар жағында тағы да ирелендеген соқпақтың сілемі көрінеді. Екі ортасы үңірейген шыңырау құз. Жар жағасы жып-жылмағай. Төменде, сонау терең құздың табанында ыдысынан асып төгілетін судай қайнап, шымыр-лап ағып жатқан өзен. Қасынан қарасаң өткел бермей аласұрып, буырқанған көк сулы тау өзенінің гүрілдеген, сарылдаған айбынды үні құз басындағы адамның құлағына бірқалыпты жайбарақат са-рынмен талып естіледі. Төмен қараған Аманайдың басы айналып, көзі қарауытып кетті. Буын-буыны босап, тәлтіректесп, құздан құлай жаздаған ол, біреу етегінен тартқандай, зорға бұрылып, әжесінің қасына әрең жетті.— Әже, әже, енді не істедік? — деп, кемсендеп, әжесін қалай құшақтап, қасына қалай отыра кеткенін де өзі білмеді...«Иә, басқа жол жоқ па? — Бар — екі жол бар. Бірі — бағанағы жолмен кері қайтып, Жылысайға түсу. Ирелендеген сай ішімен тың адам үш-төрт күнде жетер еді. Ал шаршаған, қажыған жандар бұл жолмен кемі төрт-бес күн митындауы мүмкін. Төрт-бес күн де еште-ме емес-ау, кешегі қоян еті аздап талғажау болды демесе, үш-төрт күннен бері аш өзекке түсе бастаған кемпір мен бала енді ұзақ жолға шыдар ма? Екінші жол — баяғыда Атымтайлар өткен төте жол. Қиындығы көп, қауіпті жол. Шың бауырын жанамалап, қалың қарлы жотамен өтетін жер. Бұл жолмен бір түнде өтіп, елге жетуге болады. Тек өте білу керек. Аманай балалығымен, жастығымен өтер-ау бір-деме етіп, ал соңғы күндері әбден арса-арсасы шығып, болдырып, қарттықтың да, тамақтың да зардабынан бұрлығып, өлуге тақаған, жіліншік майы баяғыда-ақ таусылған қара кемік кемпір өте алар ма?» Осыны ойлағанда Балзияның ең соңғы үміті мына отырған жолдай үзіліп, қас қағымда мәңгіріп

қалды. Бір кезде не қуанғаны, не қорыққаны белгісіз, Аманайдың жан даусы шықты:— Әже, ана қарашы, әже, айырплан, айырплан. Әжесінің иығынан әлсіз жұлмалап, қолын шошайтып көгілдір аспанды көрсетті. Бұл жолғы самолет ана жолы тәңір түні көрінген самолеттердей емес еді. Артында шұбатылған ақ жолы бірдей болғанмен, түс, тұлғасы да, биікке самғап ұшуы да бөлек. Аппақ жоталары күнге шағылысқан алып көгершіндей, тұмсығын аспан күмбезіне қадап, түпсіз ғарыштың тұла бойын шымырлатқандай баяу жылжып, көк жүзіне баяу сүңгіп барады. Ақ шаңқан самолетке шаршаған, қызарған, кіртиген көзімен кіл-бие қараған Балзия бір сәт жымыған сияқтанды да, лезде түсі өзгеріп, кейіген пішінге түсті. Әлдекіммен сөйлескендей аузы жыбырлады:— Гүлбарша, Гүлбарша, амансың ба? Тағы да ұзақ сапарға аттан-дың ба? Жолың болсын, бар, бар! Шаруаң оңғарылсын. Аман ора луыңа тілектеспін. Аман-сау қайт! Сен үлкен адамсың. Сені бәрі біледі. Бүкіл ғалам біледі. Мен де білемін. Сен мені білмейсің. Екеуіміздің арамыз жер мен көктей. Иә, иә, қазір сен аспандағы адамсың. Сені бәрі көреді. Сен бүкіл ғаламның тағдырын ойлайтын, бар адамзат перзентінің тағдырына ара түсер үлкен аналардың бірісің. Мен... мен жалғыз баланы да ажалдан арашалап қалуға дәрменсіз мүсәпірмін. Ешкімге керегім жоқ. Мыжырайған жаман кемпірмін. Иә, иә, Гүлбарша, қазір екеуіміздің арамыз жер мен көктей... Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр етіп, әлдекіммен сөйлесіп, күңкілдескен әжеге бір, әжесі көзін алмай қараған айырпланға бір жалтақ-жалтақ қарағыштаған Аманай «Әжем тағы да сандырақтап отыр, тағы да тер қысып сырқаттанып қалған екен» деп зәре-құты қалмады. Мына биіктегі салқын таудың қылдырықтай жолында өлеусіреп, қалтырап отырған әжені қалай ғана төмен сүйреп түсірерсің? Әжесі айтқандай, бұл арада жиі алмасып тұратын нөсерлі жауын, қарлы жауын жауып кетсе не болмақ. Белі үзілген шұбыртпа жолдың қырында, аштан аш, суыққа тоңып, мәңгі қалмақ па?» Аманай бұрын ел ішінде өлген адамдар жайында естігенде, адам баласы, Томар-Омар атасы айтқандай, қалай туса, солай өледі, оның белгілі бір сызығы болады, соған жеткенде құлап, жар жастанады деп қана түсінетін. Сөйтсе, адам баласы өз сызығынан бұрын, аурудан не төтеден келген бір қиыншылықтан, су, тау апатынан, аштықтан да мезгілсіз өледі екен. Оны осы жолы байқаған сияқты. Дәл түсінбесе де іштей сезеді. Кешегі әжесінің ауру алапатымен алысып, өлейін деп жатқан жерінен шай ішіп, өзі айтқандай, жан шақырғанынан-ақ, адам баласының өліммен күресуіне болатынын да түсінген сияқты. «Ал мына жерде әже түсініксіз бірдемелерді неге қайта-қайта қайталап, сандырақтай бастады? Әлде мына жолдың үзілген жері – әженің соңғы сызығы ма?» Балзия тап бұл жолы сандырақтаған жоқ. Бұдан бір-екі жыл бұрын Томар-Омар екеуі оқыған газеттегі сөздер есіне түскен. Газет бетін-де үлкен сурет бар. Ана аспанда ұшқан ақ кемедей алып лайнер онда жерде тұр. Оның қасында қолына гүл шоғын ұстаған мосқал әйел мен оны қоршаған бір топ адамдар бар. Алғаш қарағанда мосқал әйелді Балзия, әрине, таныған жоқ. Сурет астындағы жазуды оқығанда тұла бойы шымырлап қоя берген. Өз көзіне өзі сенбегендей қайта-қайта іштей қайталап, әбден көзі жеткен соң барып Томар-Омарға дауыс-тап оқып берген: «Торытаева Гүлбарша Аманбекқызын бір топ жол-дастары мен балалары алыс сапарға шығарып салып тұр». Шал мен Балзия газетті бірінің қолынан бірі алып, кезекпе-кезек қайта-қайта қарайды. Бұдан елу жыл бұрын қыз кезінде көрген Гүлбаршаның га-зеттегі суретін көру – өзін тірідей көруден де қызық сияқты. Енді Гүлбарша Торытаеваға арналған мақаланы оқығанда, екеуі де мүлдем естері шыға қайран қалысқан. Мақалада әуелі Гүлбаршаның қысқаша өмір тарихы жазылыпты да, одан соң оның қоғамдық қызметтері баяндалған екен. Ұзақ, көркем жазылған мақаланың ұзын-ырғасы мынау: Бұл күнде ұлын ұяға, қызын қияға қондырған, жұбайымен елу жыл бақытты өмір кешкен, ардақты ана Гүлбарша

Аманбек -қызы – халық қалаулысы, кезінде талай аналардың дәрігері болған, атақты гинеколог, қазірде медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі. Бір кезде белгілі академик Соколовскийдің ұстаздығымен «Дермненің дәрілік қасиеті» деген еңбек жазып, ғылыми атақ алған Торытаева енді өзі неше жыл бойы талай аспиранттарға жетекшілік етуші ардақты ұстаз. Сонымен бірге ол – үлкен қоғам қайраткері. Дүниежүзілік балаларды қорғау комитетінің кезекті мәжілісіне Хи-росима қаласына жүргелі тұрған беті. Мақала оқылып біткенше аузы ашылып, еміне тындаған То-мар-Омар таңдайын жиі қағып, басын шайқаумен болған. Газеттегі мақаланың жалпы нобайын түсінгенмен, көп сөздерін ұқпай, Балзия-дан сол арада ежіктеп сұраған. – Сонда, бәтір-ау, бұл тіпті үлкен адам болды ғой. Доктыр деген не? Мүше көріспен дегенің де керемет шығар-ау?! – деп, мақаладағы өзі түсінбеген терминдердің бәрін білгісі келіп ынтыққан. Бұдан елу жыл бұрын Гүлбаршамен бірге техникумда орысша-қазақша үздік оқыған Балзия молақ шал қойған сұрақтарға намысқа тырмысып, бір сыдырғы дұрыс жауап беріп, түсіндіргенмен, түгелдей талдап беруге өресі жетпей, өзінен-өзі қорланған. Ерте кезде, оқып жүрген кездерінде, доктор, профессор деген сөздерді естігенмен, он-дай атақты адамдарды тірідей көрген емес-ті. Ондай атаққа бір кезде өзіміз де ие боламыз деп дәмеленбек түгілі, олай ойлаудың өзіне, не айтуға ұялатын. Баяғыда, терең білімі болмаса да, болашаққа сенімі зор, зерделі Атымтайдың: «...Мүмкін, алғашқы ғалым да сен боларсың. Несі бар. Жаңа заманның тізгіні біздің қолда» дегеніне іштей күліп еді-ау. Сол жылы, тау асқан жолы, соңғы бір түнде қыруар малмен елге қайта оралған Ораз, Қаназ атты екі жылқышының өмірі туралы да газет бетінен «Жылқышы ұрпағы» деген мақаланы оқып, бір кездегі байдың жалшылары, қалыңға берер малы жоқ, ағайынды екі кедей жігіттің кеңес үкіметінің тұсында атақты жылқышылар атанып, тұрмысы шалқып, одан өрбіген үрім-бұтағы түгелдей ауыл шаруашылығының белгілі мамандары, ел құрметіне бөленген қадірлі ұрпақ екенін білгенде де аса селт ете қойған жоқ еді. Өзімен бір-ге оқып, бірге өскен Гүлбаршаның мынадай дәрежеге жеткенін оқығанда, Атымтай айтқан, жаңа заманның құдіретіне шын иланып, әбден көзі жеткендей болған-ды. Газеттегі орысша киінген, жасы шау тартса да, шашын ортасынан бұрынғысынша бөліп тараған, жалаң бас, бойы әлі де онша шөкпеген, сұңғақ, бетінің де әрі кете қоймаған, жүзі жылы, тұрысына, келбеті-не қарағанда көңілі көтеріңкі Гүлбаршаға ұзақ тесіле қарап, мақала сөздеріне де ауық-ауық көз жүгіртіп, қайталап оқыған Балзияның көңіліндегі әрі қуаныш, әрі қызғаныш нышанын жүзінен аңғарған Томар-Омар тура ойынан шыққан: – Балзия, сен ғой, ендігі еліңнің бір сүйікті қыздарының, былай-ша айтқанда, қадірлі қарты болып отырар ең-ау! Былай да көңілі босап отырған Балзия молақ шалдың кекесінсіз шын айтылған кексіз сөзіне не дерін білмей, мырс етіп күлген. Оның осы сәттегі бар ішкі толғанысын, орны толмас өкінішін, өткіншідей өте шыққан елу жылдық соңғы ғұмырының қасіретін айналасын қу талдың бұтақтарындай қисық-қисық терең әжім көмкерген сілеусін көзінің жаси қалғанынан-ақ аңғарған еді Томар-Омар. «Мені қойшы, біздің кейінгі талай жастардың обалына қалғанымызды қайтерсің. Талай саңлақтар шығатын еді ғой!» – де-гісі келген Балзия сөзін жұтып қойған. Сол бір кезде Балзия әлгі газетті жүз рет қарап, жүз рет оқыған шығар. Тіпті мақала сөздерін жолма-жол жаттап алған. Газеттің беті сарғайғанша тоймай оқып, қызыға, қызғана оқып, кейін абдыраға са-лып қойып еді. Содан бері Гүлбарша да, Атымтай секілді, түсінен шықпайды. Және ылғи әлгі ақ самолеттің ішінде қол бұлғап кетіп бара жатады. Сөйлесейін десе, ол әлденені айтып, алыстан бас шайқайды. Аспан-дағы оның даусы бұған жеткенмен, мұның даусы оған жетпейтің сияқты. Ол естілмейді дейтін сияқты. Расында, қайдан естілсін жер-

дегі адамның даусы аспандағы адамға! Міне, қазір де Аманай көрсеткен аспанда самғаған күмістей самолетке ұзақ қараған Балзияға оның ішінде Гүлбарша кетіп бара жатқандай болды. Онымен ұзақ сөйлескені де сондықтан еді: – Гүлбарша, Гүлбарша, сен менің үнімді естімейсің-ау, қайдан естисің? Екеуміздің арамыз қазір жер мен көктей. Аман бол, Гүлбарша. Бұл екеуміздің соңғы қоштасуымыз болар...» Іңір қараңғылығында тау іші мүлдем суытып кетті. Құз басындағы жақпар тастардан кәдімгідей ызғар есіп, ысқаяқ тарта берді. Ауа райы лезде құбылды. Әлдеқайдан жөңкілген қар аралас жаңбыр бұлты қалың қара барқыт шымылдықтай төмен салбырап, Қылкөпірдің үстімен көшіп жатыр. Бұлт аралас дымқыл тұман иісі келеді мұрынға. Балзия орнынан көтерілейін деп еді, буын-буыны салдырап тұра алмады. Әбден титығына жетіп, құлаған жері осы шығар. Егер қия жол тап осы арада үзілмесе, әлі де біраз жерге ілбуге жарар еді-ау. Енді қарыс қадам аттау мүмкін емес. Әлі құрып, бүкіл денесі дел-сал ұйып, басы зырк-зырк етіп, шыр айналып, әлдебір қараңғы тұңғиыққа шым-шымдап батып бара жатқан сияқты. Бұған дейін өлім халіндегі өзінің ұзақ, ауыр жолға қалай шыдап, қалай сүйретіліп жеткен себебін Балзия жақсы біледі. Әйел затының өлер шағында екі сәтте ажалды тоқтата тұруға шамасы жетеді екен. Толғағы ауыр болып, неше күн, неше түн қиналып, тырнақтарының көбесіне дейін көгеріп, көзі тұнып түк көрмей, өлім халінде жатқан ана байғұс, бар ақтық күшін салып, қашан нәрестенің үні естілгенше тамағына тірелген өлімге төтеп берсе керек. Шыр етіп перзент даусы шыққанда бар қуатынан, соңғы талшығынан айырылып, соған дейін ала алмаған ажалға да енді мойынсұнып, үзіліп кетеді екен. Екінші сәт қарт адам ажал аузында жатқанда, алыстан жетер баласы не ет жақын қадірлі туысы хабар салғанда, ол қашан келгенше бар күшін, ақтық демін сарқып, аз күнге шыдайды екен. Күткен адамы қашан келген сәтте оның да ендігі жерде ажалға қарсы тұрар әл-қуаты мүлдем бітіп, мәңгі көз жұмады екен. Екі сәтті де қазақ «күту» дейді. Соңғы бой жасау да осыған ұқсас ақтық тірлік. Аманайын елге жеткіземін, қайтсем де шыдаймын деген жансе-біл Балзияның соңғы дәрмені Қылкөпірдің үзілген жерін көргенде бітіп еді. Осыған дейін қан жүгірген алпыс екі тамыры осы жерде быт-шыт үзіліп кеткендей, басы зеңіп, көзі қарауытып, екі құлағы тарс бітеліп, шыңылдап қоя берген. Өлімнің жеткенін анық сезген. Енді, өзінің топшылауынша, бір-екі сағаттық ғұмырында Ама-найды аман сақтау. Оның жолы біреу-ақ: Азулы шыңын айналып өтер қарлы жондағы ауыр да болса, төте жолды ұқтырып кету.

Өлім алдындағы шөл қысқан Балзия, таңдайы кеберсіп, тілі бай-лана бастағанын аңғарып, немересіне соңғы ақылын айтқан болды. «Менің саған енді масылдықтан басқа пайдам жоқ. Мені тастап, әлгі жолмен қайта орал. Шыңды бетке алып күн батысқа қарай тау өрлеп жүре берсең, елді табасың. Енді кет бұл арадан. Әйтпесе, екеуміз де осы жол айрығында қаламыз. Сен тірі жет. Бар, бар, құлыным. Аман бол! Қайтейін...» Бұдан кейін де әжесі көп сөздер айтты. Ама-най зейін қойып тыңдағанмен, тағы да сандырақтап жатыр деп ойла-ды. Әжесі қашан тілі байланғанша сыбырлап сөйлей берді. Мүлдем түсініксіз бірдемелерді айтып жатыр. Ара-тұра көп қайталайтыны: «Шың... сусымалы малта тас... қарлы жон... мұзарт...» Бұл сөздер, көп айтқандықтан ба, Аманайдың жадында қалды. Бірақ мұның бәрін сырқат әженің сандырағы деп ұққан. Аманай әже бауырында суықтан қалшылдап, дірілдеп жатып, ақыры бір уыс болып бүрісіп, бұйығып ұйықтап кетті. Суықтан дір-дектеп, ұшып кетердей жаурап, селкілдеген Балзияның әлден уақытта тынысы тарылып, маңдайынан суық тер шыға бастаған. Үстіндегі шапанын, камзолын әрең шешіп. Аманайдың үстіне әлсіз қолымен жапқан ол, немересінен зорға жылысып, жол бойымен еңбектеп, сидиған арық қолдары жер тірей алмай, қайта-қайта етпеттей құлап,

мұрнымен жер иіскеп, ақыры, ит жанды адам жер бауырлай жылжып, сүйретіле-сүйретіле, жар жағасына, жолдың үзілген тұсына жеткен. Жардың құлама жеріне ілігіп, басын төмен салбыратып ұзақ жатты. Осы жатысы – дімкәстігінен, қарттығынан қанаты қайрылып, жел өтінде сирек жүні жұлмалана үрпиіп, басын көтере алмай көзі жа-саурап, жартастың жықпылынан зорға шығып, жан дәрменде жар шетіне жетіп, төменде тулаған теңіз шуылына – теңіз әніне соңғы рет құлақ түріп, соңғы рет өзі бұрын үстінде тербелетін теңіз жалына құлайын деп жатқан үсті-басы кір шағалаға ұқсайды. Өстіп жатып, кімге айтып, кімге шағынғаны беймәлім, іштей күбірлеп, ұзақ сөйлеп, ұзақ арыздасты: «Кешір, кешіре гөр! Соңғы жолға Аманайымды жет-кізе алмадым. Менің қылкөпірім де, соңғы сызығым да осы шығар. Мені осалдық жасады деме. Бүйтпесем болмайды. Мені қарайлап, Аманайымның кетер түрі жоқ. Аш бала енді бірер күн аялдаса шы-дай алмайды. Аштықтан бұрлығып өледі. Бұдан әрі менің қарға адым сүйретілер мұршам жоқ. Менің көзім жоғалса, күдер үзіп, Аманайым да бұл арадан тезірек кетер. Елді табар. Кешір, кешіре гөр! Қастың суы, қанды су мені құшағына ала гөр! Сүйегімді жеткізе гөр. Ит-құсқа жем қылмай, жеткізе гөр. Барым осы, кешір!» Тілі байланған Балзияның үзік-үзік соққан жүрегімен сөйлеген ақтық сөзін ешкім естіген жоқ, өзі де естіген жоқ. Төменде, соқыр тұманның астын-да шулаған Қастың суы да естіген жоқ. Сыбырласаң күңгірлей жөнелетін, айқайласаң жаңғырығыңды ала қашатын түнгі саққұлақ тау да ештеме естімеді. Жел өтінде шулаған қалың тоғайлар да өзімен өзі болып, ештеме естімеді. Алыс, жақындағы ел де ештеме естімеді. Аманайдың да құлағы ештемені шалмады. Түн ортасында сіркіреп жауған жауын арты қиыршық қарға айналған. Оның арты қыламықтаған жеңіл, майда қарға ауысты. Тау ішінде биік құзда жауа еритін, ғұмыры аз, бір күндік қар. Бетін шапанмен тұмшалап алған Аманай таң ата тық-тық жөтеліп жатып, өз-өзінен оянып кетті. Жыртық етігінен аяғы мұздағандікі ме, бір аунаса қия жарқабақтан шыңырауға құлайтын құз шетінде жатқаны есіне түсіп кетті ме, шошып оянды. Ояна сала әжесін іздеді, жан-жағын қарманып, жан ұшырып іздеді. – Әже! Әже! Қайдасың? Қайдасың? Айнала дүние апшақ. Қыламықтап жауған қар жол үстін, жақпар тастарды ақ ұлпамен опалап тастапты. Аманай әжесін таба алмады. Жан-жағына жал-тақтап, елегізіп тұрып, жолдың үзілер жеріндегі қарайғанға көзі түсті. Орнынан атып тұрып құз жиегіне жетіп еді, қар әлі қалың баса қоймаған адам орнындай жер қара қошқыл тартып жатыр екен. Бұл – кәрі қанатын жазып қалықтауға дәрменсіз дімкәс шағаладай, ет-петтей сүйретіліп, жер бауырлай жылжып, жаңа ғана Қыстың қанды суына құздан қалбаң ойнап құлаған Балзияның орны еді. – Әже, әжетай, әже-е, қайдасың? Қайдасың, әже, әже-ай! – деп кемсеңдеген баланың қарлыға шыққан аянышты зарлы үні мен үзік-үзік өксігін тұманды тау іші тұншыға қайталап, сай-сала сыбырлап, алысқа әкетіп жатты.

* * *

Арада екі-үш күн өткен соң Аманайды таң қараңғысында шекарашылар тауып алды. Тау етегіндегі батпақты жылғада, ақ тұманның ішінде сызда жатқан адамның иісін сезіп, қарғыбауынан тартқан иесін сүйрете-мүйрете жеткен овчарка әшейінде шекара бұзушыны көрсе, келе бас салып ала түсетін үйреншікті әдетіне баспай, әлжуаз баланы аяғандай, қасында тұрып жер тырмалап, қыңсылай берген. Бет-аузы салтақ-сұлтақ, өрім-өрім киімінде батпақтан сау-тамтық жоқ, ұсқынсыз баланы көтеріп, жылы жерге әкеліп, аузын ашып сусын жұтқызып, қашан, қайдан келгенін, аты-жөнін сұрағанмен, өлім халіндегі баланың жиі булығып, әлсіз жөтелгеннен басқа, жауап беруге шамасы келмеген.

Шекарашылар оны қолма-қол ауруханаға тапсырған. Екі өкпесінен де суық тиген, аштықтан беті күлтілдеп, басы ісе бастаған Аманайды застава ауруханасында дәрігерлер төрт ай бойы бар пейілдерін салып, ыждағатпен емдеп, ақыры қатарға қосқан еді. Қазір үсті-басы мұнтаздай, топ-толық, әп-әдемі Аманай қара көлеңкеде іңірде, екі кереуетті еңселі белмеде жападан-жалғыз тере-зеден тысқа қарап тұр. Әйнектерінде бір сызат, бармақтың басындай бір шаң жоқ мөлдір, биік терезеден ақ басты Жоңғар Алатауының бір жақ мүйісі мен сонау етекте, көз ұшындағы қарлы, кең ойпатта бір-біріне іргелес жатқан ауыл, селолардың самаладай жайнаған оттары көрінеді.

– Оу, Аманай, не ғып қараңғыда шам жақпай тұрсың? – деп, шекарашылар киімін киген жігіт сырттан самбырлап сөйлей кірді де, сырт еткізіп жарықты қосты. Бұл – күзде Аманайды тауып алған үш шекарашының бірі. Содан бері ауруханада жатқан Аманайға қолы босаса-ақ барып, көп-көп әңгіме айтып, кейін ол сауыққанда тысқа шығарып, қыдыртып, туған ағасындай боп кеткен, мінезі ашық, ақ жарқын Сайлау деген сержант. Үстіндегі жасыл пагонды ақ тонын шешіп тастап, босағадағы дағарадай қоңыр шифоньердің қос есігін сықырлата ашты.

– Қалалардың түндегі оттарын қызықтап тұрмысың? Ертең бәрін көресің. Қане, жолға жиналамыз. Әскери тәртіп бойынша жиырма минутта жиналуымыз керек. Жарты сағаттан соң машина келеді. Мынау – менің чемоданым, мынау – сенің чемо-даның. Қане, қайсымыз бұрын жиналады екенбіз. Бір, екі, үш! Терезе алдындағы Аманай былқ етпеді. Әшейінде қарсы алдынан жүгіре шығатын бала, бұл жолы мойнын да бұрған жоқ. «Мұнысы несі, әлде менің әскери тәртіпті айтып қалжыңдағаныма өкпелеп тұр ма?» – деп, Аманайдың ту сыртынан баяу басып жақындап, оның жүзіне қараған Сайлау не дерін білмей, сасып қалды. Ұзын кірпіктерінен мөлтілдеп жас тамған бала да өзінің осалдығынан қысылғандай, ерні дірілдеп, кемсеңдеп:

– Анау менің айым ба?! – деді. Түк түсінбей, шыңылтыр аязды көгілдір аспанда тікесінен жаңа туған қылдырықтай күміс айға қараған Сайлау да мән-мағынасыз:

– Иә, сенің айың, сенің айың! – дегеннен басқа ештеме айта алмады. «Неге сенің айың? – деп сұраудың да реті бар еді, бірақ көзіне жас толған көңілі жарым баланың ыңғайына көшіп, айтқанына көнгеннен абзалы жоқ екенін ұққан Сайлау бұл арада артық сөзді қоздырмауды жөн көрді. Үш айдай қасында болып, туысындай бауыр басып кеткен Сайлау Аманайдың бала мінезіне қанық. Бір әңгіменің басы басталса-ақ, қашанда бар ықылысымен тыңдайтын бала, әр нәрсені қашан түбегейлі түсінгенше ежіктеп сұрап, анығына жеткенше қоймайды. Әр нәрсені білуге құмар. Әлі мектеп жүзін көрмеген бала не сұраса да, Сайлау бәрін айтып, түсіндіруге жалықпайды. Кейде қайсыбір сұрақтардан жалтарып, тұспалдай салатыны да бар. Алғашқы кезде әжесін көп сұрайтын Аманайға:

– Әжең табылады, іздеп жатырмыз, табамыз, – деп көңілін аулайтын. Кейін күдерін үзе бастаған бала:

– Әжем жардан құлады ғой. Тасқа тиіп өлді ғой, – деп, өз-өзінен қамығып, мұңайғанда:

– Жоқ, тасқа тиіп өлмейді, өзен суының ағыны оны қағып алып кетеді, – деп жұбатқан.

– Қайда алып кетеді? – Енді... төмен қарай, тау етегіне қарай әкетеді де...

– Тоқтамай ма, аға бере ме?

– Иә, аға береді. Бір өзеннен екінші өзенге, ең үлкен өзен Ілеге дейін тоқтаусыз аға береді.– Сосын қайда барады?

– Сосын... сосын, енді ол... ол Балқашқа құяды.– Балқаш деген не?

– О-о, Балқаш деген үлкен көл. Бір шеті мен екінші шетіне дейін көз жеткісіз кең дария. Оны теңіз десе де болады.

– Әжем одан қайтып шықпай ма?– Қайтып шықпайды... Жо-жоқ, қалай десем екен. Қайтып шықпайды дегенде, ол енді үлкен ғой. Сол дарияның бетінде қалқып, жүзе береді, жүзе береді. Адамдар қашан тауып алғанша жүзе береді... Бұл жолы Аманайдың жаңа туған айды «менің айым ба?» дегені -не түсіне алмай қалды. Бірінші естуі. Аманай, тау ішінде түнделетіп, ай жарығымен жүретін оғара тұсында Аманай әжесінен сұраған:

– Әже, ай қазір қайда кетті? Артымызда қалып қойды ма? Енді болмай ма?

– Неге болмайды, болады. Елге жеткен соң тағы басқа ай, жаңа ай туады.

– Басқа ай? Бөтен ай?

– Жо-оқ, бөтен емес. Ол сенің айың. Елге жетсең, сенің айың туады, құлыным, айың туады оңыңнан, – деп, әжесі сөз соңын жұмбақтай салған.Аманайдың есіне түскен сол әжесі айтқан жаңа айы еді. «Не айтып тұр?» – деп іштей ғана күбірлеп, кейін бұрылған Сайлау көңілі жарым баланы әлденеден ренжітіп алғанына өкініп, енді немен жуып-шайын білмей әлек. Елге жүрер алдында қалай көңілдендірудің шарасын іздеп, Аманайдың жазғы, қысқы киімдерін, оған шекарашылар сыйлаған футбол добы, шаңғы, ойыншық мылтық сияқты заттарды мұқият орап, жинап жүріп, аузы сөзден құрғамады. Бір-біріне байланысы болсын, болмасын, әйтеуір тоқтаусыз сөйлей берді.

– Аманай, мені майордың өзі босатты. Сен қашан үйренісіп кеткенше, сенің қасыңда он күндей болатын болдым. Ар жағында біздің ауыл да алыс емес. Мүмкін, бір-екі күнге барып та келерміз. Оған да рұқсат алдым... Айтпақшы... сенің атаңның ауылы да сол арадан қашық емес. Жеңіл машинамен сырғытып, бәрін аралаймыз. Атымтай атаңды айтамын. Ол кісілерге қойылған ескерткішті көрсең, қандай тамаша-а! Сен баратын мектеп-интернат сол ауданға қарайды... Көп ұзамай өзің айтқан Қыркөпірдің құлаған жері жөнделіп, қайтадан жол салынбақшы. Атаң мен Әлима тәтең де сол жолмен келетін болар... Сен екеуміз, енді, бауырмыз ғой. Айтпақшы...Бағанадан тоқтаусыз сөйлеген Сайлау басын көтеріп, Аманайдың қасына келіп, оның жүзіне көзі түскенде тағы да аңырып тұрып қалды. Аманай тұңғыш рет Сайлаудың сөзіне құлақ салып тыңдаған жоқ еді. Бұл кезде оның есіне алыстан көрінген ақ басты Алатаудың сынығындай болып, Балқаш көлінің үстінде қалқып жүзіп жүрген ақ шашты әжесі түсті ме, әлде Сәукеленің ар жағында қалған Әлима тәтесі мен Томар-Омар атасы түсті ме, не болмаса сонау самаладай жайнаған құпия оттардың ішінде басталар жаңа, жұмбақ тіршілігіне жүрексіне ме, әйтеуір жаңа туған қылдырықтай нәзік айына қарап үнсіз жылап тұрды...